

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRUPA BİRLİĞİ ANABİLİM DALI
AVRUPA BİRLİĞİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDAKİ
GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI**

Halime Nur YAŞAR

Danışman

Prof. Dr. Canan BALKIR

2011

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2007800778

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Halime Nur YAŞAR
Tez Başlığı : Avrupa Birliği ve Türkiye Arasındaki Gümrük Birliği Çerçevesinde Türkiye İhracatının Çekim Modeli Uygulaması
Savunma Tarihi : 06.01.2011
Danışmanı : Prof.Dr.Canan BALKIR

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı

Üniversitesi

İmza

Prof.Dr.Canan BALKIR

Prof.Dr.Emine Sedef AKGÜNGÖR

Prof.Dr.Yaprak GÜLCAN

Oybirliği (X)

Oy Çokluğu ()

Halime Nur YAŞAR tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "**Avrupa Birliği ve Türkiye Arasındaki Gümrük Birliği Çerçevesinde Türkiye İhracatının Çekim Modeli Uygulaması**" başlıklı Tezi () / Projesi () kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum adlı çalışmanın “**Avrupa Birliğı ve Türkiye arasındaki Gümrük Birliğı çerçevesinde Türkiye İhracatının Çekim Modeli Uygulaması**”, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Halime Nur YAŞAR

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDAKİ GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI

Halime Nur YAŞAR

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Avrupa Birliği Anabilim Dalı
Avrupa Birliği Programı

Coğrafi uzaklık, bir ekonomik bloka üyelik gibi dış ticareti etkileyen önemli faktörlerden birisi olarak kabul edilmektedir. Coğrafi uzaklığın ticari ilişkileri ne yönde etkilediğini analiz etmek için iktisatçılar çekim modelini uygulamışlardır. Çekim modeli yaklaşımında, ülkelerin ekonomileri büyüdükçe ve aralarındaki mesafe kıaldıkça daha çok ticaret yapacakları kabul edilmektedir. Bu modelin kuramsal bir alt yapısının olmamasına rağmen, iki yönlü dış ticaret akımlarını tahminde ampirik başarısından dolayı tercih edilmektedir.

Günümüzde önemli bir ekonomik blok olan Avrupa Birliği (AB) en gelişmiş gümrük birliği (GB) örneğidir. AB ile ortaklık ve bunun bir parçası olan GB, tarafların Ankara/Ortaklık Antlaşması'nı (1963) ve ek niteliğindeki Katma Protokol'ü (1970) imzalamasıyla oluşturulmuş, Ortaklık Konseyi Kararı uyarınca 6 Mart 1995 tarihinde alınan kararlarla Gümrük Birliği 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Bu çalışmada, çekim modeli ile uzaklık ve GB üyeliğinin Türkiye'nin ihracatına olan etkisi incelenmiştir. Çekim modeli, Türkiye'nin AB'ye olan dış ticaretinde en çok paya sahip olan ilk 20 AB ülkesine uygulanmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde uluslararası ekonomik bütünleşme ve GB kavramı ve kuramı ele alınmaktadır. İkinci bölümde GB'nin ekonomik etkileri ve çekim modeli incelenmiştir. Son bölümde öncelikle GB çerçevesinde Türkiye ve AB ilişkileri incelenmekte ve çalışmanın amacı doğrultusunda Türkiye'nin

AB'ye olan ihracatına çekim modeli uygulanarak sonuçlar değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Ekonomik bütünleşme, Gümrük Birliği, Dış Ticaret, Çekim Modeli.

ABSTRACT

Master of Art Thesis

IN THE SCOPE OF THE CUSTOMS UNION BETWEEN EUROPEAN UNION AND TURKEY AN APPLICATION OF THE GRAVITY MODEL TO THE TURKISH EXPORTS

Halime Nur YAŞAR

**Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department of European Union Studies
European Union Program**

Geographical distance, just as being a member of an economic bloc, is accepted as one of the important factors affecting international trade. To analyze the impact of distance on international trade, the economist have applied gravity model. According to the gravity model approach, the higher the growth rate of countries and the shorter the distance between those countries, the more they are likely to trade. Although the gravity model lacks theoretical foundations, it is preferred on bilateral trade flows because of its empirical success.

European Union (EU), an important economic bloc of nowadays, is the most developed sample of a Customs Union (CU). A customs union between EU and Turkey was established on 6th March 1995 according to the Association Council Decision. The Association and the establishment of customs union between EU and Turkey as part of this association is based on the signing of the Ankara Agreement (1963) and the Additional Protocol (1970) by the parties. The CU came into force on 1st January 1996.

By applying gravity model, this study looked at the impact of distance and CU membership on the Turkish exports within the scope of CU between EU

and Turkey. The gravity model is applied on the first 20 EU countries, having the most shares in Turkish trade to the EU. In this context, this study is composed of three chapters. In the first chapter, the concept and theory of international economic integration and customs unions are discussed. In the second chapter, the economic effects of the CU and the concept of gravity model is explained. In the scope of the CU, the relation between EU and Turkey is studied in the last chapter. In the line with the purpose of this study, the last chapter refers also to the application of the gravity model on the Turkish exports to EU.

Keywords: International Economic Integration, Customs Union, International Trade, Gravity Model.

**AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDAKİ
GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI**

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	x
TABLO LİSTESİ.....	xii
ŞEKİL LİSTESİ	xii
EKLER LİSTESİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI EKONOMİK BÜTÜNLEŞME

KAVRAMI VE KURAMI

1.1 ULUSLARARASI EKONOMİK BÜTÜNLEŞME KAVRAMI.....	7
1.1.1 Uluslararası Ekonomik Bütünleşmenin Tanımı	14
1.1.2 Uluslararası Ekonomik Bütünleşmenin Aşamaları	19
1.1.2.1 Tercihli Ticaret Anlaşması	21
1.1.2.2 Serbest Ticaret Bölgesi	22
1.1.2.3 Gümrük Birliği.....	24
1.1.2.4 Ortak Pazar	26
1.1.2.5 Ekonomik Birlik	27
1.1.2.6 Tam Ekonomik Bütünleşme	28
1.1.2.7 Politik Bütünleşme.....	29
1.2 GÜMRÜK BİRLİĞİ KURAMI	31
1.2.1 Viner Öncesi Dönem	33
1.2.2 Viner Sonrası Dönem	36

İKİNCİ BÖLÜM
GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN EKONOMİK ETKİLERİ,
AMPİRİK ARAÇLAR VE ÇEKİM MODELİ

2.1 GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN EKONOMİK ETKİLERİ	45
2.1.1 Statik Etkiler	46
2.1.1.1 Üretim Etkisi.....	47
2.1.1.1.1 Ticaret Yaratıcı Etki.....	47
2.1.1.1.2 Ticaret Saptırıcı Etki.....	48
2.1.1.2 Tüketim Etkisi	49
2.1.1.3 Dış Ticaret Hadlerine Etkisi	50
2.1.2 Dinamik Etkiler	51
2.1.2.1 Rekabet üzerine Etkisi	52
2.1.2.2 Ölçek Ekonomileri Etkisi	53
2.1.2.3 Teknolojik İlerleme Etkisi	54
2.1.2.4 Yatırımlara Teşvik	54
2.1.2.5 Döviz Rezervlerinin Artması.....	55
2.1.2.6 Sanayileşme Hızının Artması	55
2.1.2.7 Risk ve Belirsizliklerin Azalması	56
2.2 EKONOMİK ETKİLERİ DEĞERLENDİRMEDE KULLANILAN ARAÇLAR.....	56
2.3 ÇEKİM MODELİ KAVRAMI	59
2.4 YAZINDA ÇEKİM MODELİ	60
2.5 ÇEKİM MODELİNİN FORMÜLASYONU.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDAKİ
GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI

3.1 AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ	69
3.1.1 Tarihçe.....	69
3.1.2 Ankara/Ortaklık Anlaşması.....	75
3.1.2.1 Hazırlık Dönemi	77
3.1.2.2 Geçiş Dönemi	77
3.1.2.3 Son Dönem	80
3.1.3 Katma Protokol.....	80
3.1.4 Mali Protokoller ve Uyum Yasaları	85
3.1.4.1 Mali Protokoller.....	85
3.1.4.2 Uyum Yasaları	86
3.1.5 1/95 Sayılı Gümrük Birliği Protokolü (Ortaklık Konseyi Kararı).....	87
3.1.6 Gümrük Birliği Sonrası Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri	88
3.1.7 Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Dış Ticareti.....	92
3.2 ÇEKİM MODELİ İLE İLGİLİ TÜRKİYE ÇALIŞMALARI	100
3.3 GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI	105
3.3.1 Model.....	105
3.3.1.1 Değişkenler	107
3.3.1.2 Veriler	109
3.3.2 Çekim Modelinin Tahmin Yöntemi	110
3.3.3 Tahmin Sonuçları	111
SONUÇ	118
KAYNAKLAR	129
EKLER.....	141

KISALTMALAR

AAET/EUROTOM:	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu/ The European Atomic Energy Community
AB/EU:	Avrupa Birliği/European Union
ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AET/EEC:	Avrupa Ekonomik Topluluğu/ European Economic Community
AKÇT/ECSC:	Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu/ European Coal and Steel Community
AMB/ECB:	Avrupa Merkez Bankası/ European Central Bank
AR/GE:	Araştırma- Geliştirme
AT/EC:	Avrupa Topluluğu/European Community
Benelüks/ Benelux:	Belçika-Hollanda-Lüksemburg/ Belgium-Netherlands-Luxembourg
Bkz.:	Bakınız
CES:	Constant Elasticity of Substitution/ Sabit İkame Esnekliği
DTM:	Dış Ticaret Müsteşarlığı
DTÖ/WTO:	Dünya Ticaret Örgütü/ World Trade Organization
ECA:	Economic Cooperation Administration/ Ekonomik İşbirliği Yönetimi
ECU:	European Currency Unit/ Avrupa Para Birimi
EFTA:	European Free Trade Association/ Avrupa Serbest Ticaret Birliği
EPB/EMU:	Ekonomik ve Parasal Birlik/ Economic Monetary Union
EURO:	AVRO
FEM:	Fixed Effects Model/Sabit Etkiler Modeli
G.K.R.K.:	Güney Kıbrıs Rum Kesimi
GATT:	General Agreement on Tariffs and Trade/ Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması

GB/CU:	Gümrük Birliği/ Customs Union
GSMH/GNP:	Gayri Safi Milli Hâsıla/ Gross National Product
GSYİH/GDP:	Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla/ Gross Domestic Product
HGDM/CGEM:	Hesaplanabilir Genel Denge Modeli/ Computable General Equilibrium Model
H-O:	Heksher-Ohlin
LAFTA:	Latin American Free Trade Area/ Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
md.:	Madde
MERCOSUR:	Mercado Común del Sur/ Güney Amerika Ortak Pazarı
NAFTA:	Nord America Free Trade Agreement/ Kuzey Amerika Serbest Ticaret Antlaşması
NATO:	North Atlantic Treaty Organization/ Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
ODAÜ/CEEC:	Orta Doğu Avrupa Ülkeleri/ Central East European Countries
OECD:	Organization For Economic Co-Operation And Development/ Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OEEC:	Organization for European Economic Co-Operation/ Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
OGT/CCT:	Ortak Gümrük Tarifesi/ Common Customs Tariff
OKK/ACD:	Ortaklık Konseyi Kararı/ Association Council Decision
OTP/CAP:	Ortak Tarım Politikası/ Common Agricultural Policy
OTP/CTP:	Ortak Ticaret Politikası/Common Trade Policy
REM:	Random Effects Model/ Rastsal Etkiler Modeli
STA/FTA:	Serbest Ticaret Antlaşması/ Free Trade Agreement
STB/FTA:	Serbest Ticaret Bölgesi/ Free Trade Area
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK:	Türk Dil Kurumu
TTA/PTA:	Tercihli Ticaret Anlaşmaları/ Preferential Trade Agreements
TÜİK:	Türkiye İstatistik Kurumu

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Katma Protokol uyarınca hedeflenen Gümrük İndirimleri Takvimi	s.82
Tablo 2: Gümrük İndirimleri Planlamalar-Gerçekleştirmeler	s.83
Tablo 3: Ortak Gümrük Tarifesine Uyum İndirimleri (%)	s.84
Tablo 4: Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB'nin Payı (%)	s.95
Tablo 5: AB'nin Dış Ticaretinde Türkiye'nin Payı (%)	s.96
Tablo 6: Mal Grupları itibariyle Türkiye'nin AB'ye İhracatı (%)	s.98
Tablo 7:Mal Grupları itibariyle Türkiye'nin AB'ye İthalatı (%)	s.99
Tablo 8: Çekim Modelindeki Bağımsız Değişkenler ve Beklenen Etkiler	s.108
Tablo 9: Sabit Etkiler Modeli (20 AB ülkesi)	s.113
Tablo 10: Rastsal Etki Modeli (20 AB ülkesi)	s.114
Tablo 11: Sabit Etkiler Modeli (8 AB ülkesi)	s.115
Tablo 12: Rastsal Etkiler Modeli (8 AB ülkesi)	s.116

ŞEKİL LİSTESİ

Grafik 1. Türkiye'nin Toplam Ticareti içindeki AB'nin Payı (%)	s.93
--	------

EKLER LİSTESİ

EK 1: Ülkelerin Nüfus Göstergeleri (Birim 1000 Kişi)	s.142
EK 2: Türkiye'nin AB Ülkelerine İhracatı (Milyon €)	s.143
EK 3: AB Ülkeleri ve Türkiye'nin reel GSYİH (Milyon €)	s.145
EK 4: Ülkelerin Başkentlerinin Coğrafi Uzaklıkları (km)	s.147
EK 5: Avrupa Birliği Üye Devletleri ve Aday Devletlerin olduğu Harita	s.148

GİRİŞ

Dış ticaret ülkelerin ekonomileri ve refahı açısından önemlidir. Ülkeler ekonomilerini büyütmek ve refahlarını artırmak için daha çok üretmek ve ürettiklerini diğer ülkeler ile ticaret yaparak satmayı arzu ederler. Ancak ülkelerin karşılıklı siyasi veya ekonomilerini koruma amaçlı koydukları engeller ülkeler arasındaki ticareti zorlaştırmaktadır. Bu duruma yol açan sebeplerin başında yaşanan büyük dünya savaşları, ekonomik krizler vb. sebepler gösterilebilir. Fakat her savaş sonrasında ülkelerin yaşadıkları maddi ve manevi kayıplar, refahın azalması ve kıt doğal kaynakların giderek azalmaya başlaması bu durumun değişmesi gerektiğini göstermiştir. Bunun üzerine ülkeler doğal kaynakların etkin kullanımı, refahın artması ve barışın sağlanması için yeni yollar aramaya başlamıştır. Bu doğrultuda ülkeler ekonomik bütünleşmelere gitmiştir. Bütünleşme kelimesi birleşme veya bir araya gelmek anlamındadır. Farklı ülkelerin bir araya gelerek kendi aralarında ticareti serbestleştirerek oluşturdukları ekonomik bloka uluslararası ekonomik bütünleşme denilmektedir. Bu kavram sadece ekonomik bütünleşme olarak da adlandırılmaktadır.

Ekonomik bütünleşme kavramına ilk defa 1940'lı yıllarda rastlanılmıştır. Bu tespiti yapan Fritz Machlup, bu kavramın firmaların bütünleşmesi veya ulusal ekonomilerin bütünleşmesi olarak kullanıldığını belirtmiştir. Ekonomik bütünleşmenin bugünkü anlamda ifade edilmesi ise 1949 yılında Ekonomik İşbirliği Yönetimi'nin (*Economic Cooperation Administration-ECA*) yöneticisi Paul Gray Hoffman'ın konuşmasında geçmiştir. Akademik olarak bugünkü anlamda tanımlanması ise 1950 yılında Jacob Viner tarafından yapılmıştır. Jacob Viner, ekonomik bütünleşmenin özü olarak ifade ettiği gümrük birlikleri kuramını "Gümrük Birliği Sorunu" (*The Customs Union Issue*) isimli eserinde ele almıştır. Viner öncesi dönemde gümrük birliği kuramına önemli katkılar Elli Hecksher (1919)-Bertil Ohlin (1933), David Ricardo (1817) ve Adam Smith'e (1776) kadar uzanmaktadır. Viner sonrası dönemde ise başta Jacob Viner (1950) olmak üzere, James Meade (1955),

Richard Lipsey (1960), Jaroslav Vanek (1965), Jan Tinbergen (1954) ve Bela Balassa (1961) gibi iktisatçılar belirtilebilir.

Viner'dan sonra ekonomik bütünleşme kavramına önemli bir katkı Jan Tinbergen (1954) tarafından yapılmıştır. Tinbergen ekonomik bütünleşmeyi, uluslararası ekonomik işbirliğinin en uygun düzeye çıkarılması şeklinde tanımlamış negatif ve pozitif bütünleşmeler (*negative and positive integration*) olmak üzere iki açıdan ele almıştır. Bir başka önemli katkı da Bela Balassa tarafından yapılmıştır. Bela Balassa (1961), ekonomik bütünleşmeyi bir süreç olarak, farklı ulusal devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik önlemler alınması ve bir durum olarak, ulusal ekonomiler arasında çeşitli ayrımcılık türlerinin olmaması olarak açıklamıştır. Sonrasında ekonomik bütünleşmeyi en dar kapsamlı aşamadan en ileri aşamaya kadar sınıflandırmıştır. Kabul gören bu sınıflandırmaya göre ekonomik bütünleşme serbest ticaret bölgesi-STB (*free trade area-FTA*), gümrük birliği-GB (*customs union-CU*), ortak pazar (*common market*), ekonomik birlik (*economic union*) ve tam ekonomik bütünleşme (*total economic integration*) olarak beş aşamadan oluşmaktadır (Balkır, 2010:29).

Ekonomik bütünleşmeler, küreselleşen dünyada giderek daha sık rastlanmakta olup, en gelişmiş örneği Avrupa Birliği'dir-AB (*European Union-EU*). Avrupa Birliği'nin oluşumu ve gelişimi incelendiğinde ekonomik bütünleşme kavramı ve aşamaları somut olarak daha iyi görülmektedir. Avrupa kıtasında bir birlik oluşturma projesi yaşanan iki büyük Dünya Savaşı sonucunda Avrupa'yı bir araya getirmek için ortaya atılan bir fikirdir. Fransa Planlama Teşkilatı'nın başkanı olan Jean Monnet, Avrupa'nın huzura ve refaha kavuşması için savaşın ham maddesi olan kömür-çelik sanayinin üretiminin bir elde toplanması gerektiği fikrini öne sürmüştür. Daha sonra 1950 yılında Fransız Dışişleri Bakanı olan Robert Schuman, bu fikirden yola çıkarak Avrupa'nın birleşmesi için girişimde bulunmuştur. Fransa ve Batı Almanya arasındaki husumetin esas nedenlerinden olan kömür-çelik kaynaklarının birleştirilmesi ve bu sanayilerin üretiminde bir uluslarüstü otoritenin söz sahibi olması önerilmiştir. Bu öneriyi kabul eden Fransa ve Batı Almanya'yı İtalya, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda takip etmiş ve 1951 yılında Avrupa Kömür

ve Çelik Topluluğu-AKÇT (*European Coal and Steel Community- ECSC*) kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda AKÇT'nin istenilen amaç doğrultusunda başarı göstermesi sonucu 1957'de Roma Antlaşmaları adı altında gümrük birliği temeline dayanan Avrupa Ekonomik Topluluğu-AET (*European Economic Community-EEC*), ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu-AAET (*European Atomic Energy Community-Euratom*) kurulmuştur. AET'nin önemli başarılar göstermesi üzerine Topluluğa Avrupa ülkelerinden yeni üyeler katılmış ve zamanla hem Topluluğun sınırları hem de oluşturduğu ekonomik bütünleşmenin kapsamı genişlemiştir. Artık Topluluk sadece bir gümrük birliğini oluşturmamakta süreç içinde ihtiyacı doğrultusunda sırayla imzaladığı anlaşmalar ve reformlar ile yetki ve kurumlarını genişletmiştir. Böylelikle Avrupa Topluluğu, 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması (*Maastricht Treaty*) ile resmen Avrupa Birliği ismini almış ve bu anlaşma ile ekonomik, finansal ve politik bir birlik oluşturulmuştur. AB'nin yetkilerini ve yöntemlerini belirlemek, temel değerleri doğrultusunda ve demokratik olarak hareket etmesini sağlamak, küreselleşen ve sürekli değişen dünyaya hızlı uyum sağlamak için 2007'de Lizbon Antlaşması imzalanmış ve 2009'da yürürlüğe girmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da meydana gelen bu gelişmelerden Türkiye'de etkilenmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan Türkiye, savaş sonrası, ekonomik ve politik nedenlerden ötürü Batı'nın ve bu gelişmelerin bir parçası olmak istemiştir. Bu nedenle Batı Blok'unun oluşturduğu veya yer aldığı Avrupa Konseyi'ne (*Council of Europe*) (1949) daha sonra da askeri bir organizasyon olan Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'ne (*North Atlantic Treaty Organization-NATO*) (1952) katılmıştır. Bunun dışında Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip ederek 1959 yılında AET'ye üyelik için ilk resmi başvurusunu yapmıştır. Bu üyelik başvurusunda ekonomik ve siyasi nedenlerin yanı sıra Yunanistan'ın da AET'nin bir üyesi olmak için yaptığı girişimin ardında kalmamak istemi de yatmaktadır. Ancak Türkiye'nin o dönemdeki ekonomik durumu nedeniyle AET, Türkiye'nin üyeliğinin henüz erken olduğunu ve Topluluk içinde rekabet edemeyeceğini belirterek başvuruyu geri çevirmiş ve tam üyelik koşulları gerçekleşinceye kadar geçerli olacak bir ortaklık anlaşması teklif etmiştir. Uzun görüşmeler sonucunda 12 Eylül 1963'de Avrupa Topluluğu ve Türkiye arasında bir

ortaklık ilişkisi oluşturan “Ankara/Ortaklık Antlaşması” imzalanmıştır. 1 Ocak 1964’te yürürlüğe giren Ankara Antlaşması’nın nihai hedefi Topluluğa tam üyeliktir. Ankara Antlaşması, hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve son dönem olmak üzere üç dönem öngörmüştür. Bu üç dönemde Türkiye’nin ekonomisinin güçlendirilmesi ve Topluluğa üyeliği için gerekli hazırlıkların yapılması hedeflenmiştir. Geçiş ve son dönemde Topluluk Türkiye’ye ekonomisini güçlendirmesi için finansal yardımlarda bulunmuştur. 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe giren ve Ankara Antlaşması’na ek niteliğinde olan Katma Protokol ile geçiş dönemi başlamış ve Türkiye bu dönemde AB’den ithal ettiği sanayi ürünlerine uyguladığı gümrükleri 12 ve 22 yıllık listeler dâhilinde kademeli olarak azaltılması ve sıfırlanması yükümlülüğünü üstlenmiştir (Balkır, 2010:88).

1980’li yılların ortalarına kadar Türkiye-AB ilişkileri siyasi nedenlerden ötürü değişken bir gelişim göstermiş, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra ilişkiler Topluluk tarafından resmen askıya alınmıştır. İlişkilerin 1986’da normalleşmesi üzerine Türkiye 1987 yılında tekrar üyelik başvurusunda bulunmuştur. Topluluk 1989’da yaptığı açıklama ile kendi iç Pazar bütünleşmesini tamamlamadan yeni bir üyeyi kabul edemeyeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle Türkiye üyelik süreci için önem teşkil edecek olan Gümrük Birliğini tamamlamayı hedeflemiş ve bu yönde çalışmalarını artırmıştır. Bu bağlamda 6 Mart 1995 tarih 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı uyarınca Avrupa Birliği ve Türkiye arasında Gümrük Birliği oluşturulmuştur. 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe giren GB, Türkiye ile AB’nin ilişkisine yeni bir boyut katmıştır (Balkır, 2010:89).

Gümrük birliği çerçevesinde, Türkiye’nin AB’ye olan ticaretinde tamamen olmasa bile bazı tarife ve sınırlamaların kaldırılması sonucu ticaret daha da yoğunlaşmıştır. Bugün Türkiye’nin dış ticaretinde önemli bir ticaret ortağı olan AB’nin üyeleri arasında Almaya, Fransa ve son yıllarda dikkat çeken Bulgaristan ve Romanya gibi Türkiye’nin ihracat yaptığı önemli ticaret ortakları bulunmaktadır. Bu denli iyi ticaret ilişkilerinin oluşmasında gümrük birliğinin etkisinin olduğu söylenebilir.

Ancak son yüzyılda ticaretin şekillenmesinde önemli rol oynayan bir başka faktör ülkeler arası uzaklık olarak görülmektedir. Dış ticaretin önündeki engellerin sırasıyla giderek azaltılması, ülkelerin daha çok ticaret yapmasına yol açsa da, ancak bu sefer de ulaştırma maliyetleri ticaret önünde engel oluşturmaktadır. Birbirine daha yakın olan ülkelerin ulaştırma maliyetleri daha düşük olacağı için daha çok ticaret yapacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda dış ticareti ulaştırma maliyetlerini dikkate alarak inceleyebilmek için model arayışları olmuştur. Daha sonra fizikteki yerçekimi kanunundan esinlenerek çekim modeli geliştirilmiştir. Jan Tinbergen (1962), Newton'un yerçekimi kanunundan esinlenerek dış ticaret analizlerine ülkelerin coğrafi uzaklıklarını dikkate alarak çekim modelini uygulamıştır.

Çekim modeline göre ülkeler fiziki cisimler olarak kabul edilmiş, ülkelerin büyüklükleri gelir yönünden ifade edilirken, ülkeler arası uzaklıkta ülkelerin başkentleri arasındaki coğrafi uzaklık dikkate alınmıştır. Çekim modeli yazınında J. Tinbergen (1962) bu modeli ilk uygulayan iktisatçı olarak kabul edilmektedir. Bu modelin en çok eleştiri aldığı nokta ise kuramsal bir alt yapısının olmamasıdır. Daha sonra bu modelin kuramsal alt yapısının oluşmasında ve gelişmesine J. Anderson (1979), J. Bergstrand (1985, 1989), P. Krugman- E. Helpman (1985) ve A. Deardorff (1998) gibi iktisatçıların katkısı olmuştur.

Çekim modeli, uzaklığı dikkate alması nedeniyle birçok deneysel çalışmada tercih edilen bir model olmuştur. Bir başka nokta, bu modelin çift yönlü ticaret akımlarını tahminde uygulanabilirliğidir. Türkiye'nin dış ticaretinin analizinde de bu modelin uygulandığı çalışmalar olmuştur. Özellikle, Türkiye'nin AB ile olan gümrük birliğinin ticareti üzerindeki etkisini görmek için çekim modelinin uygulandığı farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada da benzer bir deneysel uygulama yapılmıştır. Çalışmadaki amaç; Türkiye'nin ihracatında en yüksek paya sahip ilk 20 AB ülkesine (Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovenya ve Yunanistan) olan ihracatta uzaklık ve GB üyeliği faktörlerinin etkisini görmektir. Ayrıca Türkiye ile 1998 yılı itibarıyla Serbest Ticaret Antlaşmaları-STA (*Free Trade Agreements-FTA*) imzalayan ülkeler (Bulgaristan,

Çek Cumhuriyeti, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Slovenya) ile birlikte Türkiye ile STA imzalamayan Malta için ayrı bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun için bu faktörleri dikkate alan çekim modeli 1999-2009 dönemi Türkiye ihracatına uygulanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde uluslararası ekonomik bütünleşme ve gümrük birliği kavramı ve kuramı ele alınmıştır. İkinci bölümde ise GB'nin ekonomik etkileri ve ampirik araçlardan çekim modeli kavramı üzerine ağırlık verilmiş, yazında çekim modeli ve çekim modelinin belirlenmesi üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise Türkiye'nin aday üyesi olduğu Avrupa Birliği ve ilişkileri gümrük birliği çerçevesinde incelenmiş, çekim modeli ile ilgili Türkiye çalışmalarından bahsedilmiştir. Son kısmında ise GB çerçevesinde Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatı üzerine çekim modeli ile ampirik bir uygulama yapılmış ve sonuçları değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI EKONOMİK BÜTÜNLEŞME

KAVRAMI VE KURAMI

1.1 ULUSLARARASI EKONOMİK BÜTÜNLEŞME KAVRAMI

Uluslararası ekonomik bütünleşme (*international economic integration*) kavramı, bir uluslararası iktisat kavramıdır. Bu kavramı açıklamadan önce bu kavramın kelime olarak ne anlama geldiğini açıklamak gerekmektedir. “Uluslararası” kelimesi, çeşitli milletlerin arasında yapılan, milletlerin arasında çok yönlü ilişkilerle ilgili olan, milletlerarası veya enternasyonel anlamına gelmektedir (TDK, 2005:2033). “Ekonomik” kelimesi Fransızcadaki *économique* kelimesinin Türkçeleştirilmesi ile kullanılmaktadır. Bu kelimenin anlamı ise, iktisadi, ekonomi ile ilgili veya kazançlı anlamına gelmektedir (TDK, 2005:612). Ancak burada esas önemli olan bütünleşme kelimesinin kavrama kattığı anlamdır. “Bütünleşme” kelimesi yabancı dildeki *integration* kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bir başka kullanım ise yabancı kelimenin Türkçeleştirilen “entegrasyon” şeklindedir. Yabancı bir kelime olan *integration* kelimesi, dilimize Fransızcadaki *intégration* kelimesinden geçmiştir. Fransızcada *intégration* anlamındaki bütünleşme kelimesi diğer dillerde de benzer bir biçimde kullanılmaktadır; örneğin Almancada *die Integration*, İngilizcede *integration*, İtalyancada *integrazione*, İspanyolcada ise *integración*. Bunların kökünde Latince “parçaları bir araya getirerek veya ekleyerek bütün oluşturmak, tamamlamak, birleştirmek” anlamına gelen *integratio* sözcüğü yer almakta olup onun da kökeni “bütünlük, tüm” anlamı taşıyan *integer* sözcüğüne dayanmaktadır (Kluge, 2002:444; Latince-Türkçe Sözlük, 1995:314; Webster’s New Twentieth Century Dictionary of the English Language, 1959:953). Türkçede ise hem bütünleşme hem de entegrasyon olarak her iki kelime de aynı anlamda kullanılmaktadır.

Türkçede “birleşme”, “bütünleşme” ile karşılanan *integration* kelimesinin sözlük anlamı “parçaların bir bütün içinde toplanması, birleştirilmesidir”. Bu anlamların yanı sıra *integration* kelimesi için Webster’in Üçüncü Yeni Uluslararası

Sözlüğü'nde (*Webster's Third New International Dictionary*) farklı ve daha detaylı iki açıklama yapılmaktadır. Bunlardan birisi *integration* yani bütünleşme kelimesini,“eylem, süreç, ya da bütünleşme örneği, parçaların veya unsurların birleşimi” olarak belirtirken, diğer ikinci açıklamada ise kendi içinde iki madde de açıklamaktadır. Buna göre ikinci açıklamanın ilk maddesinde bütünleşme, “ayrı ve farklı unsurların veya birimlerin daha tamam veya uyumlaştırılmış bir bütünde birleşmeleri ve koordinasyonu”; ikincisinde ise “farklı grupların veya unsurların, normatif standartların olduğu sürekli bir birliğin oldukça koordineli ve uyumlu bir toplum veya kültürde birleşmeleri ve karşılıklı uyum sağlamaları” olarak açıklanmaktadır (*Webster's Third New International Dictionary*, 1981:1174). Bu bağlamda Nevzat Güran, bütünleşme kavramının kullanıldığı değişik durumların ve bağlamların varlığından bahsetmiş ve şöyle açıklamıştır (Güran, 2002:2-3);

Firmalar arası bütünleşmeler, piyasada daha güçlü bir konuma sahip olmak amacıyla, firmaların kartel, tröst, merger gibi oluşumlar çerçevesinde anlaşmaları, bütünleşmeleridir.

Ulusal ekonomik bütünleşme, herhangi bir ülke ekonomisinin tüm bölge, sektör ve piyasalarıyla bir bütün oluşturmasıdır.

Dünya ekonomik bütünleşmesi, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi başta olmak üzere, çeşitli amaçlara yönelik yapılan uluslararası ekonomik anlaşma ve örgütlenmeler yoluyla, dünya çapında sağlanan bütünleşmedir.

Bir ulusal ekonominin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi, bir ulusal ekonominin, otarşik uygulamalar yerine, mevcut küresel uluslararası anlaşma ve örgütlemelere katılması ve uyum sağlamasıdır.

Uluslararası ekonomik bütünleşme, farklı ülkelerin bir bölgesel ekonomik grup (blok) oluşturacak biçimde bütünleşmeleridir.

Ekonomik bütünleşme denildiğinde, bu farklı durumlar arasından genelde kast edilen, farklı ülkelerin bir bölgesel ekonomik grup (blok) oluşturacak biçimde bütünleşmelerini ifade eden uluslararası ekonomik bütünleşmedir. Bu bölümde de üzerinde durulacak olan kavram uluslararası ekonomik bütünleşme olacaktır.

Uluslararası ekonomik bütünleşme kavramındaki “bütünleşme” kelimesinin sözlük anlamından da anlaşıldığı üzere, parçaların bütün içinde toplanması ve birleştirilmesi söz konusudur. Bu kavramın daha iyi anlaşılması için verilebilecek en iyi örnek Türkiye’nin de yakın ilişki içerisinde olduğu Avrupa Birliği’dir. Ekonomik bütünleşme kavramı ile paralel gelişen Avrupa Birliği, bu kavramın tanımını, aşamalarını ve ekonomik bütünleşmenin etkinliğini gösterme açısından en gelişmiş örnektir. Avrupa kıtasındaki ekonomik bütünleşme başta olmak üzere bütünleşmelerin öneminin artmasında ve gelişmesinde 20. yüzyılda yaşanan iki büyük Dünya Savaşı gibi savaşların etkisinin olduğu söylenebilir.

20. yüzyılda gerçekleşen Dünya Savaşları, pek çok kıtanın ve ülkenin seyrini değiştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı’nın ağır sonuçları, aradan çok geçmeden 1939 yılında Avrupa kıtasını dönülmez bir yola sokacak olan İkinci Dünya Savaşı’na yol açmıştır. Avrupa kıtasını maddi manevi çöküntüye uğratan İkinci Dünya Savaşı bittiğinde, ilkinde göre daha ağır kayıplar verilmiştir. Savaş sonucu yaşanan nüfus kaybı, ekonominin çökmesi, insanların açlık ve sefalet içinde olması Avrupa’daki ülke liderlerini bu durumu değiştirecek önlemler almaya itmıştır. Ortak çıkarlar üzerinde varılacak uzlaşma ile parçalanan Avrupa’nın tekrar bir araya gelmesi ve bütünleşmesi, ülkeler arasında uzlaşının tekrar sağlanması ve barışın tekrar hâkim olması için bir umut olmuştur.

Avrupa’da yeni bir savaşın çıkmaması için ortak çıkarlar üzerinde birleşmesi, bunun için bir birliğin oluşturulması düşüncesi İkinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasında gittikçe güçlenmeye başlamıştır. Avrupa’da birlik yaratma konusunda en önemli girişim Jean Monnet’den gelmiştir. Savaş sonrasında Fransa Planlama Teşkilatı’nın başkanı olan Jean Monnet, Avrupa’da yeni bir savaşın önlenmesi için kömür-çelik gibi savaş sanayinin önemli hammaddelerinin üretiminin bir elde toplanması gerektiği düşüncesini savunmuştur. Jean Monnet, savaşları, korkuyu ve sefaleti önlemek için birleşmek gerektiğini bunun da *halkların birleşmesi* ile olabileceği fikrini ileri sürmüştür. Avrupa Birliği’nin kurulmasında fikir babalığı yapan Monnet’nin fikirlerinden etkilenen Robert Schuman (1950) Avrupa’yı birleşmeye götürecektir bir öneride bulunmuştur (Karluk, 2007:2-3).

Fransız Dışişleri Bakanı olan Robert Schuman, 1950’de Fransa ve Batı Almanya arasında kömür ve çelik kaynaklarının birleştirilmesi ve bu endüstrilerin yönetiminde uluslarüstü (*supranational*) bir organın sorumlu olmasını önermiştir. Burada amaç, savaş sanayinin en önemli hammaddeleri olan kömür ve çelikten doğabilecek herhangi bir uyuşmazlığın önlenmesi ve bu bağlamda Fransa ve Batı Almanya arasındaki olası bir savaşın engellenmesidir. Bu önerinin Batı Almanya tarafından kabul edilmesinden sonra, sırasıyla İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg’da kabul etmiş ve bu altı üye arasında demir-çelik ürünlerinde bir ortak pazar yaratmayı amaçlayan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu için görüşmeler başlamıştır. Schuman Planı olarak da bilinen bu plan bir yıl sonra 1951’de kurulacak olan AKÇT için temel oluşturmuştur (Karluk, 2007:3).

Avrupa Birliğinin oluşmasında öncülük yapan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa ülkelerinin savaşta yaşadığı maddi manevi yıkımı tekrar yaşamaması için bir çözüm yolu ararken şekillenmiştir. Savaştan çıkan ülkeler eğer ekonomik olarak birbirine bağımlı olurlarsa geçmişteki hataların aynısının tekrarlanması zor olacaktır. Ayrıca ülkelerin ekonomide uyguladıkları korumacı politika ve kısıtlayıcı tutumları kalkacağı için daha birleşik ve güçlü bir Avrupa mümkün olabilecektir. Bunun yanı sıra AKÇT’nin, ekonomiyi iyileştireceği ve endüstriyi modernleştireceği düşünülmüştür. Nitekim 1834 yılında kurulan Alman Gümrük Birliği olan *Zollverein* (1834-1919) buna iyi bir örnek teşkil etmekteydi. *Zollverein*, Alman Prensliklerinin ortak çıkarlarında birleşerek uygulamaya başladıkları, Avrupa’da kurulan, uzun yıllar süren, Alman Prensliklerinin hem ekonomik hem de siyasi açıdan Avrupa’daki konumlarının değişmesine katkıda bulunan önemli bir gümrük birliğiydi. Bu bağlamda *Zollverein*, parçalanmış Alman Prensliklerini tekrar bir araya getirerek aralarındaki işbirliğini artırmış, ekonomilerini güçlendirerek Avrupa’da İngiltere ve Fransa’nın yanı sıra tekrar güçlü ve birleşmiş bir Federal Alman Devleti’nin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Höfken, 1842:1-11). İkinci Dünya Savaşı sonrasında gümrük birliği çerçevesinde bir birliğin oluşturulmak istenmesinde Alman Gümrük Birliği olan *Zollverein*’nin başarılı olmasının ve uzun yıllar sürmesinin etkisi oldukça büyüktür.

Özellikle Batı Almanya Başbakanı Konrad Adenauer bu durumu Fransa ile yeni bir uzlaşma ve Batı ile yeni bağların oluşmasını sağlayacak bir fırsat olarak görmüştür. Jean Monnet'nin fikri olan AKÇT, 1950 yılında Schuman Planı ile tekrar gündeme gelmiştir. İtalya, Fransa, Belçika, Lüksemburg, Hollanda ve Batı Almanya'dan oluşan altı üye ülke, 1951 yılında Paris Antlaşması'nı (*Treaty of Paris*) imzalayarak birleşmişlerdir. AKÇT'nin başarısını 1950'li yıllarda kanıtlaması üzerine 1957 yılında Roma Antlaşmaları (*Treaties of Rome*) altında bir gümrük birliği olan Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu kurulmuştur (International Encyclopedia of the Social Sciences, 2008c: 23-24).

Roma Antlaşması'ndan on yıl sonra üç anlaşmanın icra organlarını (Komisyon ve Konsey) bir araya toplayan 1967 yılındaki Birleşme-Füzyon Antlaşması (*Merger Treaty*), 21. yüzyılda da var olmaya devam eden AB kurumlarını oluşturmuştur. Ayrıca AKÇT, AET ve AAET hepsi genel olarak Avrupa Toplulukları-AT (*European Community-EC*) olarak tanınmıştır. Avrupa Topluluğu politikasının etki alanı yeni alanlara genişledikçe antlaşmalardaki eksiklikler yeni antlaşmalar ile giderilmeye çalışılmıştır. Bunu takiben 1987 yılında Avrupa Tek Senedi (*European Single Act*), 1951 Paris Antlaşması'nın ve 1957 Roma Antlaşması'nın yerini almıştır. Avrupa Tek Senedi, 1992 yılında resmi olarak Avrupa Birliği'ni oluşturan ve Avrupa'da ekonomik, finansal ve politik birliği kuran Maastricht Antlaşması'nın (*Maastricht Treaty*) üye devletler tarafından kabul edilen ve imzalanan temel belgedir (International Encyclopedia of the Social Sciences, 2008c: 23-24).

Küreselleşen dünyanın getirdiği sürekli değişim ile AB yeni zorluklarla karşılaşmıştır. Ekonominin küreselleşmesi, demografik gelişim, iklim değişiklikleri, güç kaynağı ya da ülkelerin güvenlik sorunları gibi 21. yüzyılda Avrupa'nın üzerinde durması ve bir çözüm getirmesi gereken yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Üye devletlerin sınırları aşan bu sorunlar ile tek başlarına baş edemeyecekleri düşünülmüştür. Bu nedenle AB'nin ve üye devletlerinin bir bütün olarak hareket etmesi bu sorunlara birlikte çözüm bulmasını gerektirmiştir. Küreselleşen ve sürekli

değişen dünyaya daha hızlı ayak uydurulması, Avrupa halkının gelecek kaygıları da göz önünde bulundurularak Avrupa'nın modernleşmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Bu amaçla 13 Aralık 2007 tarihinde Lizbon Antlaşması (*Lisbon Treaty*) imzalanmış ve 6 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Lizbon Antlaşması ile AB'nin yetkileri, bu yetkileri yerine getirmek için kullanabileceği yöntemleri tanımlamaktadır. Bunun dışında AB kurumlarının yapısını ve nasıl çalışmalarını gerektiklerine dair değişiklik getirmektedir. Bunun sonucu AB'nin daha demokratik ve temel değerleri doğrultusunda iyi hizmet vereceği görüşü hâkimdir (Treaty of Lisbon, http://europa.eu/lisbon_treaty/take/index_en.htm)

Maastricht Antlaşması'ndan sonra Topluluk, Avrupa Birliği olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu antlaşmanın, ekonomik bütünleşme için en gelişmiş ve en iyi örneklerden biri olan AB'nin, ekonomik alanda gelişmesine ve bütünleşme kuramına paralel olarak bir ileri aşamaya geçmesinde önemli katkısı olmuştur. Böylece AB'nin gelişmesine paralel olarak gelişen ekonomik bütünleşme kavramı, AB ile özdeşleşmiştir. Bunun sonucu olarak ekonomik bütünleşme deyince akla ilk AB gelmektedir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere bütünleşme kavramının kullanıldığı farklı bağlamlar söz konusudur. Bütünleşme kavramının sözlük anlamı “birleşme” olarak karşılanmaktadır. Avusturyalı iktisatçı Fritz Machlup (1979) bu tezi kanıtlamak için Jan Tinbergen'in 1954 yılında yayınladığı “Uluslararası İktisadi Bütünleşme” (*International Economic Integration*) isimli kitabının önsözünde, bu kitabının bir önceki baskısının isminin “Uluslararası İktisadi İşbirliği” (*International Economic Co-operation*) olduğunu belirttiğine dikkat çekmiştir (Machlup, 1998: 119-120).

Bu kelimenin iktisattaki ilk kullanımının tam olarak ne zaman olduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Machlup (1979) yaptığı araştırma sonucu, bütünleşme kelimesinin iktisattaki kullanımının 1940'lı yıllardan önce görülmediğini belirtmiştir. Şöyle ki:

“...kelimenin bu anlamda en eski kullanım biçimini bulmak için uğraşım. Eskide hiçbir yerde, ne başlıca tarihi, ne ulus-devlet ekonomilerinin birleştirilmesi yazınında, ne de Alman Gümrük Birliği olan Zollverein dâhil gümrük birliklerinde, ne de 1940’lı yıllar öncesindeki uluslararası ticaret yazınında kullanılmıştır. 1953 yılına ilişkin uluslararası iktisada dair bildiğim hiçbir kitabın konu dizininde “bütünleşme” girişi bulunmamaktadır.” (Machlup, 1998: 119-120)

Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı üzere Machlup (1979) “bütünleşme” kelimesinin iktisattaki ilk kullanımına dair bir araştırma yapmıştır. Ancak ne ulus-devlet ekonomik birleştirilmesi yazınında, ne gümrük birliği yazınında ki buna *Zollverein* dâhil olmak üzere, ne de 1940’lı yılların öncesinde uluslararası ticaret yazınında bu anlamda kullanılan kelimeye rastlamıştır. Hatta Machlup, 1953 yılına kadar olan tüm uluslararası iktisat kitabı konu dizinlerinde bile “bütünleşme” kelimesi ile karşılaşmadığını belirtmiştir.

Basım yılı 1937 olan Sosyal Bilimler Ansiklopedisinin endeksinde (*The Encyclopaedia of the Social Sciences*) bütünleşme kelimesi bulunmaktaydı. Ancak kelime anlamı, burada ele aldığımız anlamdan ziyade endüstrilerin kombinasyonu olarak geçmekteydi. Uluslararası bütünleşme kavramı iktisattaki anlamı bağlamında 1968 yılında yayınlanan Yeni Uluslararası Sosyal Bilimler Ansiklopedisi’nde (*The New International Encyclopaedia of Social Science*) dâhil edilmiştir (Machlup, 1998:119-120).

Bütünleşme kelimesinin daha sık kullanıldığı yılların 1940’lı yıllar olduğu gözlenmiş ve 1948’de bu kelimeye birçok konuşma ve belgelerde rastlanmıştır. Ekonomik bütünleşme kelimesinin kullanımının ilk dikkat çekmesi; Ekonomik İşbirliği Yönetimi’nin yöneticisi Paul Gray Hoffman’ın 31 Ekim 1949 tarihinde Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı Konsey Toplantısı’nda (*Organization for European Economic Co-operation Council Meeting*) “Batı Avrupa Ekonomisinin Bütünleşme Yolunda Hızlı Gelişimi” (*Faster progress toward an integration of the Western European Economy*) başlıklı konuşmasında Batı Avrupa ekonomisinin bütünleşmesi için ilerleme çağrısı yaparken sıkça “bütünleşme” kelimesini telaffuz ettiği konuşmasıdır (Balkır, 2010:4; Machlup, 1998:125).

“Böyle bir bütünleşmenin varlığı, içinde mallara miktar kısıtlamaları, ödeme akımlarına para engellerinin, ve sonuç olarak tüm tarifelerin daimi olarak kaldırıldığı tek büyük bir pazarı oluştururdu.” (Machlup, 1998:125)

Machlup (1979), bütünleşme kavramının ilk olarak firmaların bütünleşmesi veya ulusal ekonominin bütünleşmesi anlamında tanındığını ve kullanıldığını belirtmiştir. Bu kelimenin kullanımına dair bir başka bilgi ise politika ve iktisadi-politika dilinin genel kullanımında ilk defa 1945’den sonra “uluslarüstü” birimlerin ve endüstrilerin uluslarüstü ortak bir piyasa alanında birleşmesini tanımlamak” için kullanılmış olmasıdır (Der grosse Brockhaus, 1954:702). Daha sonra, özellikle İkinci Dünya Savaşı, yani 1940 sonrası bütünleşme kavramı ekonomik bütünleşme anlamında farklı bir bağlamda yorumlanmıştır. Ekonomik bütünleşme, bu süreçten sonra önemi gittikçe artan bir uluslararası iktisat kavramı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı’nın yaptığı tahribat sonrasında dünyada güç dengeleri değişmiş ve farklı bir dönem başlamıştır. En büyük hasarı alan Avrupa ise kendini toplamak için kabuğuna çekilmiştir. Ancak, yeni dönemle birlikte oluşan iki kutuplu dünyada eski gücünü ve konumunu korumak isteyen Avrupa, öncelikle iç huzuru sağlaması gerektiğinin farkına varmıştır. Böylece Avrupa sorunun kökenine inmiş, paylaşım ve refahın herkese eşit dağıldığı takdirde Savaşların ortadan kalkacağı kanısına varmıştır. Bu bağlamda Adam Smith (1776) ve David Ricardo’nun (1817) Uluslararası İktisat Kuramlarından da faydalanarak, ekonomik bütünleşme kuramı geliştirilmiştir. Günümüzde dünyadaki ekonomik bütünleşmelerin %81’ini Serbest Ticaret Anlaşmaları, %11’ini ise Gümrük Birlikleri oluşturmaktadır (Balkır, 2010:3). Ekonomik bütünleşmenin bir ileri aşaması olarak görülen GB’nin oluşturulması amacı ile başlayan Avrupa Ekonomik Topluluğu/Avrupa Birliği ekonomik bütünleşmenin en gelişmiş örneğidir.

1.1.1 Uluslararası Ekonomik Bütünleşmenin Tanımı

Uluslararası ekonomik bütünleşme, farklı ülkelerin bir ekonomik blok oluşturacak şekilde birleşmeleridir. Bu bütünleşme şekli için sadece ekonomik bütünleşme ifadesi de kullanılmaktadır. Bu iki ifadeden ekonomik bütünleşme

ifadesi daha kısa bir ifade olduğu için daha çok tercih edilmektedir. Bu çalışmada da daha çok ekonomik bütünleşme olarak kullanımı tercih edilmiştir.

Uluslararası iktisat kavramı olan ekonomik bütünleşme kavramına 1940'lı yıllardan önce rastlanmamıştır. İktisatçı Miroslav N. Jovanović (1998), Avusturyalı iktisatçı Fritz Machlup'un (1979) bütünleşme teriminin ilk defa iktisatta firmaların birleşmesi kavramına atıfta bulunmak için endüstriyel organizasyon tanımında kullanıldığını saptadığını belirtmiştir. Bütünleşmenin geçtiği başka tanımlar ise rakiplerin birleşmesine ilişkin yatay bütünleşme (*horizontal integration*) ve üretici ve alıcıların birleşmesine dair dikey bütünleşmedir (*vertical integration*). Ancak bir terim olarak, farklı ülkelerin ekonomik bütünleşmesine dair bir ifadeye Machlup, ne ülkeler arası ekonomik karşılıklı ilişkiler yazınında, ne gümrük birliği yazınında ne de 1940 öncesindeki uluslararası ticaret yazınında rastlamıştır. Jovanović, ekonomik bütünleşme kavramının, 1950 yılında Jacop Viner tarafından “Gümrük Birliği Sorunu” (*The Customs Union Issue*) isimli ünlü çalışmasında gümrük birliği kuramını temellendirirken, gümrük birliğinin ekonomik bütünleşme kuramının çekirdeği olduğunu ortaya koymasıyla ilk defa ele alındığını söylemiştir (Jovanović, 1998:5).

Ekonomik bütünleşmenin iktisatçılar için tek bir tanımı bulunmamaktadır. Bu nedenle birçok farklı tanımına rastlamak mümkündür. İlk tanımlardan birisi Jan Tinbergen'nin (1954) ekonomik bütünleşmeyi “uluslararası ekonomik işbirliğinin en üst düzeye çıkarılması” olarak ifade ettiği tanımı kabul edilmektedir. Tinbergen (1954) ekonomik bütünleşmeyi pozitif ve negatif bütünleşme olarak ikiye ayırmıştır. *Pozitif bütünleşme (positive integration)*, ülkelerin bazı yetkilerini ortak kurumlara veya ortak uygulamalara devretmesidir. *Negatif bütünleşme (negative integration)* ise, ortak gözetim mekanizması altında, ulusal politikalar ve ekonomiler arasındaki ayrımcılığın ortadan kaldırılmasıdır (Balkır, 2010:29; Harri, 2003:5). Tinbergen'nin bu tanımı bazı karışıklıklara neden olmuştur. Çünkü bu tanımlara göre serbestleştiren bir uygulama için “negatif”, ancak zorlayıcı bir uygulama için “pozitif” ifadesi kullanılmıştır. Burada negatif ifadesi; var olan bir uygulamanın ortadan kalkması durumunun olumsuz görülmesi iken, diğer taraftan ülkelerin bütünleşmek için sarf

ettikleri çabaların olumlu görülmesidir. Ancak negatif bütünleşme yönünde ilerleme daha kolay olmuştur. Nitekim ülkeler için ayrımcılığın, tarifelerin ve kotaların kaldırılması, pozitif bütünleşmenin sağlanması için yetkilerin ortak kurumlara devrine nazaran daha kolay gelmiştir. Çünkü pozitif bütünleşmelerde hassas bir konu olan ulusal egemenlik konusu da dâhil olmaktadır (Jovanović, 1998:5).

Bu iki ayrım dışında Robert Z. Lawrence (1996) da bütünleşmeyi derin ve yüzeysel olarak ele almıştır. *Derin bütünleşmenin (deeper integration)*, sınırlardaki engellerin kaldırılmasının ötesine geçen bir özelliği varken; *yüzeysel bütünleşmede (shallow integration)* ticaretin serbestleşmesidir (Harri, 2003:5). Lawrence (1996) yaklaşımına göre derin bütünleşmenin daha etkin bir bütünleşme olması zorunluluğu yoktur. Örneğin, bazı durumlarda ortak standartların belirlenmesi iç maliyetlerin artmasına ve ithalatta ayrımcılığa neden olabilir. Diğer taraftan derin bütünleşme, rekabet politikasının veya çevre düzenlemelerinin uluslararası seviyede uygulanması gibi yollarla bütünleşmeye giden ülkelerde etkinliği de artırabilir (Balkır, 2010:30-31).

Ekonomik bütünleşmeyi tanımlarken, onu aşamalarına ayırarak farklı bir şekilde ele alan Bela Balassa (1974) bu aşamaları tek tek tanımlayarak kurama önemli katkıda bulunmuştur. Öncelikle Balassa ekonomik bütünleşmeyi, bir süreç ve durum olarak iki farklı şekilde açıklamıştır. *Bir süreç olarak*, farklı ulus devletleri arasındaki ayrımcılıkların ortadan kaldırılması; *bir durum olarak* ise, ulusal ekonomiler arasında çeşitli ayrımcılık türlerinin olmaması olarak açıklamaktadır. Ekonomik bütünleşmeyi bir süreç olarak tanımlayan Balassa, ekonomik bütünleşmenin aşamalarını en dar kapsamlı safhadan en ileri safhasına kadar tanımlamıştır. Buna göre sırasıyla; ticareti engelleyen öğelerin ortadan kaldırılmasıyla ticaretin serbestleşmesi (*ticaretin bütünleşmesi- trade integration*), üretim faktörlerinin dolaşımının serbestleştirilmesi (*faktör bütünleşmesi- factor integration*), ulusal ekonomi politikalarının ulusal ilişkiler lehine uyumlaştırılması (*politika bütünleşmesi- policy integration*) ve bütün politikaların aynı biçimde düzenlemesidir (*tam bütünleşme- total integration*) (Balkır, 2010:29-30).

Ekonomik bütünleşme kavramının iktisatta ilk ne zaman ve nasıl kullanıldığına dair araştırma yapan Fritz Machlup (1979) daha farklı bir tanımla ekonomik bütünleşmenin özünün ticaret olduğunu ve iş bölümünün ise bunun altında yatan temel ilke olduğunu ileri sürmüştür. Machlup, ulaştırma maliyetleri yok varsayıldığında uluslararası ekonomik bütünleşmenin değerlendirilmesine yönelik temel ilkenin tüm bütünleşmiş ülkelerde mal ve hizmetler için fiyat eşitliği olduğunu belirtmiştir (Jovanović, 1998:9).

Ali El Agraa'nın (1994) yaptığı bir tanımda, en az iki katılımcı ülke arasındaki tüm ticaret engellerindeki ayrımcılığın kaldırılması ve ortaklık ve koordinasyonun belli öğelerinin oluşturulmasıdır (El-Agra, 1994:1). Buna yakın bir tanım ise John Pinder'in (1969), bütünleşmenin bir birlik oluşturma yolunda bir süreç olduğunu belirttiği ve ekonomik bütünleşmenin üye ülkelerin ekonomik birimleri (*economic agents*) arasındaki ayrımcılığın kaldırılması, aynı zamanda ortak politikaların oluşturulması ve uygulanması olarak açıkladığı tanımdır (Jovanović, 1998:5).

Peter Robson (1998), bölgeselleşme (*regionalism*) olarak da sıkça ifade edilen uluslararası ekonomik bütünleşmeyi “birbirinden ayrı ulusal ekonomilerin daha büyük ekonomik bloklar veya topluluklar şeklinde kurumsal birleşimi” olarak tanımlamaktadır. Daha basit ifade edilecek olursa ekonomik bütünleşme, bölgesel bazda kaynakların etkinliğinin artırılmasıdır. Bunun tam olarak gerçekleşmesi için de bütünleşmiş bölgedeki malların ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımı önündeki tüm engellerin ve bu açıdan grup üyeleri arasındaki ulus temelli ayrımcılıkların azaltılması gereken koşullardır. Böylece Robson'a (1998) göre tam bir bütünleşmenin gerçekleşmesi için malların ve üretim faktörlerinin önündeki sınırların ve ayrımcılığın kalkması gerekmektedir (Robson, 1998:1-2).

Imre Vajda (1971) ise ticaretin bütünleşmesi üzerine dikkat çekmiş, “piyasa bütünleşmesi” (*market integration*) ve “gelişme bütünleşmesi” (*development integration*) arasında ayırım yapmıştır. Vajda'ya (1971) göre pazar bütünleşmesi,

katılan ülkelerin sosyal sistemleri çerçevesinde birbirlerinin mallarının, engellenmeden satılmasını garanti altına almalarıdır (Ertürk, 2006:54).

Jacques Pelkmans (2001), ülkelerin bölgesel sınırlar (*territorial frontiers*) ile, ekonomilerin ise ekonomik sınırlar (*economic frontiers*) ile ayrıldığını öne sürmüştür. Bunun üzerine ekonomik bütünleşmeyi, iki veya daha fazla ekonomiler arasındaki ekonomik sınırların kaldırılması olarak tanımlamıştır. Ekonomik sınırı ise malların, hizmetlerin ve üretim faktörlerinin gerçek ve potansiyel dolaşımının oldukça düşük olması ve aynı zamanda iletişim akımları üzerindeki her türlü sınır olarak açıklamıştır. Pelksmans'a (2001) göre ülkeler bölgesel sınırlar ile ekonomiler de ekonomik sınırlar ile ayrıldığı için bölgeler arası ekonomik sınırlar ulusal ekonomik bütünleşmeye engel oluşturabilmektedir. Tanımda da belirtildiği gibi, sınırların kaldırılması ekonomik bütünleşme için yeterli bir koşul değil sadece bir gerekliliktir (Pelkmans, 2001:2-3).

Daha öncede belirtildiği üzere ekonomik bütünleşmenin tek bir tanımı bulunmamaktadır. Verilen örnekler dışında farklı iktisatçıların ekonomik bütünleşmeye dair farklı tanımları ile örnekler artırılabilir. Yukarıda genel olarak belli başlı tanımlar verilmeye çalışılmıştır. Bu tanımlar sonucu ekonomik bütünleşme şöyle ifade edilebilir; ulus devletlerinin bir araya gelerek ekonomik birimleri arasındaki engel ve ayrımcılığı kaldırarak, ticaretin serbestleşmesi için girişimlerde buldukları ve zamanla mal, hizmet, sermaye ve emeğin serbest dolaşımının önündeki engellerin kaldırıldığı tek bir pazarın yaratılmasıdır. Ekonomik bütünleşmenin temelinde iş bölümü yatmaktadır. Ekonomik bütünleşmede ticaretin serbestleştirilmesi ile siyasal yönden bağımsız olan ülkeler ekonomik açıdan birbirine daha bağımlı hale gelmektedir. Burada amaç ülkelerin üretim kapasitelerini, kaynak verimliliklerini ve bunun sonucu refah düzeylerini artırmaktır (Seyidoğlu, 2003:203; Yıldız, 1999:1).

Ekonomik bütünleşmenin en gelişmiş örneklerinden biri Avrupa Birliği'dir. Bu bütünleşme Avrupa Birliği'nin oluşum süreci incelendiğinde de görülebileceği üzere bir anda gerçekleşmemiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra savunma

sanayinin hammaddesi olan kömür ve çelik sanayilerinin kontrolü Fransa ve Batı Almanya'dan alınmıştır. Bu iki devlet arasındaki uyuşmazlıkların giderilmesi ve Avrupa'da çıkacak olan her hangi bir husumeti engellemek amacıyla altı ülkenin (Batı Almanya, Benelüks, Fransa, İtalya) bir araya gelmesiyle bir gümrük birliği oluşturulmuştur. Bununla birlikte yeni bir sürece giren Avrupa, yaptığı yenilikler, anlaşmalar ve uyum süreçleri ile aşama aşama bütünleşmeye başlamıştır.

Ekonomik bütünleşmenin bir süreç olduğunu belirten Balassa, bu süreç boyunca kat edilen aşamaları en dar kapsamlı safhadan en ileri safhaya kadar tanımladığı belirtilmiştir. Genel olarak bütünleşmeye giden ülkelerin bu aşamalardan sırayla geçtikleri gözlemlenmektedir. Avrupa Birliği de bu aşamalardan sırayla geçmekte ve ileri bir aşamada olduğu için en gelişmiş örnek olarak bilinmektedir. Bir sonraki bölümde uluslararası ekonomik bütünleşmenin aşamaları tek tek ele alınacaktır.

1.1.2 Uluslararası Ekonomik Bütünleşmenin Aşamaları

Uluslararası ekonomik bütünleşme, ülkelerin bir araya gelerek ticaretin serbestleşmesi için ekonomik birimler arasındaki engel ve ayrımcılıkların kaldırılması ve oluşturulan birlik arasında zamanla üretim faktörlerinin (mal, hizmet, sermaye, emek) serbest dolaşımının önündeki engellerin kaldırılarak tek bir pazarın oluşturulmasıdır. Genel olarak, ekonomik bütünleşmenin tek bir tanımının güçlüğü ve bütünleşme sürecinde bütünleşmenin yoğunlaşma seviyeleri arasında farklılıkların görülmesi üzerine araştırmacılar ekonomik bütünleşmeyi farklı aşamalara ayırmışlardır. Bu aşamaların ayrılması ve tanımlanması Bela Balassa'ya (1961) kadar geri gitmektedir. Her ne kadar Balassa'nın (1961) yaklaşımında eksiklikler görülse de ve farklı yönlerde düzeltmeler yapılsa da, en yaygın kullanım Balassa'nın yapmış olduğu ayrımdır. Balassa (1961) ekonomik bütünleşmeyi, bir süreç ve bir durum olarak açıklamıştır. Bunun üzerine ekonomik bütünleşmeyi, bütünleşmenin seviyesine göre birbirinden farklı koşulları olan beş aşamaya ayırmıştır. Bunlar, serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik, tam ekonomik bütünleşmedir (Pelkmans, 2001:7).

Miroslav N. Jovanović (1998) de Balassa (1961) gibi ekonomik bütünleşmeyi bir süreç olarak görmektedir. Tanımının devamında Jovanović (1998), ekonomik bütünleşmeyi bir süreç olarak ve bir grup ülkenin refah seviyelerini artırmak için çabaladıkları bir araç olarak tanımlamıştır. Bu bütünleşmenin daha etkin bir şekilde hedefine ulaşabilmesi için, her bir ülkede politikaların tek taraflı ve bağımsız uygulanması yerine, ülkeler arasında zayıf veya güçlü bir ortaklığın kabulü gerekmektedir. Bütünleşmeler en azından grup içinde iş bölümünü, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını gerektirmektedir. Oldukça ileri düzeydeki bütünleşme aşamaları ise aynı zamanda bütünleşmiş bölgede üretim faktörlerinin (mal, hizmet, sermaye, emek) serbest dolaşımını ve bütünleşmiş bölge ve bu bölge dışındaki ülkeler arasında bu dolaşıma dair belli sınırlamaları kapsamaktadır. Burada önemli olan nokta ise, bu ülkelerin hep birlikte bir tür içe-dönük yaklaşım benimsemeleri ve grup dışında gerçekleşenlerden ziyade grup içinde gerçekleşenleri daha çok dikkate almalarıdır. Ayrıca, rekabet, mali, parasal ve kalkınma politikalarının koordinasyonu sağlanamıyorsa, federal devletlerde olduğu gibi en azından bu politikaların danışılarak uygulanması bütünleşmenin başarısı ve sürdürülebilirliği için gerekli bir koşuldur. Tüm bunların yanı sıra bütünleşmenin etkin bir şekilde anlaşmazlıkların çözüldüğü bir sistem ile desteklenmesi gerekmektedir. Bütünleşme süreci, tek bir ülke içindeki çeşitli bölgelerin daimi olarak bütünleştiği gibi, uygulamada sınırsız bir sürede olabilmektedir. Teknik açıdan bakıldığında, uluslararası ekonomik bütünleşme sonu olan bir süreç olabilir; örneğin, tarifelerin ve miktar kısıtlamalarının indirilmesi, rekabet kurallarının tanıtılması ve gümrük birliğinde dışarıya karşı uygulanan ortak gümrük tarifesi gibi. Ancak rekabet, tarife dışı engeller, standartlar, yeni teknolojiler gibi piyasada değişimler birebir ülkelerin ve birliğin sürekli uyumunu gerektirmektedir. Bu da bütünleşmeleri sınırlı olmak yerine gelişen ve daimi bir süreç yapmaktadır. Jovanović (1998), uluslararası ekonomik bütünleşmeyi, firmaların ve farklı ülke ekonomilerinin birleşerek daha büyük birimlere dönüştüğü bir süreç olarak betimlemiştir (Jovanović, 1998:9-10).

Bella Balassa (1961) ekonomik bütünleşmeyi beş aşamada sınıflandırmıştır. Ancak bazı yazarlar Tercihli Ticaret Anlaşmalarını-TTA (*Preferential Trade*

Agreements-PTA) ekonomik bütünleşmenin ilk türü ve en dar kapsamlı aşaması olarak kabul etmiştir (Bkz. Jovanović, 1998:9-10; Seyidođlu, 2003:204). Bunun yanı sıra tercihli ticaret anlaşmalarının “ekonomik bütünleşme” anlamında kullandığı, aşamaları için ise “tercihli ticaret anlaşmalarının çeşitleri” olarak bahsedildiği de görülmektedir (Bkz. Acar, 2007:263-264). Her ne kadar genel kabul görmüş olan Balassa’nın sınıflandırmasına dâhil olmasa da, en dar kapsamlı ticaret anlaşmaları olan tercihli ticaret anlaşmalarını uygulayarak ticareti serbestleştirmeyi amaçlayan ülkeler bulunmaktadır. Bu nedenle, çalışmada Balassa’nın sınıflandırmasına dâhil olmasa da ilk olarak TTA açıklanmaktadır. Ayrıca ekonomik bütünleşmenin aşamalarına dâhil olmasa da politik bütünleşme (*political integration*) beşinci aşama olan tam ekonomik bütünleşmeden sonra kısaca açıklanmaktadır. Ekonomik bütünleşme sürecinin tamamlanması ile üye ülkelerin bu bütünleşmeyi daha ileri bir aşamaya taşıyarak politik olarak da bütünleşmeleri söz konusunu olabilmektedir. 19. yüzyıldaki Alman Gümrük Birliği *Zollverein* bunun için başarılı bir örnektir. Avrupa Birliği de Roma Antlaşması’nda amaçları arasında ima ettiği birleşmiş bir Avrupa’ya doğru ilerlemektedir.

Aşağıdaki bölümde ekonomik bütünleşmenin aşamaları açıklanırken, TTA ile başlanacak, bunu sırasıyla serbest ticaret bölgeleri, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik ve tam ekonomik bütünleşme takip edecektir. En son kısımda ise ekonomik bütünleşme aşamalarının tamamlanması ile gündeme gelebilecek politik bütünleşme açıklanmaktadır.

1.1.2.1 Tercihli Ticaret Anlaşması

“Tercihli ticaret anlaşması”, ekonomik bütünleşmenin en dar kapsamlı örneği olarak kabul edilebilir. Bu anlaşmaya üye olan ülkeler tek taraflı ya da karşılıklı olarak belirli mallar üzerindeki gümrük tarifelerinde indirim yapmaktadırlar (Seyidođlu, 2006:204). Tercihli ticaret anlaşmasını onaylayan ülkeler aralarındaki ticaret tarifelerini üçüncü ülkelere uygulanan tarifelerden daha düşük oranda kabul etmektedirler (Jovanović, 1998:10).

Ekonomik bütünleşmenin ilk aşamasının koşullarına uymayan bir sürü tercihli ticaret anlaşmaları bulunmaktadır. Tercihli ticaret anlaşmalarında dâhil olan ürünlerin kapsamı sınırlıdır. Bunun yanı sıra grup içindeki ithalatlarda tarife ve kotalar tamamen kaldırılmamıştır. Bu tip anlaşmalara “Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması-GATT” (*General Agreement on Tariffs and Trade-GATT*)¹, gelişmekte olan ülkelerin uygulamasına izin vermekte, gelişmiş ülkelere vermemektedir. Ancak bir istisna, sektörel bütünleşme için söylenebilir; örneğin, AKÇT veya 1965 yılındaki Amerika-Kanada Otomotiv Anlaşması gibi (Pelksman, 2001:7).

Tercihli ticaret anlaşmalarında, tarifelerin üye ülkeler arasında sıfırlanmasının yanı sıra azaltılabilmektedir. Üye ülkelerde etkin olmayan sanayileri koruyarak ticareti saptırdığı ve üye olmayan ülkelere ekonomik kayıplarına neden olduğu için tercihli ticaret anlaşmaları, “Dünya Ticaret Örgütü-DTÖ²” (*World Trade Organization-WTO*) tarafından da olumlu görülmemektedir (Pedussel Wu, 2004:5).

1.1.2.2 Serbest Ticaret Bölgesi

Ekonomik bütünleşmenin genel olarak ilk aşaması kabul edilen “serbest ticaret bölgesi”, tercihli ticaret anlaşmasına göre daha esnek bir aşamadır. Üye ülkeler aralarındaki gümrük tarifelerini, miktar kısıtlamalarını ve tarife dışı engelleri kaldırarak bölgede malların serbest dolaşımını sağlamaktadır. Bu aşamada üye devletler üçüncü ülkelere karşı uygulanan gümrük tarife oranını kendilerine göre belirleme özgürlüğüne sahip oldukları için kendi ülke çıkarları doğrultusunda hareket edebilmektedir (Ertürk, 2006:56; Seyidoğlu, 2003:204). Böylece üye ülkelerdeki

¹Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (*General Agreement on Tariffs and Trade*) olan GATT, 1947 yılında Amerika Birleşik Devletlerinin öncülüğünde, dünya ticaretini serbestleştirmek, ticaretteki ayrımcılığa son vermek amacıyla 23 ülke tarafından imzalanan bir anlaşmadır. GATT 1 Ocak 1948 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Daha sonra 1995 yılında GATT’ın yerini, GATT’ın en son ve en büyük çok taraflı müzakeresi olan Uruguay Round sonucunda kurulan DTÖ almıştır. GATT temel olarak malların ticareti ile ilgilenirken, DTÖ ve anlaşmaları malların ticaretinin yanı sıra hizmetlerin ticaretini ve ticareti yapılan buluşların, yaratıcılık ve dizayn gibi fikri hakların ticaretini de kapsamaktadır.

²DTÖ, 1 Ocak 1995 tarihinde GATT’ın yerine kurulmuştur. DTÖ, GATT’ın kapsamının genişletilerek, ticaretin önündeki engelleri kaldırmak için malların ticaretinin yanı sıra hizmetlerin ticaretini ve ticareti yapılan buluşların, yaratıcılık ve tasarım gibi fikri hakların ticaretini de kapsamaktadır.

tüketiciler en düşük maliyetli arz kaynaklarına ulaşabilecekleri için ticaret refahı artırmaktadır (Scott, 2002:105).

Her ne kadar üye ülkeler arasında malların serbest dolaşımı sağlanmış olsa da diğer üretim faktörlerinin (hizmet, sermaye, emek) serbest dolaşımı söz konusu değildir. Serbest ticaret bölgesinde, ticaretin serbestleştirilmesi tüm ekonomik faaliyet dalları için geçerli olabileceği gibi, sadece bir sektör veya belli bir grup mal için de geçerli olabilmektedir. Eğer STB'ye örnek verilecek olursa, AET/AT tüm ekonomik faaliyet dalları için, kömür ve çelik sanayinde ülkeler arasında bütünleşmeyi öngören AKÇT ise belli bir mal grubu üzerinde ticaretin serbestleştiği bir örnektir. Üye ülkeler arasında sanayi ürünlerinde ticaretin serbestleşmesi üzerine kurulan "Avrupa Serbest Ticaret Birliği-EFTA" (*European Free Trade Association-EFTA*) ise üçüncü duruma bir örnek gösterilebilir (Güran, 2002:8). EFTA, 1959 yılında Avusturya, Danimarka, İngiltere, İsveç, İsviçre, Norveç ve Portekiz arasında bir serbest ticaret birliği olarak kurulmuştur. EFTA olarak bilinen bu birlik enerji, kömür, çelik ve tarımsal ürünlerin ticaretinde yoğunlaşmıştır. Ancak aynı dönemde daha hızlı gelişen Avrupa Ekonomik Topluluğu karşısında dayanamamış ve başta İngiltere olmak üzere bazı üyeler EFTA'dan çıkıp AET'nin parçası olmuştur. Günümüzde sadece İsviçre, İzlanda, Lichtenstein ve Norveç EFTA üyesidir (EFTA, <http://www.efta.int/about-efta/the-european-free-trade-association.aspx>). Latin Amerika ülkeleri arasında kurulan LAFTA (Latin American Free Trade Area) ise bir Latin Amerikan serbest ticaret bölgesidir. Bu STB, 1961 yılında Arjantin, Brezilya, Meksika, Paraguay, Peru, Şili ve Uruguay arasında oluşturulmuştur. Daha sonra bu bölgeye, Bolivya, Ekvador ve Kolombiya da katılmıştır (Acar, 2007:264-265). Serbest ticaret bölgeleri için verilebilecek başka bir örnek ise NAFTA'dır. NAFTA (North American Free Trade Agreement)³, 1994 yılında Amerika, Kanada ve Meksika arasında oluşturulan bir serbest ticaret bölgesidir. Dünyanın en büyük serbest ticaret bölgesini oluşturan NAFTA, 2008 yılında tüm gümrük tarifelerini ve miktar kısıtlamalarını tamamen kaldırmıştır (NAFTA, <http://www.ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/north-american-free-trade-agreement-nafta>).

Dünyada kabul görmesi açısından serbest ticaret anlaşmaları, GATT tanımlarına

³ Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi

uygundur, ama Tinbergen'nin (1954) tanımladığı pozitif bütünleşme özelliği STB'de görülmemektedir (Pelkmans, 2001:8).

1.1.2.3 Gümrük Birliği

Jacob Viner (1950) tarafından ekonomik bütünleşmenin çekirdeği olarak görülen “gümrük birliği” ekonomik bütünleşmenin ikinci ve önemli bir aşamasıdır. Gümrük birliğinde üye ülkeler arasında, ticareti serbestleştirmek için birlik sınırları içinde tarifeler, miktar kısıtlamaları ve tarife dışı engeller sıfırlanmıştır. Ayrıca üye devletlerin birlik dışındaki üçüncü ülkelere karşı “ortak ticaret politikası-OTP” (*common trade policy-CTP*) ve “ortak gümrük tarifesi-OGT” (*common customs tariff-CCT*) uygulamaları, bir ileri aşama olan gümrük birliğini ekonomik bütünleşmenin birinci safhası olan serbest ticaret bölgesinden ayıran en önemli noktadır. Oysaki serbest ticaret bölgelerinde üye devletler üçüncü ülkelere uyguladıkları tarife oranlarını belirlemede özgürdüler (Ertürk, 2006:57; Güran, 2002:8; Scott, 2002:105; Seyidoğlu, 2003:204). Ancak gümrük birliği ile üye devletlerin uygulamaya başladıkları ortak gümrük tarifesinden elde edilen gelirin nasıl ve ne şekilde paylaşılacağı sorunu da gündeme gelmektedir (Robson, 1998:17). Böylece ortak ticaret çıkarlarını gözetecek ve elde edilen gelirleri tekrar paylaşılması düzenlemelerini amaçlayan, ortak karar verme yöntemleri ve ortak kurumların gelişmesi söz konusu olmuştur (Pedussel Wu, 2004:6). Bu nedenle üye ülkeler ticaret ve tarifelere dair uluslararası müzakerelere tek bir ülke olarak katılmaktadır (Jovanović, 1998:10).

Gümrük birlikleri, uluslararası ticaretin serbestleşmesi yönünde oluşturulmuş önemli bir anlaşma olarak GATT'ın 24. maddesinde ele alınmaktadır. GATT'ın 24. maddesinde gümrük birliğinin denildiğinde, birliğin sınırları dışındaki ülkelere belli oranda tarife veya diğer düzenlemelerin uygulanması olarak anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, aynı maddenin 8 (a) bendinde gümrük birlikleri, iki veya daha fazla gümrük alanları yerine tek bir gümrük alanının olması ve birlik içinde ticaretin önündeki gümrük tarifesi ve tarife dışı engellerin kaldırılması ve birliğe dâhil

olmayanlara karşı tüm üyelerin ortak bir tarife uygulandığının anlaşılması gerektiği belirtilmektedir (GATT, 1947:31). Ancak GATT'ın temel ilkesi olan “en çok kayırılan ülke” maddesine (*the most favoured nation treatment clause*) göre; üye ülkeler arasındaki dış ticarete ayrımcılık yapılmamalıdır. Bu kural uyarınca üye ülkelerin biri diğer bir ülkeye herhangi bir gümrük kolaylığı sağladığı takdirde bu kolaylıktan Anlaşmaya taraf ülkelerin tümü faydalanabilecektir (Güran, 2002:28-29; Karaca, 2003:85). Bu bağlamda Antlaşma'nın diğer maddelerinde bu ilkeye istisnalar getirilmiş ve uygulamada bu ilkedен sapmalar meydana gelmiştir. Bu duruma dair en önemli istisna, gümrük birlikleri ve serbest ticaret bölgeleri gibi bölgesel ticaret gruplaşmaları çerçevesinde ülkelerin kendi aralarında, diğer GATT üyelerini dâhil etmeksizin, ticareti serbestleştirmeleridir. Fakat bu ayrımcı istisnai durum GATT'ın 24. maddesinde iki şarta bağlanmıştır (GATT, 1947:29-32; Güran, 2002:29).

Birincisi, bölgesel bütünleşmeye giden gruba üye ülkelerin GATT üyesi diğer ülkelerle ticaretini etkileyen gümrük vergileri ve diğer düzenlemeler bütünleşme öncesi düzeyinden daha kısıtlayıcı olmamalıdır. *İkincisi*, bütünleşmenin belli bir sürede (bir takvim içinde) gerçekleştirilmesi öngörülmeli ve bu durum diğer GATT üyelerine açıklanmalıdır.

GATT üyesi olan birçok ülkenin çeşitli bölgesel bütünleşmelere dâhil olması nedeniyle bu uygulama oldukça sık görülmektedir. Örneğin Avrupa Birliği, bu istisnai durumun uygulandığı önemli bir örnektir. Nitekim 1957 Roma Antlaşması'nın 9. maddesinde birliğin temeli tüm malların serbest ticaretini kapsayan bir gümrük birliğine dayandırılmaktadır. Bu maddeye göre birlik dışındaki üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulanması gerektiği belirtilmektedir (Roma Antlaşması, 1957:46) Avrupa Birliği'ndeki üye devletlerin aynı zamanda GATT üyesi olduğunu göz önünde bulundurursak, GATT'ın “en çok kayırılan ülke” ilkesinin istisnai durumu Avrupa Birliği için geçerlilik kazanmaktadır.

Ekonomik bütünleşmenin en yaygın aşaması olan gümrük birliğine dair örnekler oldukça çoktur. Gümrük birliğinin ilk örneklerinden birisi olan 19. yüzyıldaki Alman Gümrük Birliği *Zollverein* ve 20. yüzyılda ise Belçika, Hollanda

ve Lüksemburg'un bir araya gelerek oluşturdukları Benelüks (Benelux) birliği gösterilebilir. Bu iki gümrük birliği örneklerinin bir başka önemi ise öncelikle ekonomik alanda birleşen ülkelerin daha sonra siyasi birliğe gitmelerinde etkili olmasıdır. Bir sürü parçalanmış Alman Prenslüklerinin 1834 yılında kurdukları Alman Gümrük Birliği *Zollverein*, daha sonra 1870 yılında Otto von Bismarck tarafından Almanya'nın birleştirilmesinin yolunu açmıştır. Benelüks ülkeleri ise 1944 yılında kendi aralarında malların, hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımına dair engelleri kaldırarak ekonomik birlik anlaşması imzalamışlardır. Önemli bir bütünleşme olan Benelüks, başlangıçta Avrupa Ekonomik Topluluğunun oluşumunda oldukça önemli bir rol oynamıştır (Ertürk, 2006:57). Gümrük birliği özelliklerine bakacak olursak, gümrük birliği GATT'ın tanımlarına uygundur ve burada da pozitif bir bütünleşme görülmemektedir (Pelkmans, 2001:8).

1.1.2.4 Ortak Pazar

“Ortak pazar”, var olan gümrük birliğinde bir ileri aşamaya giderek üye ülkeler arasında üretim faktörlerinin serbest dolaşımının sağlanmasıdır. Gümrük birliğinden farklı olarak malların yanı sıra üretim faktörlerinin yani emek ve sermayenin serbest dolaşımı önündeki engeller kaldırılmıştır (Acar, 2007:267; Ertürk, 2006:57; Güran, 2002:8; Jovanović, 1998:10; Scott, 2002:105; Seyidoğlu, 2003:204). Ortak pazar, üye ülkelerin ürün piyasaları ile faktör piyasaları arasındaki bütünleşmenin olduğu bir alan olarak da tanımlanmaktadır (Scott, 2002:105). Üretim faktörlerinin birlik içindeki serbest dolaşımının sağlanmasından sonra üçüncü ülkelere olan dolaşımına dair ortak düzenlemeler (sınırlamalar) uygulanmaktadır (Jovanović, 1998:10).

Bu aşama STB ve GB aşamasından farklı olarak önemli ölçüde politik ve ekonomik işbirliğini gerektirmektedir. Rekabetçi bir ortamda üretim faktörlerinin serbest dolaşımını garantilemek için sağlık ve sosyal güvenlik ve eğitim alanlarındaki politikaların uyumlaştırılması üzerinde önemle durulmaktadır (Pedussel Wu, 2004:7). Pazarın etkin işleyebilmesi ve üye ülkeler arasında sorunlara neden olmaması için yönetsel, mali ve teknik konularda engellerin kaldırılması ve

uyumlaştırma gerekmektedir. Bu aşama GATT'ın çerçevesi dışında hizmetleri de içermektedir (Pelkmans, 2001:9-10). Ortak pazar için en gelişmiş örnek Avrupa Birliği İç Pazarıdır.

1.1.2.5 Ekonomik Birlik

Ekonomik bütünleşmenin dördüncü aşaması “ekonomik birliktir”. Ülkeler arasında var olan bir ekonomik birlik sadece üçüncü aşama olan ortak pazarın varlığını değil, aynı zamanda maliye, para, endüstriyel, bölgesel, taşımacılık, diğer ekonomi ve sosyal politikalarının uyumlaştırılmasını da varsaymaktadır (Jovanović, 1998:10). Bir başka deyişle ekonomik birlik, üye ülkeler arasında ekonomik ve sosyal politikaların uyumlaştırılıp birleştirildiği bütünleşme türüdür. Politikaların belirlenmesinde üye devletler temsilcilerinden oluşan bir kurul karar organı bulunmaktadır. Fakat uygulamayı her bir ulusal devlet kendi yürütmektedir. Ekonomik birlikten anlaşılan ise üye devletlerarasında döviz kurlarının sabitleştirildiği ve parasal-mali politikaların uyumlaştırıldığı “parasal birliği” (*monetary union*) de kapsayan geniş bir anlamdır. Bu durumu vurgulamak için “ekonomik ve parasal birlik-EPB” (*economic and monetary union-EMU*) terimi kullanılmaktadır (Güran, 2002:8; Seyidoğlu, 2003:204-205).

Ekonomik ve parasal birlik için bir merkez bankasının kurulması gerekmektedir. Bu merkez bankasının görevi, üye ülkelerin merkez bankalarının ortak politikalarının ana hatlarının oluşturulması ve koordinasyonun sağlanması, ortak bir paranın oluşturulması ve bunun ulusal paraların yerini almasının sağlanması gibi konuları kapsamaktadır. Ekonomik bütünleşmenin en gelişmiş örneği olan Avrupa Birliği de bir ekonomik ve parasal birliktir. 10 Aralık 1991 tarihinde Maastricht Antlaşması'yla parasal bütünleşmeyi ve ortak para birimi olan “Avro”nun (*Euro*) ulusal paranın yerini almasını ve bunun 1993 yılına kadar gerçekleşmesi öngörülmüştür. Fakat böyle bir amacın gerçekleşmesi için makro-ekonomik istikrarın gerekliliği ve üye devletlerin para birliğine katılabilmeleri için uymaları gereken

“Maastricht Kriterleri⁴” olarak bilinen kriterler belirlenmiştir (Acar, 2007:268-269). Üye ülkelerin bu kriterleri yerine getirmesiyle ulusal paranın yerini alan “Avro” birimi birlik içinde “Avro Bölgesi” (*Euro Zone*) oluşmasını sağlamıştır. AB üye devletleri arasında 1999 yılına kadar zorunlu kriterleri yerine getirerek Avro bölgesine dâhil olan ülkelerin başında Almanya, Finlandiya, Fransa, Hollanda ve İtalya gibi üye ülkeler gelmektedir. Zamanla kriterleri yerine getiren diğer üye devletler sırayla bu bölgeye dâhil olmuştur. Danimarka ve İngiltere ise EPB dışında kalma hakkını seçmişlerdir⁵ (Balkır, 2010:282).

Gümrük birliği temeline dayalı olarak kurulmuş olan AB'nin hedefi tam ekonomik bütünleşmedir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Batı Avrupa devletlerinin bir araya gelerek oluşturdukları ortak pazardan sonra, AB devletleri Maastricht Antlaşması'nı imzalamasının ardından bütünleşmenin ileri safhalarından olan ekonomik birlik aşamasına geçmiş ve hızla tam ekonomik bütünleşmeye yönelik önemli adımlar atmaya başlamıştır (Güran, 2002:9).

1.1.2.6 Tam Ekonomik Bütünleşme

“Tam ekonomik bütünleşme”, Bela Balassa'nın (1961) sınıflandırmasına göre beşinci ve son aşamadır. Bu aşamanın ekonomik birlikten, yani bir önceki aşamadan farkı ise, ulusal ekonomik bağımsızlığın büyük ölçüde kaldırılması ve bunun yerine bir uluslarüstü otoritenin oluşturulmasıdır. Ekonomik, sosyal ve maliye politikalarının uyumu uluslarüstü bir otoritenin kararlarına bağlanmaktadır (Güran, 2002:9). Bir başka deyişle; tam ekonomik birlik, tek bir ekonomi politikasına sahip ve yüksek bir ekonomi otoritenin bulunduğu bir uluslar üstü devletin

⁴ Maastricht Kriterleri;

-Kamu açığı GSYİH'nin %3'den fazla olamaz.

-Kamu borçları toplamının GSYİH'ye oranı %60'dan fazla olamaz.

-Toplulukta fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip üç ülkenin yıllık enflasyon oranları ortalaması ile, bir üye ülkenin enflasyon oranı arasındaki fark 1,5 puanı geçmemelidir.

-Üye ülkelerde uygulanan uzun vadeli faiz oranları, 12 aylık dönem itibarıyla, fiyat istikrarı bakımından en iyi performansa sahip 3 ülkenin faiz oranını 2 puandan fazla aşmamalıdır.

-Son 2 yıl itibarıyla, bir üye ülkenin para birimi, diğer bir üye ülkenin para birimi karşısında devalüe edilmemiş olmalıdır.

⁵1999 yılına kadar Avro bölgesi kriterlerini yerine getirerek dâhil olan ülkeler sırasıyla Almanya, Avusturya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İrlanda İspanya, İtalya, Lüksemburg, Portekiz. Danimarka ve İngiltere EPB dışında kalma hakkını seçmişlerdir. İsveç ise tarafsız kalmıştır.

(konfederasyonun) var olduğu bir birliktir. Bu birlikte malların, hizmetlerin ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımına dair idari engeller bulunmamaktadır. Bu nedenle ulaştırma maliyetlerinden arındırılarak fiyatlar piyasada eşitlenmektedir (Jovanović, 1998:10).

Son aşama olan tam ekonomik bütünleşme, ulusal ekonomilerin tek bir birleşmiş ekonomiye geçmek için etkin bir şekilde birleşmeleridir. Uluslarüstü otorite, ekonomi politikalarına yönelik tüm konulara karar verir ki maliye ve para politikaları buna dâhildir. Tam ekonomik birliğin alanı parasal birliği kapsamakta ve ortak para birimi bu alanda uygulanmaktadır. Para politikalarına dair tüm makro hususlar ortak bir merkez bankasınca yönetilmektedir (Scott, 2002:106). Bu duruma örnek verilecek olursa, AB üyelerinin yarısından fazlasının üye olduğu Avro bölgesinde Avrupa Merkez Bankası-AMB (*European Central Bank-ECB*) bir üst kurum konumundadır. Yapısı itibariyle de üye ülkelerdeki merkez bankalarından farklılık göstermektedir (Pedussel Wu, 2004: 7).

Özetle, tam ekonomik birlik ile ekonomik birlik bütünleşme aşamaları arasında çok kesin bir ayrım bulunmamaktadır. Ekonomik birlikte ortak bir ekonomi politikası uygulanırken tam ekonomik birlikte üye devletler ekonomi, para ve maliye politikası alanında yetkilerini bir üst kuruma devretmektedir. Ekonomik birlikte politikaların uyumunda ve üye devletlerin hareket ve karar alanı biraz daha geniş iken, tam ekonomik birlikte uluslarüstü otorite ve verdiği kararların bağlayıcılığı bulunmaktadır. Bu nedenle tam ekonomik birlikte daha merkezi ve üniter bir devlet vizyonu bulunmaktadır (Pelksman, 2001:8).

Üye devletler açısından ekonomi ve özellikle maliye politikalarında kararların uluslarüstü bir otoriteye bırakılması birlik içindeki üye devletleri sadece ekonomi alanında değil, aynı zamanda politik alanda da bütünleştirmektedir. Bu nedenle tam ekonomik bütünleşmenin gerçekleşmesi, ekonomik bütünleşme aşamalarından bağımsız bir sonuç olarak görülen politik bütünleşmenin gerçekleşmesi konusunda önemli bir ön adımdır.

1.1.2.7 Politik Bütünleşme

Politik bütünleşme, her ne kadar ekonomik bütünleşmenin bir aşaması olmasa da ekonomik bütünleşmenin etkileşim içinde olduğu önemli bir oluşumdur. Bu oluşumda ekonomik koşullar ve çıkarlardan dolayı ortaya konan engellerin ülkelerin ortak kararları ile aşılp, ticaretin ve üretim faktörlerinin serbestleştirilmesi ile ülkeler arasında karşılıklı bağımlılık söz konusu olmaktadır. Bir birliğin oluşturulması ve birlik dışındaki ülkelere karşı ortak çıkarlar çerçevesinde hareket edilmesi ekonomik bütünleşmenin yanı sıra politik alanda da yakınlaşmayı gerektirmektedir. Zaten ekonomik bütünleşmenin ileri safhalarında atılan adımlar politik bütünleşme için uygun bir ortam hazırlamaktadır. Bu çerçevede tam ekonomik bütünleşmeye doğru ciddi adımlar atmış olan Avrupa Birliği'nin nihai hedefinin Avrupa'nın politik birliğinin sağlanması olduğu söylenmektedir (Güran, 2002:9). Roma Antlaşması'nda tarihi hedef olarak ortaya konmaya çalışılan "Avrupa Birleşik Devletleri" (*United States of Europe*) (Topluluğu değil) düşüncesi, farklı Avrupa devletlerini ortak bir hedef doğrultusunda toplamayı amaçlamaktadır (Ertürk, 2006:58).

Avrupa Birliği'ndeki ekonomik ve politik bütünleşme süreci başından beri birbirleriyle bağlantılıydı. Tarihi nedenler dışında, Rusya'daki Komünizm tehdidi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan Soğuk Savaşın varlığı, ekonomi ve politikanın harmanlanmasında çok önemli etkenlerdendir. Batı Avrupa'da bir birlik oluşturma girişimi AET'den önce de olmuştur. 1951'de gerçekleşen Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğundaki esas amaç sektörel piyasa bütünleşmesinden ziyade Avrupa'nın güvenliğini sağlamaktır. Ancak 1957 AET Antlaşması'nda açık bir şekilde politik amaçların olduğu da belirtilmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşması'nın ilk açılış maddesinde "...Avrupa vatandaşları arasında daha da yakın bir birlik için kararlı..."⁶ sözleriyle bir politik bütünleşmeye doğru çabalanacağı beyan edilmektedir (Roma Antlaşması, 1957:39). Her ne kadar böyle bir sonuca varmak tartışmaya açık olsa da, ekonomik bütünleşmenin gereği ve gittiği süreç doğrultusunda Avrupa'nın hedefinin aksine bir yönde olduğu da iddia edilememektedir. Topluluğun varlık gelişimi uzunca bir süre neredeyse tamamen

⁶ "...determined to lay the foundations of an ever closer union among the peoples of Europe..."

piyasanın bütünleşmesi ve seçici ekonomi politikaları ile yürütülmüştür (Pelksman, 2001:3). Dolayısıyla ekonomi politikalarının ve ekonomik çıkarların etkisi oldukça önemlidir. Sıklıkla örnek verilen ve tarihte en başarılı gümrük birliği örneği olan *Zollverein*, ortak tarihi geçmiş ve ekonomik çıkarlar ile bölünmüş Alman Prenslüklerini bir araya getirerek belirli bir süreçten sonra siyasi bütünlüğün oluşması ile Federal Almanya'nın doğmasına neden olmuştur (Ertürk, 2006:58-59). Avrupa tarihinde başarılı bir gümrük birliği örneği olan *Zollverein* gibi, Avrupa Birliği'nin de benzer bir başarıyı göstermesi nedeniyle ileri bir süreçte politik bütünleşmeyi gerçekleştirmesi imkânsız görülmemektedir.

1.2 GÜMRÜK BİRLİĞİ KURAMI

Gümrük birliği, bir grup ülkenin bir araya gelerek ekonomik birimleri arasındaki ticareti engelleyen gümrük tarifelerini ve tarife dışı engelleri kaldırarak oluşturdukları bir birliktir. Bunun yanı sıra, üye devletlerce GB'ye üye olmayan ülkelere karşı OGT uygulanmaktadır. Ekonomik bütünleşmenin ikinci aşamasını oluşturan gümrük birlikleri iktisat yazınında ekonomik bütünleşme kuramından daha uzun bir geçmişe sahiptir (Dura ve Atik, 2007:10; Ertürk, 2006:61-62).

Bir önceki bölümde detaylı ele alınan ekonomik bütünleşmeyi tekrar tanımlamak gerekirse; *ekonomik bütünleşme*, farklı politik sınırlar içinde yer alan ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı azaltmak için tasarlanmış bir süreçtir. Ekonomik bütünleşmenin geleneksel sınıflandırılması olarak kabul gören Bela Balassa'nın (1961) sınıflandırmasına göre bütünleşme aşamaları sırasıyla; serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik ve tam ekonomik bütünleşme şeklindedir. Bu sınıflandırma, karşılıklı ekonomik etkileşim önündeki engellerin hangi aşamalarla resmen ortadan kaldırıldığını tarif etmektedir. Bir *serbest ticaret bölgesinde* üye ülkeler aralarında ticaret engellerini kaldırmaya karar verirler. Bir *gümrük birliğinde* üye devletler sadece ticaret engellerini kaldırmayı değil, aynı zamanda üye olmayan üçüncü ülkelere karşı ortak koruma oluştururlar. *Ortak pazar*, üye ülkeler arasında üretim faktörlerinin (özellikle sermaye ve emek) serbest dolaşımı önündeki engelleri kaldırarak gümrük birliğinden bir aşama ileri gitmiştir.

Ekonomik birlik, ekonomik bütünleşme yönünde daha ileri bir aşamayı temsil etmektedir. Bu aşamada birlik politikaları ve kurumlarının, ulusal politikalar üzerinde önceliğinin olmasının yanı sıra ulusal politikalar belli seviyede uyumlaştırılmaktadır. Son aşama olan *tam ekonomik bütünleşmede*, üye ülkeler tek bir ekonomi ve maliye politikası uygulamalarıyla, maliye ve ekonomi politikaları alanında yetkilerini birliğin oluşturduğu bir üst kuruma devretmektedirler (International Encyclopedia of the Social Sciences, 2008b:215-216).

Gümrük birliklerine dair genel geçer bir tanımda uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi konusunda önemli bir Anlaşma olan Gümrük Tarifeleri ve Genel Antlaşması (GATT) çerçevesinde yapılmıştır. Buna göre 1947 GATT Antlaşması'nın 24. maddesinde gümrük birlikleri şöyle tanımlanmıştır; "*Gümrük birliği denildiği zaman iki veya daha fazla gümrük bölgesinin yerine tek bir gümrük bölgesinin ikamesini istemek*" anlaşılmaktadır. Öyle ki ilk olarak, birliğin birleşen tüm bölgeleri arasında ticareti engelleyen gümrük vergilerinin ve diğer kısıtlayıcı düzenlemelerin önemli derecede kaldırılması; ikinci olarak da aynı ticareti engelleyen gümrük vergilerinin ve diğer kısıtlayıcı düzenlemelerin, her bir birlik üyesi tarafından birliğe dâhil olmayan bölgeler ile ticarete esas olarak uygulanmasıdır (International Encyclopedia of the Social Sciences, 2008b:215-216; GATT, 1947:30).

Bu getirilen istisnalar aslında GATT'ın temel ilkesinden önemli sapmalara neden olmuştur. Ancak GATT üyelerinin çoğunun bölgesel bütünleşmelere gittikleri göz önünü alınırsa-örneğin Avrupa Birliği ülkeleri-ortaya çıkabilecek sorunlara öne sürülen şartlar ile esneklik verilmeye çalışılmıştır.

Gümrük birliğine dair bir başka tanım ise, o dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğunun kurucu anlaşması olan Roma Antlaşması'nın 9. maddesinde⁷ vardır. Roma Antlaşması'nın 9. maddesine göre Birliğin temeli tüm malların serbest ticaretini kapsayan bir gümrük birliğine dayandırılmaktadır. Bu maddede gümrük

⁷ AB'nin kabul ettiği yeni Antlaşmaların daha öncekiler ile birleştirilmesi (consolidated) sonucu oluşan Antlaşmada 23. maddede açıklanmaktadır.

birliği çerçevesinde üye ülkeler arasındaki gümrük tarifeleri ve tarife dışı engellerin kaldırılması ve üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifesinin uygulanmasını belirtilmektedir (Roma Antlaşması, 1957:46).

Gümrük birlikleri ticaretin serbestleştirilmesinde önemli bir uygulama olarak görülmektedir. Ekonomik bütünleşmenin temel aşaması olarak görülen gümrük birliğinin geçmişı oldukça eskidir. Öyle ki gümrük birliklerinin etkilerinin incelenmesiyle ekonomik bütünleşme kuramının temeli atılmıştır. Gümrük birliği kuramına dair en temel çalışma 1950 yılında Jacob Viner tarafından ele alınmıştır. Jacob Viner “Gümrük Birliği Sorunu” isimli çalışmasında gümrük birliklerinin bütün yönlerini incelemiştir. Gümrük birliği kuramına Viner’den sonra J. E. Meade “Gümrük Birlikleri Kuramı” (*The Theory of Customs Unions*) adlı 1955 yılındaki çalışması ile katkı sağlamıştır (Dura ve Atik, 2007:10).

Ancak gümrük birliği kuramının başlangıcını Jacob Viner’e (1950) atfetmek doğru olmamaktadır. Daha önceki kısımda da belirtildiği gibi Viner öncesi dönemde Adam Smith (1776), David Ricardo (1817) ve Eli Hecksher (1919)- Bertil Ohlin (1933) gibi uluslararası iktisada ve gümrük birliği kuramının özüne önemli katkılarda bulunan klasik iktisatçıları kapsamaktadır. Viner sonrası dönem ise başta J. Viner (1950) olmakla beraber, gümrük birliği kuramının gelişime katkı sağlayan J. E. Meade (1955), R.G. Lipsey- K. Lancaster (1957), R. G. Lipsey (1960) ve J. Vanek (1965) gibi iktisatçıları kapsamaktadır.

1.2.1 Viner Öncesi Dönem

Gümrük birliklerinin akademik geçmişı eskiye dayanmaktadır. Viner’den (1950) önceki iktisatçılar, 18-19. yüzyıllardan beri gözlemlenen ekonomik bütünleşme uygulamalarına ve kuramlarının şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır. Ortaya koydukları çalışmalar ile uluslararası iktisada önemli katkıda bulunan iktisatçıların başında Adam Smith (1776), David Ricardo (1817) ve Eli Hecksher (1919)- Bertil Ohlin (1933) gelmektedir (Güran, 2002:38).

Adam Smith, 1776 yılında yazdığı en önemli çalışması kabul edilen “Ulusların Zenginliği” (*The Wealth of Nations*) kitabında, bir toplumda üretim düzeyi, verimli emekçilerin sayısına ve verimlilik düzeyine bağlı olduğu görüşlerine yer vermiştir. Bu bağlamda verimliliğin de uzmanlaşma ve işbölümüne bağlı olduğunu savunmuştur. İş bölümünün ölçüsünü etkileyen iki koşulu ise şunlardır: *Birincisi*, uzmanlaşmanın gerçekleşmesi için gelişmiş bir piyasa ekonomisinin olması şartıdır; *ikincisi*, piyasa ekonomisinin olduğu yerde uzmanlaşma derecesinin pazarın büyüklüğüne bağlı olmasıdır (Dura ve Atik, 2007:10; Hunt, 2002:92).

Adam Smith (1776), işbölümü ve uzmanlaşmanın önemini vurgulayarak, bu görüşünü dış ticarete uygulamış, ülkelerin mutlak olarak daha ucuza ürettikleri malda uzmanlaşmaları sonucu verimliliğin ve dolayısıyla refahın artacağını söylemiştir. Dış ticareti, “malların üretiminde mutlak olarak daha düşük emek maliyeti yoluyla bir avantajın bulunması” olarak açıklayan Smith, ülkelerin üretiminde mutlak üstünlüğe sahip oldukları malın üretiminde uzmanlaşacakları görüşünü savunmuştur. Bu bağlamda “Mutlak Üstünlükler Kuramı”nı (*The Theory of Absolute Advantages*) geliştirmiştir. Kurama göre mutlak üstünlüğe sahip olduğu malları üreten ülke bunları ihraç ederken, pahalıya ürettiklerini yani mutlak avantaja sahip olmadıkları malları üretmekten vazgeçerek dış ülkeden ithal edecektir. Her ne kadar “mutlak üstünlük” tezini savunurken serbesti varsayımını kabul etse de, serbest dış ticarete bazı sınırlamalar getirmiştir. Gümrük vergileri yoluyla serbest ticaretin sınırlanması ve ulusal üretimin korunmasını istisnai olarak bazı hallerde kabul edilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Acar, 2007:30; Seyidoğlu, 2003:17). Smith, gümrük birliğinin yararlarından bahsetmiş, iki ülke arasındaki ticarete gümrük vergilerinin kaldırılıp diğer ülkelere karşı ortak gümrük vergisi uygulanırsa ilgili ülkelerdeki üretici ve satıcıların bundan yararlanacağını savunmuştur (Dura ve Atik, 2007:10; Ertürk, 2006:62).

Adam Smith’ten (1776) sonra mutlak üstünlük kuramına ilişkin analizleri geliştiren David Ricardo (1817), “Karşılaştırmalı Üstünlük Kuramı”nı (*The Theory of Comparative Advantage*) ortaya atmıştır. Bu kuramın güçlü yapısı nedeniyle günümüzde bile uluslararası ticaretin temelini oluşturduğu kabul edilmektedir.

Ricardo, bir malın üretiminde biri diğerinden daha etkin olması halinde bile serbest uluslararası ticaretin iki ülkenin de yararına olacağını ısrarla tartışan ilk iktisatçı olarak görülmektedir. David Ricardo (1817) , bir ülkenin uluslararası ticarete diğer ülkeyle birlikte karşılıklı yarar sağlaması için herhangi bir malın üretiminde *mutlak üstünlüğe* ihtiyaç duymadığını belirtmiştir. Mutlak üstünlük, üretimde daha fazla verim ve daha az emek demektir. Bu durumda ülkelerden her biri eğer üretimde *görelî bir üstünlüğe* sahipse, iki ülke de ticaretten yarar sağlayabildiğini ileri sürmüştür. Böylece her ülke mukayeseli üstünlüğe sahip olduğu malda uzmanlaşıp, diğerini ithal ederek kâr elde etmektedir. Nitekim bir ülke bazı malların üretiminde diğer mallara göre daha yüksek oranlarda verimli ise niçin daha az üstün olduğu alanlarda üretim yaparak kaynaklarını israf etsin? Bu durumda en iyi politika, maliyeti düşük olan üretim alanlarında ürettiklerini ihraç ederek, diğer yüksek maliyetli alanlardaki ihtiyaçlarını ithal etmesi olacaktır. Bunun sonucu dış ticaret her iki tarafa da fayda sağlamaktadır (Acar, 2007:32-34; Hunt, 2002:163, Seyidoğlu, 2003:18).

Karşılaştırmalı üstünlüklerin nedenleri üzerinde durulmamış olması, İsveçli iktisatçı Eli Heckscher'i (1919) bu konuya yönlendirmiştir. Ricardo'dan (1817) yaklaşık bir asır sonra ortaya atılan "faktör donatımı kuramı" (*factor endowment theory*) Heckscher'in yayınladığı makalesinde (1919) "faktör oranları kuramı" (*factor proportions theory*) olarak ele alınmıştır. Heckscher'e göre, karşılaştırmalı üstünlüğü ortaya çıkaran ülkelerin faktör donanımları farklılığıdır. Heckscher'in bu kuramı daha sonra İsveçli iktisatçı olan öğrencisi Bertil Ohlin (1933) tarafından geliştirilerek her iki iktisatçının adıyla anılan "modern dış ticaret" (*modern trade theory*) yaklaşımı ortaya çıkmıştır. Heckscher-Ohlin (H-O) kuramının savunduğu ana düşünce; bir ülke hangi üretim faktörüne zengin olarak sahipse, üretimi o faktörü yoğun biçimde gerektiren mallarda karşılaştırmalı üstünlük elde eder, yani daha ucuza üretmekte ve o alanlarda uzmanlaşmaktadır. Örneğin, emeği göreceli olarak daha bol olan bir ülke emek yoğun; sermayesi göreceli olarak daha bol bir ülke sermaye yoğun üretim biçimine sahip olmalıdır (Acar, 2007: 123-126; Seyidoğlu, 2003:64).

Viner öncesi katkılardan birisi de R. Torrens (1827) ve F. W. Taussing'e (1920) aittir. R. Torrens (1827), tarifeler ve serbest ticarete dair görüş bildirmiştir. Torrens, çok taraflı müzakerelerin ticaret hadleri üzerinde olumsuz etkisi olduğundan dolayı, karşılıklı müzakereleri tercih etmektedir. Genel olarak serbest ticarete karşı olan Torrens, serbest ticaretin nihai amaç olduğunu ve politik olarak bağımlılık yarattığını belirtmiştir. Bu durumda bağımsız ülkelerin optimum tarife koyarak ticaretten kazançlı çıkacaklarını, ancak bu durumun bir misilleme olmadığı takdirde gerçekleşeceğini öne sürmüştür. Taussing'e göre (1920), karşılıklı tarife indirimlerinin maliyeti ve faydası ülkelerin dış ticaretteki payına bağlıdır. Bu görüşünü ise şu örnekle desteklemiştir; 1876'da Hawai'den ithal edilen şeker için tanınan indirimler Amerikan şeker fiyatlarını çok az etkilemiştir. Öte yandan Hawaii üreticilerin kazançları artmıştır. Bunun nedeni ise Hawai'nin ABD piyasındaki payının küçük olmasıdır (Dura ve Atik, 2007:10; Ertürk, 2006:62-63).

Ekonomik bütünleşmelerin ve gümrük birliklerinin yararlarına dair birçok görüşlerin özünde Adam Smith (1776), David Ricardo (1817) ve Hecksher-Ohlin'den (1933) kaynaklanan, serbest ticaretin ülkeler arasında ekonomik rekabeti özendirerek ve uzmanlaşmayı geliştirerek, kaynak dağılımında etkinlik sağlayacağı düşüncesi bulunmaktadır. Bu düşünce üretimde etkinliğe dayalı bir iş bölümünün gerçekleşmesiyle dünya refahının da en yüksek düzeye çıkacağını ileri sürmektedir (Yıldız, 1999:1-2). Viner öncesi dönemde gümrük birliğine dair iktisatçıların görüşleri genel olarak daha sınırlı olmuştur. Bu dönemdeki iktisatçılar Jacob Viner'in çalışmasından önce gümrük birliklerini en basit şekliyle serbest ticarete giden yolda bir adım olarak görmüşlerdir (Robson, 1998: 7). Bunun yanı sıra klasik iktisatçılar ve onları izleyen neoklasik iktisatçılar tercihli ticaret anlaşmalarına, ticareti saptırıcı etkilere neden olabileceğinden ötürü karşı çıkmışlar ancak gümrük birlikleri serbest ticarete bir ön adım olduğu için daha olumlu bakmışlardır (Güran, 2002:38).

1.2.2 Viner Sonrası Dönem

Jacob Viner'in 1950'de yayınladığı "Gümrük Birliği Sorunu" isimli eseri, genellikle konunun bağımsız olarak ele alınıp sistematik bir biçimde analiz edildiği

öncü bir çalışma olarak kabul edilmektedir. Viner'in gümrük birliği kuramını, ekonomik bütünleşmenin belkemiği olarak nitelendirdiği çalışmasına kadar ekonomik bütünleşme, iktisat kuramında ayrı bir başlık olarak incelenmemiştir. Viner (1950), ticaret yaratıcı etki (*trade creation effect*) ve ticaret saptırıcı etki (*trade diversion effect*) kavramlarını geliştirmiş ve bu kavramların dünya refahı üzerindeki etkilerini açıklamıştır. Bu çerçevede bu iki etkinin hangisinin ağır basması durumunda gümrük birliğinin dünya refahı üzerinde artan veya azaltan bir etkisi olduğunu belirtmiştir. Bu analizin özünü üretim etkisi oluşturmaktadır (Dura ve Atik, 2007:11; Ertürk, 2006:63; Güran, 2002:39-40; Tovias, 1994:57-58).

Ekonomik bütünleşme kuramı, 1965 yılına kadar iki farklı süreçten geçmiştir. İlk dönemde, gümrük birliğinin biçimlenmesinde üretim, tüketim ve dış ticaret akışı üzerine etkisi araştırılmıştır. İkinci dönemde ise, 1960'lar sonrasında odak noktası daha çok bütünleşmeye gitmenin temel nedenleri üzerine olmuştur (Tovias, 1994:57-58). İlk dönemde Viner'in (1950) ortaya koyduğu ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkinin dünya refahı üzerinde artırıcı ve azaltıcı etkisi, Viner öncesi dönemde gümrük birliklerinin serbest ticaret yönünde atılmış bir adım olarak kabul edilen genel görüşün her zaman geçerli olmayacağını kanıtlamıştır. Gümrük birlikleri kuramının serbest ticaret ve dünya refahı artışı yönünde ilk önceleri “birinci en iyi durum” (*optimum*) yani ideal bir durum olarak görülürken, Viner'in (1950) ortaya koyduğu ticaret saptırıcı ve yaratıcı etkilerin analizi sonucu aslında gümrük birliklerinin kısıtlayıcı olduklarını da ortaya koymuştur. Şöyle ki, gümrük birliklerinin dışa uyguladıkları gümrük tarifeleri sonucu serbest ticareti aslında bir bakıma kısıtladıkları ve dünya refahında bazen azaltıcı veya artırıcı etkisi nedeniyle daha çok “ikinci en iyi kuram” (*second best theory*) olarak görülebileceği Kanadalı iktisatçı Richard Lipsey ve Avustralyalı Amerikan iktisatçı Kevin Lancaster (1957) tarafından ortaya konmuştur (Dura ve Atik, 2007:11; Ertürk, 2006:63; Güran, 2002:39-40).

Kanadalı iktisatçı Richard Lipsey ve Avustralya kökenli Amerikan iktisatçı Kevin Lancaster'ın (1957) geliştirdikleri “ikinci en iyi kuramı”, refah ekonomilerinde en iyi birinci durumun gerçekleşmemesi üzerine bu duruma en yakın

en iyi ikinci durumun ne olabileceği üzerinedir. Gümrük birliği kuramının 1960'lar sonrasında analizlerde odak noktasının değişmesi ve iktisatçıların bütünleşme sürecine girmede esas temel amaçların ne olduğu konusunu sorgulamaları ve ikinci en iyi kuramının gelişmesi ülkelerin bütünleşerek ticaretin bölgesel olarak serbestleşmesinin mutlaka pozitif olmak zorunda olmadığı kanısına yol açmıştır. Şöyle ki bütünleşerek ticaretin bölgesel olarak serbestleşmesinin aslında Viner öncesi dönemde öne sürüldüğü gibi dünya refahını her zaman artırıcı bir özellikte olmak zorunda olmadığı ortaya konmuştur. Lipsey ve Lancaster (1957) gibi iktisatçılar tarafından geliştirilen “ikinci en iyi kuramı” bir nevi Viner’in genellemesini doğrulayan ama daha genel bir kuramsal çerçeve getirmiştir. Viner’in çalışmasında (1950) gümrük birlikleri serbest ticarete giden bir adım olması bakımından dünya refahını artırması düşünülmüştür. Ancak gümrük birliklerinin gümrük tarifeleri gibi koruma unsurlarının yanı sıra serbest ticaret unsurlarını taşıdığından, dünya refahı için hem faydalı hem de zararlı etkileri bulunmaktadır. Böylece dünya ticaretinin tamamen serbestleştirilmesinin “birinci en iyi kuram (optimal)” olarak görülmesi üzerine, gümrük birliklerinin sınırlayıcı unsurları nedeniyle bu durumda “ikinci en iyi kuram” olarak tanımlanmıştır (Dura ve Atik, 2007:11; Ertürk, 2006:63; Güran, 2002:39-40; Lipsey, 1960:497-498; Tovias, 1994:57-58).

Ekonomik bütünleşmenin, bütünleşme sürecine giren ülkelerin ekonomileri üzerine ne tür etkilerde bulunacağı konusunda ilk kapsamlı kuramı geliştiren Jacob Viner (1950), gümrük birliklerinin ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkisini ortaya koyduğu belirtilmişti. Viner ticaret yaratıcı etki ile üye ülkelerde yerli yüksek maliyetli kaynakların yerini düşük maliyetli ithalatın ikame edebileceğini belirtmiştir. Yani, bir malın üretiminin nispi olarak daha düşük maliyete üreten bir birlik üyesi ülkeye kayması ile ticaret yaratıcı bir etki ortaya çıkacaktır. Bu etki açık bir etkidir. Fakat buna nazaran daha az açık bir etki ise ticaretin bölgesel serbestleşmesi ile genellikle üye olmayan ülkelere gelen düşük maliyetli ithal malların yerini tercih edilen bir üye ülkeden olan ithal malın ikame etmesidir. Bu tam olarak Viner'in bahsettiği ticaret saptırıcı etkidir ki özellikle üye olmayan ülkeler üzerindeki negatif etkisini gösterebilmektedir. Viner (1950), bu tür bir durumda refah etkisinin üçüncü

ülkelerden çok üye ülkedeki tüketiciler üzerinde görüleceğini belirtmiştir. Alfred Tovas (1994) analize şu iki varsayımı eklemiştir (Tovas, 1994:58-60):

Birincisi, üye olacak ülkelerin üretim maliyetleri sabit kabul edilmektedir. Fakat değişken maliyetler söz konusu olduğunda ise bu durum farklı olmaktadır. Tovas'a (1994) göre maliyetlerin değişken olması durumunda ticaretin serbestleştirilmesi aynı zamanda ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkileri içermektedir. Çünkü tercih edilen ülkede üretimin teşviki, hem tercih edilen ülkeyi hem de üye olmayan ülkeyi etkilemektedir. Bu sonuç, ticaret yaratıcı etki ya da ticaret saptırıcı etki yaratacağı ama ikisinin aynı zamanda olmayacağını söyleyen Viner'in görüşüyle gelişmektedir.

İkincisi, Viner (1950) analizlerinde kaynak dağılımı değişimleri ve üretim etkinliği üzerine odaklanmıştır. Oysaki Viner (1950), gümrük birliği sonrasında iç fiyatlar düştüğünde tüketici talebindeki tepkiye yönelik bir şey söylememektedir. Temel iktisat bilgilerinden yola çıkarak, her hangi bir fiyat düşüşünün refah üzerinde pozitif bir etkisi olduğu ve "tüketici fazlası" olarak ifade edildiği bilinmektedir. Bu ikinci pozitif etki üzerinde odaklanan Lipsey (1960) ve diğer iktisatçıların, Viner'in (1950) vardığı sonuca karşıt, ileri sürdüğü gibi ticaret saptırıcı gümrük birlikleri, birliğin üye devletleri için kazançlı olabilmektedir. Burada açık olan, yerel fiyatlardaki düşüşün yeterli derecede büyük olması şartıyla, tüketici fazlasının etkisinin üretim tarafındaki ticaret saptırıcı negatif etkiyi telafi edebilmesi durumudur.

Viner'in (1950) gümrük birliği kuramına yaptığı katkılara dair ilk eleştiriler J. E. Meade (1955), F. Gehrels (1956) ve R. Lipsey (1960) isimli iktisatçılar tarafından gelmiştir. Bu iktisatçıların genel olarak Viner'i eleştirdikleri nokta tüketim etkisini dikkate almayarak talep esnekliğini sıfır kabul ettiği yani gümrük birliğinden sonra tüketimin nispi fiyat değişikliklerine tepki vermeksizin sabit oranlarda gerçekleştiğini kabul etmesidir (Çınar Ay, 2005:22).

J. E. Meade, Viner'dan (1950) sonra gümrük birliği analizlerini bir adım ileri götürmüş, 1953 yılında yayımlanan "Ekonomik Birliği Sorunları" (*Problems of Economic Union*) ve 1955'de yayımlanan "Gümrük Birlikleri Kuramı" adlı eserleriyle gümrük birlikleri kuramına önemli katkılarda bulunmuştur. Meade, Viner'den farklı olarak gümrük birliği analizlerinde tüketimi dâhil etmiştir. Viner'in varsayımlarını genel olarak kabul eden fakat yeterli bulmayan J. E. Meade (1955), ticaret yaratıcı etkiden doğan kazançlar ile ticaret saptırıcı etkiden doğan kayıplar arasında bir denge bulmaya çalışmıştır. Meade (1971), birlik öncesinde bir ülkeden alınan ucuz malın, birlik sonrası o ülkenin birlik dışında kalmasıyla malları diğer birlik üyesi ülkelere nazaran tüketiciye göre daha yüksek fiyatlı olacağını ileri sürmüştür. Çünkü GB ile üye ülkeler arasında tarifeler kaldırılacaktır. Böylece tüketicilerin tercihi üye ülkelere yana olacaktır. Bu da ek bir tüketim ve talebe yol açar ki bunun GB'nin refah etkisi açısından dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca üretimde her zaman sabit maliyetlerin söz konusu olmayacağını "mallar arası ikame olduğu" (*inter-commodity substitution*) varsayımını kabul ederek tüketim etkilerini kısmi denge yaklaşımı çerçevesinde analiz etmiştir (Dura ve Atik, 2007:11; Ertürk, 2006:63-66; Güran, 2002:37-40; Meade, 1971:49-57).

Gümrük birliği kuramında tüketim analizlerine başka bir katkı da F. Gehrels (1956) yapmıştır. Gehrels (1956), Meade'in tüketim üzerindeki analizlerini geliştirmiştir. Üretim etkilerini dikkate almadan gümrük birliklerinin tüketimle kaynak kullanımı etkisi üzerinde durmuştur. Viner'i (1950) eleştirenler arasında olan Gehrels, temelde Meade (1955) ile aynı görüşte olup, ticaret saptırıcı etkinin yüksek olduğu bir gümrük birliğinin ev sahibi ülkenin refahını artırabileceği kanısındadır (Ertürk, 2006:64).

R. Lipsey (1960), Meade-Gehrels-Lipsey ile gümrük birliğinin tüketim yönünden incelenmesini gümrük birliği kuramı açısından ikinci önemli gelişme olarak nitelmiştir (Lipsey, 1960:499). Viner'in görüşlerini eleştiren Lipsey (1957), Viner'in ticaret yaratıcı ve saptırıcı etki üzerindeki varsayımlarına dair farklı fikirdedir. Lipsey'e göre bir gümrük birliği sonucu ülkeler ticaret saptırıcı etkiler ile karşılaşsa da ülkelerin bu birlikten refah elde edebileceğini öne sürmüştür. Viner'in

açıklamalarında ticaret yaratıcı etki “iyi”, ticaret saptırıcı etki “kötü” olarak gösterilmektedir. Ancak Lipsey (1957), ticaret saptırıcı etkinin fazla olduğu bir gümrük birliğinde, birlik öncesi tarife düzeylerine ve talep esnekliklerine bağlı olarak refahın artabileceğini öne sürmüştür (Lipsey, 1957: 40-46).

Lipsey’in Viner’in tüketimi sabit oranlarda varsaymasından dolayı eleştirmiştir. Lipsey (1960), Viner’in dikkate almadığı ikame etkisini daha açık bir şekilde ülkeler arası ikame (*inter-country substitution*) ve mallar arası ikame olarak ayırmıştır. Lipsey, *ülkeler arası ikameyi*, bir ülkenin diğer bir ülke için bir malın arz kaynağı olarak ikame edilmesi diye tanımlamıştır. Bu tanımlamayı aslında Viner’in (1950) ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkisi olarak görmektedir. *Mallar arası ikameyi* ise, nispi fiyatlarda meydana gelen değişiklik sonucu, ucuz malın pahalı olan malla ikame edilmesi olarak tanımlamıştır. Lipsey, bu değişikliklerin hem üretimde hem de tüketimde kaymalara sebep olacağını belirtmiştir (Lipsey, 1960:504).

Jacob Viner (1950), ticaret yaratıcı etkinin ev sahibi ülkenin refahını artırıcı, ticaret saptırıcı etkinin ise azaltıcı olduğunu belirtmiştir. Bu iki etkinin arasındaki fark ile gümrük birliklerinde refah yaklaşımlarının analizi şekillenmiştir. Görüleceği gibi, Viner’in (1950) dışında gümrük birliği kuramına katkılar Meade (1955), Gehrels (1956), Lipsey (1960) ve diğer iktisatçılar tarafından mallar arası ikame ya da “tüketim etkileri” dikkate alarak oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra gümrük birliği kuramına bir başka katkıyı C.A. Cooper ve B.F. Massell (1965) yapmıştır.

C.A. Cooper ve B.F. Massell’in (1965) gümrük birliği kuramının gelişimine yaptıkları katkı, *tek taraflı gümrük vergisi indirimlerinin gümrük birliklerine göre daha üstün olduğu* görüşüdür. Cooper ve Massell (1965), tek taraflı gümrük vergisi indirimi, bir ülkenin bütün ülkelere karşı gümrük vergisi indirimi yapması olarak tanımlamışlar ve ticaret saptırıcı etkisi olmaması nedeniyle gümrük birliklerinden daha iyi olduğunu iddia etmişlerdir (Çınar Ay, 2005:25). Bir gümrük birliği oluşturulduğunda, daha önce dış kaynaklardan gümrüğe tabi ithal edilen bazı malların yerine aynı mallar üye ülkeden vergisiz fakat daha yüksek fiyata ithal edilmektedir. Arzın yüksek maliyetli kaynağa kayması, ülkenin reel gelirinin ve

sonuç olarak tüketici refahının düşmesine neden olmakta ama tüketim üzerindeki kısıtlamanın kalkması ile refah artabilmektedir. İkinci etkinin birinciye göre daha fazla olması refahta net artışa neden olmaktadır (Cooper ve Massell, 1965: 742). Cooper ve Massell'in (1965) Viner'in (1950) analizini eleştirmelerinin sebebi, tarife indirimleri yerine bir gümrük birliğinin oluşturulmasının gerekçelerini ve imtiyazsız korumanın (*non-preferential protection*) yerine gümrük birliklerinin neden daha etkin olduğunu açıklamada başarısız olmasıdır (Cooper ve Massell, 1965:746-747).

Tartışılan diğer bir nokta ise bütünleşmeye giden ülkelerin birbirine tamlayıcı ekonomiler (*complementary economies*) mi yoksa rakip ekonomiler (*competitive economies*) mi olmaları gerektiğidir. Hangi ekonomilerin refahı daha fazla artırıcı veya azaltıcı bir bütünleşme oluşturacağı konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı iktisatçılara göre gümrük birliğinin rakip ekonomilerden oluşması ticaret yaratıcı etkinin doğmasına neden olmaktadır. Bunun nedeni ise, aynı malların üretimini yapan ülkeler arasında rekabet ortaya çıkacağı için en etkin üreten ülke birlik pazarını ele geçirecektir. Böylece kıt kaynakların verimli dağılımı ve kullanımını söz konusu olmaktadır. Tamamlayıcı ekonomiler ise, gümrük birliği kurulduktan sonra ticaret sapmasına neden olmaktadır. Bu görüşü savunan iktisatçılar bunun nedeninin üye ülkenin birlik öncesi gümrük tarifesi ile üretimini korurken birlik sonrası kalkan tarifeler sonrasında piyasaya başka bir ülkenin girmesi olarak göstermişlerdir. Böylece dünya kaynaklarının etkin kullanılmadığı belirtmişlerdir (Dura ve Atik, 2007:19). Bu görüşte olan iktisatçılardan birisi de Jacob Viner'dır. Viner'in (1950) gümrük birliği kuramına göre, bütünleşen ülkelerin ekonomilerinin birbirlerine rakip veya birbirlerini tamamlayıcı karaktere sahip olması, söz konusu bütünleşmenin ticaret yaratıcı veya ticaret saptırıcı etkisinin temel belirleyicisidir. Viner (1950), aynı malları üreten ekonomilerin, yani rakip ekonomilerin gümrük birliği kurmaları durumunda birliğin ticaret yaratıcı etkisi daha fazla olduğunu söylemiştir. Çünkü böyle bir durumda ticaretin yönü değişmemekte, birliğe katılan ülkelerin birlik dışı ülkelere yaptıkları ithalat fazla etkilenmemektedir. Tamamlayıcı ekonomiler arasında bir gümrük birliği kurulduğu takdirde ise; (örneğin: emek-yoğun mallar üreten bir ülke ile sermaye-yoğun mallar üreten bir ülke arasında), birlik dışında kalan ülkelerin ihracatı olumsuz

etkilenebilmektedir. Eğer ithalat, düşük maliyetli birlik-dışı ¼lkeden yüksek maliyetli birlik-içi ¼lkeye kaymışsa, ticareti saptırıcı etki olarak adlandırılan olumsuz ticaret etkisi söz konusu olmaktadır (Sabır, 2002:1-2).

Rakip ve tamamlayıcı ekonomiler konusunda farklı görüş bildiren iktisatçılar da bulunmaktadır. Bu iktisatçılar rakip ve tamamlayıcı ekonomileri farklı tanımlamaktadırlar. Onlara göre tamamlayıcı ekonomiler, maliyet yapıları arasında çok büyük farklılığın bulunduğu ekonomilerdir. Rakip ekonomiler ise, maliyet yapısı yakın olan ekonomilerdir. Bu durumda gümrük birliğinin kazancı üye ¼lkelerin ekonomilerinin maliyet yapısının farklılığına orantılı bir şekilde artıp azalmaktadır. Bu bağlamda tamamlayıcı ekonomiler arasında oluşturulan bir birlik daha kazançlı olmaktadır (Dura ve Atik, 2007:19). Bu görüşü paylaşan iktisatçılara H. Makeower ve G. Morton (1953) örnek verilebilir.

H. Makeower ve G. Morton (1953) bu tartışmaya farklı bir açı getirmiştir. Makeower ve Morton'a göre, ticaret yaratıcı bir etki oluşacaksa, iki ¼lke arasındaki maliyet oranları ne kadar az benzerse o kadar büyük kazanç oluşacaktır. Tam tersi söz konusu ise, maliyet oranları ne kadar benzerse ticaretten o kadar az kazanç sağlanacaktır. Bunun üzerine benzer maliyet oranına sahip ¼lkeleri *rakip ekonomiler*, maliyet oranları birbirine benzemeyen ekonomileri ise *tamamlayıcı ekonomiler* olarak tanımlamışlardır. Böylece, tamamlayıcı ekonomilerin getirisi büyük olacaktır (Makeower and Morton, 1953:35-41).

Gümrük birliği kuramına yapılan bir başka önemli katkı ise J. Vanek'in (1956) analizlerde ticaret hadlerini dikkate almasıdır. Tüketimin dikkate alınmasından sonra ticaret hadlerinin etkisinin de dikkate alınması gümrük birliği kuramının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Vanek (1965), artan maliyetlerin geçerli olduğunu varsayarak gümrük birliğinin ticaret hadlerine etkisinin üçüncü ¼lke ile yapılan ticaretin miktarına göre değişeceğini ileri sürmüştür. Ayrıca ticaret hadlerinin etkisinin yanı sıra ¼lkelerin teklif eğrilerinin de önemli olduğunu belirtmiştir. Vanek (1956), daha büyük bir ekonomik birimin karşılaştığı teklif

eğrisinin esnekliğinin artacağını ve bununda ticaret hadlerinin lehine dönmesi beklentisini artıracığını söylemiştir (Çınar Ay, 2005:24; Ertürk, 2006:64).

Gümrük birliği kuramına dair katkılar ve eleştiriler oldukça çeşitlidir. Bu çalışmada genel olarak Viner (1950) sonrası dönemdeki temel katkı ve eleştirilere değinilmiştir. Genel olarak, gümrük birliğini oluşturan ülkeler gümrük birliğinden kaynaklanan ekonomik etkilere maruz kaldıkları için, gümrük birliği kuramına yapılan katkı ve eleştiriler de gümrük birliklerinin ekonomik etkileri üzerine olmuştur. Bu ekonomik etkiler temel olarak statik ve dinamik diye ikiye ayrılmaktadır. Statik etki, kısa dönemde üretim, tüketim ve ticaret akımları üzerindeki etkileri incelerken; dinamik etki ise uzun dönemde ortaya çıkan ölçek ekonomileri, rekabet artışı ve teknoloji etkisi gibi etkileri içermektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde bu etkiler daha detaylı ele alınmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM
GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN EKONOMİK ETKİLERİ
VE AMPİRİK ARAÇLAR

2.1 GÜMRÜK BİRLİĞİ'NİN EKONOMİK ETKİLERİ

Bir grup ülkenin bir araya gelerek aralarındaki ticareti serbestleştirmek için tarife ve tarife dışı engelleri kaldırmaları ve üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulamaları sonucu biçimlenen gümrük birliklerinin, üye ülkeler açısından önemli ekonomik etkileri olmaktadır. Çünkü bir gümrük birliğinin oluşturulması sonucu üye ülkelerin iç piyasasındaki malların nispi fiyatları genel olarak değişmekte ve bu durum ticaret akımları, üretim ve tüketim üzerine yansımaktadır. Bu bağlamda gümrük birliği kuramı, bu etkileri ve onların kaynak dağılımı, üye ülkenin, bir bütün olarak birliğin ve dünyanın refahı üzerine etkilerini analiz etmektedir (Çınar Ay, 2005:29; Güran, 2002:44; Robson, 1998:17).

Gümrük birliğinin ekonomik etkileri genel olarak statik ve dinamik olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Viner (1950) gümrük birliği kuramının daha çok statik etkileri üzerinde durmuştur. Statik etkiler, faktör donanımı, talep yapısı ve teknolojik seviyenin sabit kaldığı varsayımı altında, birlik içinde kaynakların yeniden dağılımı sonucu ortaya çıkan etkilere denilmektedir (Uyar, 2001:6). Bu etkiler daha çok kısa dönemlidir. Buna göre GB'nin statik etkileri üretim, tüketim ve dış ticaret hadleri olmak üzere üç grupta incelenmektedir.

Dinamik etkiler ise, tek bir piyasanın yerine, bütünleşme ile ortak bir geniş piyasaya geçilmesi, kaynak arzını, üretim yönetimini ve teknolojiyi değiştirme gibi ortaya çıkan bir sürü sonuca denmektedir. Statik etkiler bir defalıkken, dinamik etkiler süreklilik gösterir ve çoğunlukla kalkınmayı hızlandıran etkiler olarak görülmektedir (Seyidoğlu, 2003:206).

2.1.1 Statik Etkiler

Gümrük birliğinin uygulanması üye ülkeler arasındaki korumacılıkta bir azaltmayı temsil etmekte ancak üye olmayan ülkelere karşı ayrımcı politikalar yerinde durmaktadır. Her ne kadar korumacılıkta bir azalma, ticaretin daha fazla serbestleştirilmesi ve dünya refahında artış yönünde bir ilerleme gibi görünse de üçüncü ülkelere karşı ayrımcılık dünya ticaretinde ve refahında potansiyel bir kayıp olarak görülmektedir. Bu durumda bir gümrük birliğinin, ticaretin daha fazla serbestleştirilmesi ve dünya refahında artış yönünde bir ilerleme olup olmadığı, ekonomik bütünleşmenin statik etkilerine dayalıdır. Yani “ticaret yaratıcı etki” ve “ticaret saptırıcı etki” kapsamında tartışılan bu iki etki arasındaki göreceli güce dayalıdır (International Encyclopedia of the Social Sciences, 2008b:215).

Ekonomik bütünleşmenin statik etkilerinden biri olan “ticaret yaratıcı etki” kavramından, yüksek maliyetli yerli üreticiden daha düşük maliyetli birlik üyesi üreticisine olan ticaret kayması anlaşılmaktadır. Bu kayma daha az etkin olandan daha etkin bir üretime geçiştir ve ticareti artırır. Diğer bir etki olan “ticaret saptırıcı etki” ise, üçüncü ülkelere uygulanan gümrük tarifelerinden ötürü daha az maliyetli üretici olup da birlik üyesi olmayan bir ülkenin yerine yüksek maliyetli üretici üye ülkeye olan ticaret kaymasıdır. Bu durumda etkinlikte bir kayıp ve refahta bir düşüş görülmektedir. Bunun yanı sıra tüketicilerin yerli ürünlerden daha ucuz ithal ürünlere geçişi sonucu bir de tüketici etkisi (*consumer effect*) ortaya çıkmaktadır. Gümrük birliğinin statik anlamda daha az sınırlı ticaret ve artan refah yönünde bir gelişmeyi temsil edip etmemesi bu iki etkinin göreceli büyüklüğüne bağlıdır. Tüm etkinin olumlu ya da olumsuz olup olmaması, ekonomilerin tamamlayıcı ya da rekabetçi olması, üye ülkeler arasındaki ulaştırma maliyetlerinin hacmi, bütünleşme öncesi ve sonrası tarifelerin yüksekliği, üye ülkelerin ekonomik hacimleri ve üye ülkeler arasındaki arz ve talep esneklikleri gibi faktörlere bağlıdır.

2.1.1.1 Üretim Etkisi

Gümrük birliğinin etkilerini inceleyen ilk iktisatçı olan Jacob Viner (1950), gümrük birliğinin sadece üretim etkileri (*production effect*) ile ilgilenmiş hatta bundan dolayı Meade (1955), Gehrels (1956) ve Lipsey (1960) gibi iktisatçılar tarafından eleştirilmiştir. Viner (1950), üretim etkilerini dikkate alarak ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkileri ortaya koymuştur. Bunun için Viner (1950) bazı varsayımları kabul etmiştir. Bunlar; tüketimde sabit oranlar, sabit maliyetler ve ticaret hadlerinin etkilenmemesidir (Güran, 2002:45-46).

Gümrük birliğinin oluşturulması ile üye ülkeler aralarındaki gümrük tarifelerini sıfırlar ve üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulamaktadırlar. Bunun sonucu olarak kaynak dağılımı açısından ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkiler ortaya çıkmaktadır. Bu etkilerin analizinde bazı varsayımlar kabul edilmiştir. Bunlar; mal ve faktör piyasalarında tam rekabetin olması, faktörlerin ülke içinde akışkan fakat ülkeler arasında akışkan olmaması, ulaşım maliyetlerinin dikkate alınmaması, ticareti kısıtlamak için sadece tarifelerin kullanılması ve bu tarifelerin ad valorem şeklinde olması, fiyatların üretimin fırsat maliyetlerini yansıtması, ticaretin dengede olması (ihracat ithalata eşittir) ve tüm kaynakların kullanılmasıdır (Robson, 1998:18).

2.1.1.1.1 Ticaret Yaratıcı Etki

Ticaret yaratıcı etki, birlik içi bir ülkeden yapılan ucuz ithalatın, pahalı yurtiçi üretimin yerini alması olarak tanımlanmaktadır. Bu etki gümrük birliklerinin olumlu üretim etkisi (*positive production effect*) olarak da adlandırılmaktadır (Dura ve Atik, 2007:12). Bir başka deyişle, gümrük birliğine katılan bir ülkenin, birlik tarifelerinin yüksekliği nedeniyle kendisinin ürettiği bir malı, birlik sonrasında kendisinden daha ucuza mal eden birlik üyesi ülkeden satın alması üretim üzerinde olumlu etkiye neden olur. Çünkü pahalı bir üretim kaynağı yerine daha ucuz bir kaynağa aktarım gerçekleşmektedir. Böylece ülke kendi üretim faktörlerini daha verimli bir alana tahsis ederek kaynakların etkin dağılımına neden olmaktadır. Buna ticaret yaratıcı

etki denir. Üretimi olumlu etkilediği için olumlu üretim etkisi de denmektedir (Güran, 2002:48; Seyidoğlu, 2003:206-207).

Diğer bir açıdan tanımlarsak, tüketimin veya yüksek maliyetli yerli üretimin, partner ülkedeki düşük maliyetli üretime kayması sonucu ticaret yaratıcı etki oluşmaktadır. Bu kaymanın iki yönü vardır. *Birincisi*, yurtdışında üretilen mallarla aynı olan malların yerel üretiminin azalması ve partner ülkeden ithal edilmesidir. *İkincisi*, yüksek maliyetli yerel malların yerine partner ülkenin ikamelerine olan tüketimin artmasıdır. Bu yönlerden ilki daha önce yerli üretilen malların reel maliyetlerinden tasarruf ederek üretim etkisini artırırken; ikincisi yüksek maliyetli malın düşük maliyetli mal tarafından ikame edilmesiyle ortaya çıkan tüketici refahındaki kazanç ile tüketim etkisini artırır. Bu iki etki birlikte ticaret yaratıcı etkiyi oluşturmaktadır (Robson, 1998:19).

Gümrük birliği öncesinde ülkeler gümrük tarifesi koyarak ithal mallarının iç fiyatlarını yükseltir, böylece ithalata rakip üreticileri dış piyasanın rekabetinden koruyarak yerli üretimin artmasına yol açmaktadır. Buna korunma etkisi de denir (Seyidoğlu, 2003:137). Gümrük tarifelerinin korumacı etkisi yüzünden üretim faktörleri daha az verimli oldukları alanlara tahsis edilmekte bu da refah kaybına yol açmaktadır. Oysaki üretim faktörlerinin en verimli alanlara tahsis edilmesi ticaret artırıcı etki yapmaktadır (Acar, 2007:271).

2.1.1.1.2 Ticaret Saptırıcı Etki

Ticaret saptırıcı etki, dış dünyadan yapılan ucuz ithalatın yerini gümrük birliği kurulduktan sonra birlik içinde kalan daha pahalı bir üreticiden yapılan ithalatın alması sonucu oluşmaktadır. Gümrük birliklerinin ticaret saptırıcı etkisi olumsuz üretim etkisi (*negative production effect*) olarak da bilinmektedir (Dura ve Atik, 2007:12-13).

Bir grup ülkenin bir araya gelerek gümrük birliğini oluşturması sonucunda aralarında belli bir malda en etkin olan üretici ülkeyi birlik dışında bırakmaları ticaret

saptırıcı etkinin görülmesine neden olabilir. Çünkü birlik dışında kalan ülkenin mallarına tarife uygulanmaktadır. Böylece, GB öncesinde malın en ucuz üreticisinden yapılan ithalatın, birlik sonrasında üçüncü ülkelere karşı tarifelerin uygulanmasıyla daha avantajlı duruma gelen birlik üyesi ülkelerden yapılan ticaretin, ucuza üretilen bir kaynak yerine pahalıya üreten bir kaynağa kaymasına neden olmaktadır. Bu da etkin kaynak dağılımını olumsuz etkilemektedir. Bundan ötürü ticaret saptırıcı etkiye aynı zamanda olumsuz üretim etkisi de denmektedir (Güran, 2002:46-47; Seyidoğlu, 2003:207).

Ticaret saptırıcı etkiyi başka türlü tanımlayacak olursak, düşük maliyetli dışsal kaynağın yüksek maliyetli partner ülke kaynağına kaymasıdır. Bu kaymanın da iki yönünden bahsedilebilir. *Birincisi*, üçüncü ülkeden birlik içine gerçekleşen kayma sonucu daha önceleri yurtdışından ithal edilen malların maliyetinde artış olmaktadır. *İkincisi* ise, düşük maliyetli yabancı malın yüksek maliyetli partner ülkenin malıyla ikame edilmesi sonucu tüketici refahında kayıp meydana gelmektedir. Bu iki tür kayma birlikte ticaret saptırıcı etkiyi oluşturur (Robson, 1998:19).

2.1.1.2 Tüketim Etkisi

Gümrük birliğinin üretim etkisi yanı sıra tüketim etkisi de bulunmaktadır. Viner (1950), analizinde daha çok üretim etkisi üzerinde durmuş ve talebi dikkate almamıştır. Analizin bu yönünü eksik gören Meade (1955), Gehlers (1956) ve Lipsey (1960) gibi iktisatçılar talebi de dikkate alarak tüketim etkisine dikkat çekmişlerdir. Bu iktisatçılar dünya üzerindeki üretim faktörlerinin en iyi şekilde kullanımını engelleyen tarifelerin kalkması ile ülkeler arasındaki görelî fiyatların değişeceğini ve fiyat değişimlerinin tüketici tercihlerinde bir kaymaya neden olabileceğini öne sürmüşlerdir. Gümrük birliğinin kurulmasından sonra bir mal üzerindeki gümrük vergisinin kalkması o malın fiyatının düşmesine neden olmaktadır. Fiyatı düşen malın talep esnekliği sıfırdan büyükse, ucuzlayan mala yönelik talep artacak ve tüketim etkisi ortaya çıkacaktır (Dura ve Atik, 2007:19-20).

Bir başka deyişle, birliğin kurulmasıyla malların serbest dolaşımı ile tüketim modellerinde değişiklikler görülebilmektedir. Tüketimde talep belirleyici olmaktadır. Bir malın fiyatında meydana gelen düşüş, talebi ve tüketimi artırır. Ticaret yaratıcı etkide, yüksek maliyetli yerel malların yerini ucuz maliyetli ithal malları aldığı için tüketici refahı üzerinde artırıcı bir etki görülmektedir. Bu ticaret yaratıcı etki ya da olumlu üretim etkisi sonucu *olumlu tüketim etkisi (positive consumption effect)* ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, yurtiçi mallarla birlik üyesi ülke malları arasındaki ayrımcılığın kaldırılması tüketimde etkinliği artırabilmektedir (Dura ve Atik, 2007:20; Güran, 2002:53).

Ticaret saptırıcı etkide ise bunun aksine, tüketici daha önce düşük fiyata tükettiği bir malı birlik sonrasında daha pahalı bir mal ile ikame ettiği için tüketici refahında kayıp meydana gelmektedir. Böylece ortaya çıkan ticaret sapması veya olumsuz üretim etkisi sonucu *olumsuz tüketim etkisi (negative consumption effect)* görülmektedir. Olumsuz tüketim etkisinde, birlik üyesi ülkenin mallarına göre yabancı mallara karşı oluşturulan ayrımcılık tüketimde etkinliği azaltabilmektedir (Dura ve Atik, 2007:20; Güran, 2002:53).

2.1.1.3 Dış Ticaret Hadlerine Etkisi

Gümrük birliğinin statik etkilerinden bir başkası dış ticaret hadlerine olan etkisidir (*terms of trade effect*). Dış ticaret hadleri, dış ticaret kazanç ve kayıplarını ölçmek için kullanılan kavrama denir. En basit tanımıyla ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarına oranıdır (Arısoy, 1997:1). Gümrük birliğinin oluşturulmasıyla, ülkeler aralarında gümrük tarifelerini kaldırarak ticaret önündeki engeller kaldırmakta ve ticaretin yönü ve hacmi değişmektedir. Bu değişim ticaretin artışı yönünde olmaktadır. Fakat hangi ülkenin ihracatının artacağı talep koşulları değişmediğinde arz elastikiyetlerine bağlı olacaktır. Hangi ülkenin ihraç mallarının arz elastikiyeti düşükse, o ülkenin maliyet artışı daha yüksek olmaktadır. Bu bağlamda gümrük tarifelerinin kalkmasının fiyatlara etkisi, ticaret hadleri arzı inelastik olan ülkenin lehine, elastik olan ülkenin aleyhine olmak üzere farklı olmaktadır (Acar, 2007: 280). Ayrıca kaynakların etkin dağılımı sonucu birlik içinde meydana gelen verimlilik

üretim maliyetlerinin düşmesine ve üye ülkelerin ürettikleri mallar üzerinde birlik yararına bir gelişme olmasına sebep olmaktadır.

Bir başka nokta ise, gümrük birliğinin oluşumunun dünyanın geri kalan ülkelerinden olan ithalat taleplerini etkilemiyorsa, dünyanın geri kalan ülkelerinin arzı tam elastik olsa bile birliğin ticaret hadlerinin etkilenmemesidir. Aksi takdirde dünyanın geri kalan ülkeleri ile birliğin dış ticaret hadlerini geliştirmek için bir eğilim oluşacaktır. Bu etkide birliğin oluşmasıyla ortaya çıkan ticaret saptırıcı etkinin meydana getireceği her hangi bir kaybı azaltabilmektedir. Bunun dışında gümrük birliği üyelerinin, ticaret hadlerine etkileri tek tek uyguladıkları tarifelerden daha fazla olabilmektedir. Bu etki dünya ticaretini iyi veya kötü yönde etkileyebilmektedir. GB üyeleri, dış dünyayı sadece ortak gümrük tarifesi ile değil, aynı zamanda diğer ülkelerin tarifeleriyle de etkileyebilmektedir. Genel olarak, diğer ülkelerin birliğin ihrac mallarına olan tarifeleri ne kadar yüksekse, birlik ile diğer dünya ülkeleri arasında olan dış ticaret hadleri o kadar daha az elverişli olacaktır (Robson, 1998:40-41).

Bir diğer husus, birlik ile ekonomik alanın büyümesi sonucu, birliğin dünya piyasasında da arz ve talep şartlarını etkileyerek dış ticaret hadlerini kendi lehine çevirebilmesidir. Bunun için tabii ki birliğin dünya piyasasını etkileyecek büyüklükte olması gerekmektedir. Gümrük birliğinin büyüklüğü aynı zamanda onun pazarlık gücünü de etkilemektedir. Ne kadar büyük bir birlik ise o kadar yüksek pazarlık gücüne sahip olmaktadır (Robson, 1998:41).

2.1.2 Dinamik Etkiler

Gümrük birliklerinin statik etkileri, gümrük tarifelerinin ortadan kaldırılması sonucu ortaya çıkan dış ticaret hacmi ve refah seviyesindeki değişmelerle ilgilidir. Genellikle statik etkiler kısa süreli olmaktadır. Fakat gümrük birlikleri sonrasında tek ve ufak bir piyasanın yerini daha büyük ve geniş bir piyasanın alması sonucu dinamik etkiler ortaya çıkmaktadır. Gümrük birliklerinin oluşmasıyla ekonomilerin

yapısında uzun dönemde de değişiklikler meydana gelmektedir. Bu uzun dönemde meydana gelen etkiler ise dinamik etkilerdir (Dura ve Atik, 2007:22).

İktisatçılar, ekonomik bütünleşmenin daha önemli yararlarının, üye ülkeler arasındaki artan karşılıklı ekonomik etkileşimle ilgili dinamik etkilerden doğduğu konusunda hem fikirdir. Bu dinamik faktörler, bütünleşme öncesi çevrede olabilecek tekeli bir gücün payını azaltan daha rekabetçi bir ekonomik çevre ile ilgili çıkarları içermektedir. Ayrıca, bütünleşmiş bölgelerde büyük piyasalara giriş, hem içsel hem de dışsal ölçek ekonomileri neticesinde genişleyen ihracat sektöründe ölçek ekonomileri olarak sonuçlanabilmektedir. Büyüyen ve daha kârlı olan ekonomik çevre hem içsel hem de dışsal kaynaklardan daha fazla yatırım doğurabilmektedir.

Bütünleşmenin dinamik etkilerini önceden kestirmek zordur. Dinamik etkilerin analizinde üretim, tüketim, yatırım, dış ticaret vb. etkiler dikkate alınması gereken etkilerdir. Uzun dönemde etkisini gösteren dinamik etkiler büyüme, ölçek ekonomileri ve refah ile ilgili analizlerle açıklanabilir (Balkır, 2010:384).

Özetle, statik faktörler temel olarak kaynak dağılımındaki ve ticaret yaratıcı, saptırıcı ve dış ticaret hadlerindeki değişimler üzerinedir. Dinamik faktörler ise, bütünleşmiş bölgenin yarattığı genişleyen piyasanın uzun dönemli sonuçlarıdır. Ölçek ekonomileri, rekabetin yoğunlaşması, yatırımların genişlemesinde risk ve belirsizliğin azalması, dışsal ekonomiler gibi ifade edilebilecek dinamik etkiler uzun süreli olmakla birlikte büyüme oranı ve piyasa büyüklüğü arasındaki ilişkiyi etkilemektedir (Kreinin, 1964:193).

2.1.2.1 Rekabet üzerine Etkisi

Gümrük birlikleri öncesinde ülkeler sanayilerini yüksek gümrük duvarları ve diğer korumacı önlemler ile korumaktadır. Ancak bu yüksek duvarlar ve korumacı tavır dış rekabeti önlediği için tekelleşmeye ve verimliliği düşük işletmelere neden olabilmektedir. Gümrük birliği sonrasında bu duvarların ve korumacı tavrın kalkması sonucu üye ülkelerin sanayileri rekabet ile karşı karşıya gelmektedir.

Bunun sonucu gümrük birliğine dâhil ülkelerin pazarın bir parçası olmaları ve piyasadaki ekonomik birimlerinin genişlemesi ve farklılaşması rekabet üzerinde olumlu etkiye neden olacaktır. Ölçek ekonomilerinin de etkisiyle ileri teknolojinin kullanımı yoğun rekabet ortamı oluşturmakta ve yeni teknolojilere geçilmesi için etkili olmaktadır. Gümrük tarifelerinin ve tarife dışı engellerin kalkmasıyla ülkeler arası koruma duvarları inmekte ve korumadan doğan yüksek maliyetlerde düşüş görülmektedir. Piyasanın genişlemesiyle tüketicinin kendisine fayda sağlayacak en uygun ve kaliteli mala yönelmesi, üreticilerin bunu dikkate alarak üretim yapmalarına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra piyasada kargaşanın hâkim olmaması ve rekabetin düzgün işlemesi için birliğin ortak bir rekabet politikası uygulaması önem teşkil etmektedir (Dura ve Atik, 2007:23; Güran, 2002:76; Seyidoğlu, 2003:211).

2.1.2.2 Ölçek Ekonomileri Etkisi

İşletmelerin büyüklüğünden kaynaklanan unsurlara, maliyetlerin düşürülmesi, verimlilik ve üretimin artması ve bunun sağladığı tasarrufların yarattığı olumlu sonuçlara “ölçek ekonomileri” (*scale economies*) etkileri denmektedir (Uyar, 2001:11). Üretim hacminin geniş bir piyasanın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde artırılması, ölçek ekonomilerinden yararlanılmasına neden olmaktadır. Büyük ölçekli üretimden dolayı maliyetleri düşürücü etkenler *içsel ve dışsal ölçek ekonomileri* olarak ikiye ayrılmaktadır.

İçsel ölçek ekonomileri, işletmenin kendisinden kaynaklıdır (Seyidoğlu, 2003:211). Temelde işbirliği ve uzmanlaşmaya dayanan gümrük birliğinin gerçekleştirilmesiyle kaynakların yeniden dağılımı, ülkelerin uzmanlaşmaları için araştırma-geliştirme (AR/GE) yatırımları yapmaları, belirsizlik ve risklerin azalması üreticilerin daha uzun dönemli yatırım planları yapabilmeleri içsel ekonomilere yol açmaktadır (Dura ve Atik, 2007:24). Ayrıca genişleyen pazar sonucu daha az girdi kullanarak daha fazla çıktı elde etmesi, maliyetlerin düşmesine neden olacaktır (Uyar, 2001:11).

Dışsal ölçek ekonomileri, faaliyette bulunan endüstri dalının genişlemesi sonunda işletme dışından kaynaklanan tasarruflardır (Dura ve Atik, 2007:24). Genel anlamda dışsal ekonomiler, bir üreticinin diğer bir üreticiye yapmış olduğu karşılıksız yarar ya da kayıplar şeklinde tanımlanabilir. Dışsal ekonomiler, genişletilmiş teknoloji ve yönetim becerileri, ekonomik uzmanlaşma, AR/GE'nin daha iyi kullanımı ve inovasyonların endüstri-içi geçişini içermektedir (Kreinin, 1964: 193).

Piyasanın büyümesi, sanayinin genişlemesi, nitelikli işgücü ve yetişmiş eleman sağlanması ve teknolojik bilginin yayılması gibi tüm endüstrinin yararlanabileceği olumlu bir ortam dışsal ekonomiler sayesinde ortaya çıkmaktadır. Üretim sistemleri arasındaki ileri ve geri bağlantılar nedeniyle ortaya çıkabilecek içsel ve dışsal ekonomiler özellikle verimlilik üzerinde uzun dönemli olumlu etkiler ortaya çıkarmaktadır (Uyar, 2001:11).

2.1.2.3 Teknolojik İlerleme Etkisi

Gümrük birliklerinde ortaya çıkabilecek içsel ve dışsal ölçek ekonomileri ve rekabetin artması gibi etkenler daha ileri tekniklerin kullanımına ve mevcut teknolojinin ilerlemesine yol açmaktadır. Diğer taraftan teknolojik ilerlemenin hızlanması için AR/GE faaliyetleri teşvik edilmektedir. Böylece, gümrük birlikleri, üye ülkelerin teknolojik hızlarını artırmaktadır. Birlik sonrasında oluşan geniş piyasada daha büyük işletmeler faaliyet göstermeye başlamaktadır. Bu büyük işletmeler bünyelerinde AR/GE için daha fazla fon ayırabilmekte ve yurtdışından ileri tekniklerin aktarımını kolaylaştırmaktadır (Güran, 2002:77-78; Seyidoğlu, 2003:212).

2.1.2.4 Yatırımlara Teşvik

Gümrük birliklerinin genel olarak yatırımı artıran bir etkisi olması beklenmektedir. Birlik oluşturan ekonomilerde yatırımların artmasının farklı sebepleri vardır. *Bunlardan biri*, kaynak dağılımı nedeniyle milli gelirin

yükselmesidir. Böylece milli gelirdeki büyüme, tasarruflar ve yatırımlarda artış meydana getirmektedir. *İkincisi*, birlik içinde tarifelerin kalkması sonucu yatırım riski ve belirsizlikleri azalacağı için yatırımların kârlılığının artmasıdır. Ayrıca üçüncü ülkelere karşı uygulanan ortak gümrük tarifesi ile yatırımlar birlik sınırları içinde kalmaktadır. *Üçüncü* bir sebep ise, pazar payının birliğin sınırlarıyla birlikte genişlemesi sonucu, yatırımcılar için daha uygun fırsatlar çıkması ve yabancı sermayenin çekim etkisinin artmasıdır. Kaynakların etkin dağılımı ile düşük maliyetli kaynaklara yönelen yatırımcılar, gittikleri bölgelerde yeni iş imkânlarına yol açabilmektedir (Dura ve Atik, 2007:25-26; Uyar, 2001: 11-12).

2.1.2.5 Döviz Rezervlerinin Artması

Gümrük birliğinin dinamik etkilerinden biri de döviz rezervlerinin artmasıdır. Bunun sağlanması için iki yol bulunmaktadır. *Öncelikle* gümrük birliğine giden ülkelerin pazarlık güçleri artmaktadır. Bu durum, üye ülkelerin lehine değişen ticaret hadleri demektir. Ticaret hadlerinin üye ülkelerin lehine dönmesi, ithalat fiyatlarının düşmesi ve ihracat fiyatlarının yükselmesi anlamına gelmektedir. İthalat fiyatlarının düşmesiyle başka ülkelere ödenen döviz azalırken, artan ihracat fiyatları ile döviz kazancı artış göstermektedir. Döviz rezervlerini artırmanın *ikinci yolu* ise, gümrük birliğinin birlik içi üretimini artırarak ithalatı azaltmasıdır. Böylece üye ülkeler üretimlerini artırarak geniş piyasada işletmelerin ölçek ekonomilerden daha çok yararlanmalarına yol açmaktadır. Bunun sonucu artan rekabet gücü, üye ülkelerin dünya piyasasında daha etkin olmalarına ve daha çok ihracat yapmalarına neden olmaktadır (Dura ve Atik, 2007:24-25).

2.1.2.6 Sanayileşme Hızının Artması

Gümrük birlikleri sanayileşme hızını artırmaktadır. Bu hızın artması iki şekilde olmaktadır. *Birincisi*, gümrük birliği mevcut sanayilerinin gelişmesini sağlamaktadır. Birlik sonrasında kaldırılan tarifeler ve koruyucu önlemler ülke sanayilerinin daha rekabetçi bir ortamda olmalarını sağlamaktadır. Böylelikle birbirinden etkilenen ve piyasada tutunmak isteyen sanayiler daha etkin üretmek ve

kendilerini geliştirmek için çaba harcamak zorundadırlar. *Diğer taraftan*, gmruk birlikleri yeni sanayilerin kurulmasını teşvik etmektedir. ye ülkelerin karşılaştırılmalı üstünlüğe sahip oldukları malların üretiminde uzmanlaşmaları, ileriye ve geriye bağlantı etkileri sebebiyle yeni sanayilerin oluşturulmasına yol açmaktadır. Böylece sanayileşme hızının artmasına etki etmektedir (Dura ve Atik, 2007:26).

2.1.2.7 Risk ve Belirsizliklerin Azalması

Gmruk birliği sonrasında ye ülkelerin kendi aralarında tarifeleri ve ticaret üzerindeki engelleri kaldırmaları sonucu daha büyük bir piyasaya giriş olmaktadır. Ortadan kaldırılan kısıtlamalar ile piyasadaki giderilen belirsizlikler üretici ve yatırımcılar için önem teşkil etmektedir. Daha önceleri dış ekonomik ilişkilere göre ülkelerin serbestçe belirledikleri ticareti engelleyici önlemler artık gmruk birliği sonrası tamamen kaldırılmıştır. Bunun yanı sıra dışarıya uygulanan ortak gmruk tarifesinin belirlenmesi, üreticiler için üretim, satış, yatırım gibi alanlardaki faaliyetlerinde risk ve belirsizlikleri azaltmaktadır. Gmruk birliği sonrasında risk ve belirsizliklerin azalmasının sadece üretim piyasasına değil, diğer piyasalara da olumlu etkisi olacaktır (Güran, 2002:77).

2.2 EKONOMİK ETKİLERİ DEğERLENDİRMEDE KULLANILAN ARAÇLAR

Hem statik hem de dinamik etkilerden de görüleceği gibi, ekonomik bütünleşme, ticaretin serbestleşmesi yönünde atılan önemli bir adımdır. Ekonomik bütünleşmenin çekirdeği olarak görülen gmruk birlikleri ticaretin önündeki engelleri kaldırmak ve ülkelerin serbest ticaret yönünde bir adım atmasını sağlamak için önemli bir bütünleşme aşamasıdır. Bu nedenle ülkeler bir araya gelerek oluşturdukları gmruk birlikleri sonrasında aralarındaki ticarete engel teşkil eden tarife ve önlemleri kaldırarak ticaret hacimlerini genişletmek amacındadırlar. Ticaretin serbestleşmesi yönünde bir adım olan gmruk birlikleri, oluşturulduktan sonra hem ye ülkeler hem de birlik dışında kalan ülkeler açısından bazı ekonomik etkilere yol açmaktadır.

Bütünleşme sürecinin etkilerini değerlendirmek için genel olarak kullanılan üç tane ampirik araç bulunmaktadır. Bu araçlar ekonometrik modeller (*econometric models*), hesaplanabilir genel denge modelleri-HGDM (*computable general equilibrium models-CGEM*) ve çekim modelleri (*gravity models*) ya da çekim denklemleridir (*gravity equations*).

Ekonometrik modeller, makroekonomiyi mikro ekonomik esaslar üzerine temellendiren, bazı piyasalarda denge durumunun yokluğu varsayımını kabul eden, tüm bilançoları ve fon kısıtları akımlarını dikkate alan modellerdir (Harri, 2003:7-18).

Hesaplanabilir genel denge modelleri, temel olarak ekonomideki hem mal hem de üretim faktörlerinin olduğu piyasayı içeren talep ve arz fonksiyonlar grubudur. Bir başka deyişle, bu modeller piyasa ekonomisini üretici, tüketici ve piyasalardan oluşan ekonomi ortamında tanımlayan makro ekonomik bir yapı ortaya koymaktadırlar. Serbestleşmenin ve ekonomik bütünleşmenin etkilerinin incelenmesinde bu modellerin kullanımında sıklıkla karşılaşılmaktadır. HGDMleri, gümrük tarifelerinin ve miktar kısıtlamalarının kaldırılmasının kaynak dağılımını ne kadar değiştireceği ve refahtaki artışın ne kadar olacağını sayısal olarak ortaya koyabilmektedir. Bu modeller statik ve dinamik olarak kurulabilmektedir (Harri, 2003:7-18; Yıldırım ve Dura, 2007:145).

Çekim modeli ya da *çekim denklemi* ise ülkelerin “gayri safi yurtiçi hâsılasına-GSYİH” (*gross domestic product-GDP*) veya “gayri safi milli hâsılasına-GSMH” (*gross national product-GNP*) doğru orantılı, ticaret partnerleri ile arasındaki ticaret engelleri ile ters orantılı olan ülkelerin iki yönlü dış ticaret (*bilateral trade*) hacmini tahmin etmektedir (Harri, 2003:7-18).

Çekim modeli, ünlü fizikçi Isaac Newton’un Yerçekimi Kanunu’ndan yola çıkarak; çekim gücünün iki cisim arasındaki uzaklığa göre değişmesi sonucunun dış ticaret akımlarına uygulanabileceği düşüncesi ile gelişmiştir. Newton’un yasasına göre iki cisim arasındaki uzaklık ne kadar az ise çekim gücü o kadar fazla

olmaktadır. Bu bağlamda dış ticarete uzaklığın önemli bir faktör olmasından yola çıkılarak, ülkeler arasındaki ulaştırma maliyetlerinin yerini proxy olarak analizlerde ekonomik birimlerin başkentleri arasındaki mesafe almıştır. Böylece çekim modeli, ülkeler arasındaki taşıma ve işlem maliyetinin hesaplanabilir kılması açısından önemli bir modeldir (Head, 2003:2).

Çekim modeli, göç, doğrudan yabancı sermaye ve uluslararası ticaret akımları gibi farklı akımların tahmininde kullanılmıştır. Özellikle, iki yönlü dış ticaret akımlarının (*bilateral trade flow*) hesaplanmasında ampirik açıdan oldukça başarılı görülmektedir. Bu nedenle dış ticaret akımlarının hesaplanmasında sıklıkla başvurulan bir modeldir. Çekim modeline göre i ülkesinden j ülkesine olan ihracatlar bu ülkelerin ekonomik büyüklükleriyle⁸, onların nüfusuyla, doğrudan coğrafik uzaklıklarına ve tahmin edilecek akıma özgü özelliklerini (örneğin, dil, etnik grup, ekonomik bloklara üyelik vb.) dikkate alan kukla değişkenlerle açıklanmaktadır. Bir başka ifade ile ticaret için genelleştirilmiş bir çekim modeline göre, ülkeler arasındaki ihracat, bu ülkelerin gelirlerinin, nüfuslarının, coğrafik uzaklıklarının ve bir dizi kukla değişkenlerinin bir fonksiyonudur (Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehman, 2003:295-296).

Çekim modeli, taşıma ve işlem maliyetlerini dikkate almasından dolayı dış ticaret akımlarının tahmininde oldukça sık kullanılmasına rağmen kuramsal bir alt yapısı olmaması yönünden eleştirilmiştir. Buna rağmen ekonometrinin kurucularından biri sayılan Hollandalı iktisatçı J. Tinbergen (1962) başta olmak üzere birçok iktisatçı tarafından kullanılmıştır. Kuramsal alt yapısının oluşturulması yönünde katkısı olan önemli iktisatçılar J.Anderson (1979), J.Bergstrand (1985, 1989), P.Krugman-E.Helpman (1985) ve A. Deardorff (1998) gösterilebilir.

⁸ GSYİH ve GSMH ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin göstergesi olarak alınmaktadır.

2.3 ÇEKİM MODELİ KAVRAMI

“Gravity” kelimesi İngilizce bir kelime olup, “yerçekimi, çekim” anlamına gelmektedir. Kelimenin kökeni Latincedeki “gravitas (-atis)” kelimesinden gelmekte; ağırlık, yük anlamını taşımaktadır. Diğer bir anlamı ise ağırlık merkezidir (Kluge, 2002:371; Webster’s New Twentieth Century Dictionary, 1959:797).

Bu çalışmada üzerinde durulacak olan “gravity model”deki “gravity” kelimesi, kelimenin sözlük anlamı ile aynı anlamdadır. Fizikteki yerçekimi kanundan yola çıkarak aynı modelin sosyal bilimlerde deneysel çalışmalara uygulanması ile “çekim modeli” ortaya çıkmıştır. Yabancı dildeki yazında “gravity model” olarak tanınan çekim modeli, bazı Türkçe çalışmalarda “çekim modeli” (Golovko, 2009) veya “gravite modeli” (Kula ve Aslan, 2008) olarak kullanılmıştır. Ampirik çalışmalarda kullanılan bu model ile oluşturulan denklemler veya eşitlikler için “çekim denklemi veya çekim eşitliği” denmektedir. Aslında çekim modeli, çekim denklemi veya çekim eşitliği ile kast edilen aynı şeydir. Çekim modeli daha genel bir anlamda kullanılırken, çekim modelinin özelleştirilmesi ile çekim denklemi veya çekim eşitliği kavramı kullanılmaktadır. Ancak hepsi birbirine yakın anlamda olduğu için birbiri yerine de kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise başta “çekim modeli” ve daha sonra ağırlıklı olarak “çekim denklemi” olmak üzere “çekim eşitliği” de dâhil her üç kavramda kullanılmıştır.

“Çekim modeli” ismini ünlü fizikçi Isaac Newton'un Yerçekimi Kanunu'ndan yola çıkarak oluşturulduğu için almıştır. Newton'un yerçekimi kanuna göre; çekim gücü, herhangi iki cismin kütleleri çarpımı ile doğru orantılı ve kütlelerin merkezleri arasındaki uzaklığın karesi ile ters orantılıdır. Çekim gücünün iki cisim arasındaki uzaklığa göre değişmesi, bu formülasyonun dış ticaret akımlarına uygulanabileceğinin düşünülmesine yol açmıştır (Head, 2003:2). Formülasyonun ticaret akımlarına uygulanması ile şöyle temel bir denklem oluşmaktadır (Deardorff, 1998:4; Kula ve Aslan, 2008:3) :

$$T_{ij} = A \cdot Y_i \cdot Y_j / D_{ij}$$

T_{ij} : i ülkesinden j ülkesine olan ihracat değeri

Y_i ve Y_j : i ve j ülkesinin gelirleri (GSYİH/ GSMH)

D_{ij} : İki ülkenin başkentleri arasındaki coğrafi uzaklık

A : Sabit değişken

Paul Krugman'ın (2004), çekim modelinin uygulanmasına dair görüşü şöyledir;

“...eğer ortak bir para biriminin, ya da ortak bir dilin, ya da bir ticaret anlaşmasının gerçekten ticareti artırıp artırmadığını ve ne kadar artırdığını bilmek istiyorsanız, çekim modeli ile tahmin edin ve modelin öngörüsünün üstünde ticaret bekleyin; eğer sınırlamaların ticareti azalttığını düşünüyorsanız modelin öngörüsünün altında ticaret bekleyin.”(Krugman, 2004:3-4).”

Çekim modelinin önemi, Newton'un çekim yasasından faydalanarak oluşturulması ve sosyal bilimlerde uygulandığında ampirik açıdan oldukça başarılı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu modelin diğer modellerden farkı ise eşitliğe, uzaklığı dâhil ederek, ülkeler arasındaki taşıma ve işlem maliyetlerini hesaplanabilir kılmasıdır. Bunun yanı sıra çekim modeli, denkleme kukla değişken olarak eklenen ortak dil, ortak sınır, ortak para, bir ekonomik bloğa üye olmak vb. gibi özel durumlar ile tahmini daha da özelleştirmektedir. Her ne kadar kuramsal bir alt yapısı olmasa da, ampirik başarısından dolayı dış ticaret akımlarının tahmininde oldukça sık kullanılmaktadır. Yazında “gravity model” olarak bilinen “çekim modeli”, Jan Tinbergen (1962) gibi birçok iktisatçı tarafından kullanılmıştır. Kuramsal alt yapısının oluşumunda James E. Anderson (1979), Jeffrey H. Bergstrand (1985, 1989), Paul Krugman-Elhanan Helpman (1985) ve Alan Deardorff'un (1998) katkısı olmuştur.

2.4 YAZINDA ÇEKİM MODELİ

İktisat yazınında çekim modeli 1960'lı yıllardan sonra gelişen, farklı çeşitteki değişkenler arasında mekânsal etkileşimlerin analizini uygulayan bir ekonometrik yaklaşımdır. Çekim modeli, fizikteki yerçekimi kuramından esinlenerek

oluşturulmuş ve böylece aynı ismi almıştır. Yazında çekim modelini ilk uygulayan olarak Jan Tinbergen (1962) kabul edilmektedir. Tinbergen (1962), fizikteki bu kuramı alarak uluslararası ticarete uygulamış, analizlerine coğrafi boyutu katmış ve ülkeleri fiziksel bir mekâna sahip varlıklar olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda uluslararası iktisatta çekim modeli yaklaşımında, “fiziksel varlıkları” (*physical entities*) ihracatçı ve ithalatçı ülkeler olarak, onların “büyüklüklerini” (*masses*) ise bu ülkelerin ekonomilerinin büyüklükleri olarak nitelendirilmiştir. İlgili ülkelerin ekonomileri ne kadar büyükse aralarındaki ticari mübadelede o kadar büyük olmaktadır. Ancak, mesafe bu durumda ulaştırma maliyetleri ve teslimat süresinden dolayı ticaret akımları önünde bir direnç etkisi yaratmaktadır. Buna ek olarak ticaret engelleyici unsurlara ithalat tarifeleri, sınır kontrolleri ve miktar kısıtlamaları da dâhil edilmektedir. Çekim modelinin mesafe ve ticarete engel unsurları dikkate alması, oldukça başarılı olmasına yol açmıştır. Böylece sosyal bilimlerde deneysel amaçlı çalışmalarda sıklıkla uygulanmaya başlanmıştır. (Antonucci ve Manzocchi, 2006:159). Çekim modelinin ekonometrik açıdan tanımlanması konusu üzerinde Keith Head (2003) ve Michele Fratianni (2007) çalışmaları temel bilgileri içermektedir.

Tinbergen (1962), uluslararası ticaret akımlarını açıklamada çekim modelinden yararlanmıştır. Model, ülkelerin fiziki cisimler olarak kabul edilip büyüklüklerinin GSMH veya GSYİH cinsinden ifade ederek mesafenin başkentler ya da iktisadi açıdan en büyük şehirleri arasındaki mesafe şeklinde belirlenebileceğini ortaya koymuştur. Ayrıca ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin uluslararası ticari akımları ile doğru orantılı, söz konusu ülkeler arasındaki mesafe ile negatif, yani ters orantılı olduğunu gösteren bir ampirik çalışma yapmıştır (Golovko, 2009:3).

Çekim modeli kuramsal alt yapısının zayıflığından ötürü çok eleştirilmiş, ancak ampirik açıdan çok başarılı olduğu için pek çok iktisatçı tarafından uygulanmaya başlanmış, ayrıca kuramsal temeli de oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle çekim denklemi, dış ticaret kuramı çerçevesinde uzmanlaşma, tekelci rekabet ve endüstri-içi ticaret, Heksher-Ohlin (H-O) ve eksik uzmanlaşma gibi farklı yaklaşımlar açısından incelenmiştir. Bu kuramlardan yola çıkarak çekim denkleminin

ne kadar başarılı olduğu veya bu yaklaşımlarla ne kadar uyduğu araştırılmış ya da farklı alanlarda, özellikle dış ticaret akımlarında kullanılarak, potansiyel ticaret hacmi ve miktarı ölçülmeye çalışılmıştır (Fratiani, 2007:2-24).

Jan Tinbergen'den (1962) sonra bu konuda önemli çalışmalar öncelikle James Anderson (1979) ve Jeffrey Bergstrand (1985, 1989) tarafından yapılmıştır. Bu iki iktisatçı da ekonomi kuramındaki dış ticaret eşitliklerinden yararlanarak çekim modeline kuramsal bir altyapı oluşturmaya çalışmış ve bunu çalışmalarında belirtmişlerdir. Anderson'dan (1979) bu yana çekim denklemi; Ricardo modelleri, Heckscher-Ohlin modelleri, ve artan getiri modelleri dâhil olmak üzere farklı yapıda modellerden türetildiği görülmüştür (Evenett ve Keller, 1998:1).

Anderson (1979), çekim eşitliğini, ampirik olarak en başarılı denkliklerden birisi olarak tanımlamış, iki yönlü ticaret akımlarını GSYİH, mesafe ve ticaret engellerini etkileyen diğer faktörler ile ilişkilendirdiğini söylemiştir. Çekim denkleminde kurumların ticaret akımlarına etkilerini bulmak için gümrük birliği, döviz kuru mekanizması, etnik ilişkiler, dilsel kimlik ve uluslararası sınırlar gibi unsurlar oldukça geniş çaplı kullanılmıştır (Anderson ve Wincoop 2003:1).

Anderson'un 1979'da yazdığı “Çekim Denklemi için Kuramsal bir Esas” (*A Theoretical Foundation for the Gravity Equation*) isimli makalenin amacı, malların üzerine uygulanan çekim denkleminin kuramsal bir temel oluşturmaktır. Anderson, çekim modelini türetirken harcama sistemi özelliklerinden yola çıkarak, tarife ve taşıma ücretlerini sıfır varsaymıştır. Çekim modelinde tercihleri “sabit ikame esnekliğine” (*constant elasticity of substitution-CES*) ve menşe ülkeye göre farklılaştırılmış mallara dayandırmıştır. Bunun yanı sıra Anderson (1979), bu denklemin, ticaret malları tercih yapısı oldukça birbirine yakın olan, ticaret vergi yapılarının ve taşıma maliyetlerinin benzer olduğu sınırlı ülkeler için oldukça geniş çapta uygulanabileceğini belirtmiştir. (Anderson, 1979: 106-114).

Amerikalı iktisatçı Jeffrey Bergstrand çalışmasında (1985), çekim denkleminin mikro ekonomik esaslarını geliştirmek için çalışmıştır. Çalışmasında

çekim denklemi, genel denge modelinden yola çıkarak ele alınmıştır. Bu bağlamda Bergstrand'a göre çekim denkleminin; göç, işe gidiş-geliş, turizm ve mal sevkiyatı gibi farklı türde akımların açıklanmasındaki tutarlı ampirik başarısı uzun süredir kabul edilmektedir. Bergstrand (1985), tanıma uygun bir çekim modeli olması için gerekli koşulu iki yönlü ticaret akımı eşitliğinin ihracatçı ve ithalatçı gelirlerini de içermesi olarak belirtmektedir. Çekim modelinin tutarlı bir şekilde yüksek istatistiksel açıklama gücüne rağmen, güçlü kuramsal yapısı olmadığından öngörü amaçlı kullanımı kısıtlanmıştır (Bergstrand, 1985: 474-475).

Bergstrand, çekim denklemi için formel kuramsal bulguları için kendisi Bergstrand'ın (1985), Anderson'ın (1979) ve Helpman-Krugman'ın (1985) yaptıkları çalışmaların kabul edildiği görüşündedir. Ancak bu üç çalışmada da, iki yönlü ticaret akımı, ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin gelirlerinin çarpımı olarak ilişkilendirilmiş fakat ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin kişi başına düşen gelirleri (veya nüfusu) göz ardı edilmiştir. Bergstrand 1989'da yaptığı bir diğer çalışması ile ihracatçı ve ithalatçı gelirleri (*exporter and importer incomes*) ve kişi başına düşen gelirleri (*per capita incomes*) dikkate almıştır (Bergstrand, 1989: 143).

Elhanan Helpman, Paul Krugman ile yaptığı ortak çalışmalarında (1985), endüstri-içi ticareti doğrudan gösteren bir model geliştirmiştir. Bu modelde test edilebilir anahtar uygulama, endüstri-içi ticaretin sadece toplam gelir seviyesine değil, aynı zamanda ticaret yapan ortak ülkelerin gelir benzerlikleri derecesine olumlu bir şekilde tepki vermesidir (Fratiani, 2007:7-9). Çekim modelinin uygulanabilirliği, kuramsal alt yapısından sonra H-O kuramı ile de test edilmiştir. Alan V. Deardorff'a (1998) kadar iktisatçılar genellikle H-O kuramı temelli modellerin çekim denklemi ile uyumlu olmadığını savunurken, Deardorff aksini ispat etmeye çalışmıştır (Fratiani, 2007: 10).

Amerikalı iktisatçı Alan V. Deardorff (1998), çekim eşitliğini, “iki ülke arasındaki ticareti her ikisinin geliri ile doğru orantılı ve aralarındaki mesafe ile ters orantılı olarak ve genellikle fizikteki çekim kanunu anımsatan fonksiyonel” şeklinde tanımlamıştır. Bunun yanı sıra, bu modelin kuramsal alt yapısının olmadığını

vurgulandığını ve özellikle uluslararası ticaretteki H-O modelinin çekim eşitliği için kuramsal esas oluşturamayacağı, hatta H-O modelinin kuramsal olarak bu eşitlikle tutarsız olduğunun iddia edildiğini belirtmiştir. Böyle düşünülmesinin nedeninin, şimdiye kadar kimsenin eşitliği doğrudan H-O modelini temel alarak oluşturmadığından kaynaklandığını ve böylece çekim eşitliğinin H-O modeli ile uyumsuz olduğunun kabul edildiği kanısında olmuştur. Bu sebeple kendisi çalışmasında, çekim eşitliğinin H-O ile uyumlu olabileceğini tartışmıştır. Bu bağlamda H-O modelini, iki açıdan ele almıştır. İlk olarak çekim modelinin, homojen malların olduğu ve tam rekabetçi H-O dünyası kapsamında bile uygulanabildiğini öne sürmüştür. Diğer açıdan ise, her malın tek bir ülkede üretildiğini varsayarak modeli incelemiştir. Anderson (1979), tercihleri sadece ticari mallar olarak biçimlendirirken, daha kolay olması için Deardorff (1998) tüm malları kapsamıştır (Deardorff, 1998: 1-9).

Çekim modelinin ticaret hacmini açıklamadaki ampirik başarısı genel kabul görürken, kuramsal alt yapısını destekleyici bulgular 1960'lı yıllardan bu yana sorgulanmaktadır. Çekim denkleminin dair bazı kuramsal esaslar 1970'li yıllarda sağlandıysa da mikro düzeyde kapsamlı bulgular çok daha sonra elde edilmiştir. Çekim modelleri uzmanlaşmaya neden olan faktöre göre değişmektedir.

Çekim denkleminin başarısını açıklamada bir çalışma Simon J. Evenett ve Wolfgang Keller (1998) tarafından yapılmıştır. Evenett ve Keller çekim denklemini, iki yönlü ticaret hacminin ülkelerin GSYİH'ların ürünlere doğru orantılı ve ticaret ortakları arasındaki ticaret engelleri ile ters orantılı olduğu şeklinde tanımlamışlardır. Ampirik araştırmaların, farklı versiyondaki çekim denkleminin ülkeler arasındaki ticaret hacmi değişimlerini çok iyi tanımladığını öne sürmüşlerdir. Evenett ve Keller (1998), çekim denkleminin tam uzmanlık yerine eksik uzmanlık koşullarında daha uygun olduğunu dile getirmişlerdir (Fratiani, 2007:15).

Evenett ve Keller'in (1998) bir başka katkısı, çalışmalarında tam uzmanlaşma modellerinden H-O temelli kuramda, çekim denkleminin ampirik başarısının daha

çok Kuzey-Güney ticaretinde⁹ gösterdiğine dikkat çekmeleridir. Artan ölçek getirili modeller için ise, Kuzey-Kuzey ticareti¹⁰ olan ülkelerde başarılı tahmin elde edildiğini belirtmişlerdir. Evenett ve Keller (1998), faktör oranları farkından ötürü ürünün tam uzmanlaşmasının, çekim modeli tahmininin ampirik başarısını açıklamada önemli payı olmadığını belirtmişlerdir. Evenett ve Keller (1998), artan getiri temelli ticaret modelinin endüstri-içi ticareti açıklamada çekim modelinin başvurulması gereken bir model olduğunu ileri sürmüşlerdir (Evenett ve Keller 1998:1-2; Fratiani, 2007:12).

Çekim modeline dair kapsamlı bilgi Keith Head'in (2003) çalışmasında verilmektedir. Head, temel çekim denkleminde başlayarak adım adım denklemin tahmini, genişletilmesi ve ticaret yaratıcı politikaların değerlendirilmesi olarak dört bölümde incelemektedir. Çekim modeli üzerine bir başka çalışma da çekim denkleminde yeni değişkenler ekleyerek modelin zenginleştirilmesidir. Tüm bu çalışmaların ortak noktası, kuramsal altyapıdan yoksun olan çekim modelinin ampirik başarısının ispat edilmeye çalışılmasıdır. Ancak bu çalışmalara rağmen bu denklemin kuramsal altyapısının eksikliğine dikkat çekilmesi engellenememiştir (Golovko, 2009:4).

Daha öncede belirtildiği gibi çekim modeli ampirik başarısından dolayı pek çok farklı çalışmada kullanılmıştır. Özellikle, ticaret potansiyelini ve hacmini ölçmedeki başarısından dolayı, bölgeselleşmenin, blokların dış ticaret üzerindeki etkisi, iki yönlü ticaret akımlarının ölçülmesi gibi çalışmalarda kullanılmıştır. Bunun yanı sıra Kuzey-Kuzey ticareti, Kuzey-Güney ticareti ya da sınır bölgeler üzerine de bu modellerle çalışılmıştır. Dış ticaretin yönünün değişmesinde önemli bir unsur olan coğrafik konumun önemini artıran taşıma ve işlem maliyetlerini, mesafe faktörü ile denkleme dâhil eden çekim modeli, ulaştırma maliyetleri, coğrafik avantaj gibi konuların çalışılmasında oldukça yararlı olmuştur.

⁹ Kuzey-Güney ticareti, ülkeler arasında büyük faktör oranı farkı olan ve ülkeler arasındaki iki yönlü ticaret akımında endüstri-içi ticaret paylaşımının düşük olduğu ülkeler arasındaki ticarettir.

¹⁰ Kuzey-Kuzey ticareti, ürün farklılaştırması ve endüstri-içi ticaretin yaygın olduğu ülkeler arasındaki ticarettir.

Bir başka önemli çalışma konusu ise farklı blokların ticaret akımlarını veya potansiyel ticaretin olup olmayacağını ölçmek olmuştur. Dünya ticaretinde de önemli bir yere sahip olan Avrupa Birliğinin yanı sıra MERCOSUR (*Mercado Común del Sur*), eski Sovyet Bloku olan Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri-ODAÜ (*Central Eastern European Countries*), OECD (*Organization for Economic Cooperation and Development*), NAFTA ve diğer ekonomik bloklar da pek çok kez çekim modeline başvurularak çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışılan konulardan biri de bölgesel ticaret anlaşmalarının ve blokların ticaret saptırıcı ve yaratıcı etkileri olmuştur (Bkz. Christie, 2002; Golovko, 2009; Krueger, 1999; Martinez-Zarzoso ve Nowak-Lehmann 2003; Martinez Zarzoso, Nowak Lehmann ve Horsewood, 2006).

2.4 ÇEKİM MODELİNİN FORMÜLASYONU

Çekim modeli, Tinbergen'den (1962) günümüze göç, turizm ve doğrudan yabancı yatırımlar dâhil olmak üzere “toplumsal etkileşim” olarak adlandırılabilir pek çok alana uygulanmıştır (Head, 2003:2).

“Ancak şimdiye kadar göç, turizm ve doğrudan yabancı yatırımları kapsayan “sosyal etkileşim” olarak adlandırabildiğimiz tüm etkileşimlere uygulanmıştır. Sosyal etkileşim için olan bu genel çekim kuralı aynı formül ile gösterilebilir.” (Head, 2003:2)

Çekim modeli kavramının açıklandığı bölümde verilen, çekim kanunu formülasyonunun benzeri toplumsal etkileşimin genel çekim kanunu olarak Keith Head (2003) tarafından ifade edilmiştir. Bunun dışında çekim modelinin basit ve temel formülasyon olarak çalışmalarda kullanıldığı görülmektedir. (Bkz. Isard ve diğerleri, 1998; Christie, 2002; Golovko, 2009).

$$F_{ij} = G M_i^a M_j^b / UZ_{ij}^c$$

F_{ij} : orijin i ülkesinden hedef olan j ülkesine olan “akım”, ya da F_{ij}^* , i ve j arasındaki etkileşimlerin toplam hacmini gösterir (örnek, her iki yöne olan akımların toplamı : $F_{ij}^* = F_{ij} + F_{ji}$).

M_i ve M_j : Söz konusu iki ülkenin ekonomik büyüklükleridir. Eğer F para akımı ise (örn; ihracat değeri), M_i her iki ülke için de GSYİH veya GSMH ile ölçülmektedir. İnsan akımı içinse M_j için kullanılan ölçüm nüfustur.

UZ_{ij} : İki ülke arasındaki coğrafi uzaklıktır, genellikle bir ekonomi merkezinden diğerine veya başkentler arası uzaklık olarak ölçülmektedir.

“En basit haliyle, çekim denklemi ticaret partneri ülkeler arasındaki bir malın akımlarını ülkelerin gelirleri, uzaklığı ülkeye özgü duruma göre, iki yönlü ticareti artıran ya da azaltan faktörler – ortak sınır, ortak dil ve ortak para birimi gibi- açısından açıklamaktadır.” (Fratiani, 2007:4)

Michele Fratiani (2007), çekim denklemini en basit şekli ile ülkelerin gelir, uzaklık ve ortak sınır, dil ve para, bir ekonomik bloka üyelik gibi özel durumları barındıran iki yönlü ticaret akımlarını artıran ya da azaltan faktörleri de göz önüne alarak mal akımını açıklayan eşitlik olarak tanımlamıştır.

$$T_{ijk} = A_{0k} Y_{ik}^{\alpha_{1k}} Y_{jk}^{\alpha_{2k}} UZ_{ij} u_{ijk},$$

şeklinde yazılan çekim denklemi logaritmik-doğrusal formda da ifade edilmektedir. Bu denklemin logaritmik-doğrusal formu şu şekilde olmaktadır:

$$\ln(T_{ijt}) = \alpha_0 + \alpha_1 \ln(Y_{it}) + \alpha_2 \ln(Y_{jt}) + \alpha_3 \ln(UZ_{ij}) + \alpha_4 A_{ij} + u_{ijt}$$

T_{ijt} : t yılında i ülkesinden j ülkesine olan mal akımı veya toplam ticaret hacmi

Y_{it}, Y_{jt} : t yılında i ve j ülkelerinin gelirleri

UZ_{ij} : i ve j ülkelerinin ekonomik merkezleri arasındaki mesafe

A_{ij} : yapılan çalışmanın amacına göre farklılaşan değişkenler vektörü

u_{ij} : hata terimidir.

Yukarıdaki eşitlik, çekim denkleminin en temel logaritmik-doğrusal formudur. Uzaklık değişkeninin bağımlı değişkene ters orantılı olmasından dolayı uzaklık değişkeninin katsayısı olan α_3 'ün negatif olması beklenir. Bu eşitliğe eklenen her bir değişkenler vektörü veya açıklayıcı kukla değişken ile çekim denklemi

geliştirilmekte ve daha spesifikleştirilmektedir. Bu nedenle, çekim denklemin kuramsal altyapısının zayıf olmasına rağmen, çalışmaya göre istenilen değişkenlerin eklenmesiyle spesifikleştirilmesi, ampirik başarısının bir nedeni olarak görülmektedir. Özellikle, bölgesel ticaret anlaşmalarının etkilerine yönelik çalışmalarda denkleme eklenen kukla değişkenler ile ampirik açıdan başarılı analizler elde edildiği belirtilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE ARASINDAKİ
GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE
TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI

3.1 AVRUPA BİRLİĞİ VE TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

3.1.1 Tarihçe

Avrupa’da 20. yüzyılda yaşanan iki dünya savaşı Avrupa ve çevresindeki birçok komşu ülkeyi etkileyecek oldukça önemli değişimlere yol açmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ikiye bölünmüş ve Batı-Doğu olmak üzere iki blok meydana gelmiştir. Batı Avrupa Bloku liberal politikaların uygulandığı açık ekonomi taraftarı ülkeleri barındırırken, Doğu Bloku Rusya’nın etkisi altında komünist ve kapalı ekonomi politikaları benimsemiştir.

Avrupa savaşın hasarlarını gidermek ve yeni güçlü bir Avrupa oluşturmak için yeni bir proje başlatmıştır. Bu projenin amacı bütünleşmiş bir Avrupa oluşturmaktır. Bu amaçla 1957 yılında Roma Antlaşması, altı Batı Avrupa ülkesinin (Almanya, Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, İtalya) arasında imzalanarak Avrupa Ekonomi Topluluğu kurulmuştur. Roma Antlaşması’nın 1958 yılında yürürlüğe girmesinin ardından, Avrupa’daki bu yeni oluşumun dışında kalmamak için 15 Temmuz 1959 tarihinde Yunanistan, 31 Temmuz 1959 tarihinde de Türkiye Topluluğa katılmak için müracaat etmiştir. Türkiye’nin bir an önce AET’ye bağlanma isteğinin iki önemli nedeni bulunduğu, zamanın Türk yetkililerince aşağıdaki şekilde açıklanmıştır (DTM, 20 Nisan 2010a):

“Türkiye, uzun dönemde, Batı Avrupa’da kurulabilecek siyasal bir birliğin dışında kalmak istememektedir. Öte yandan, Türkiye, gümrük birliği içinde Yunanistan’a verilecek ticari tavizlerden de yoksun kalmamak amacındadır.”(DTM, 20.04.2010a)

Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, İkinci Dünya Savaşı’nda tarafsız kalmış, ancak savaş sonrası bu iki blok arasında kendisine yakın

gördüğü Batı Blokunu geçmişten de gelen iyi ilişkilerin etkisiyle tercih etmiştir (Yetkin, 1998:1). Bu bağlamda Türkiye ve Avrupa Birliği'nin ilişkileri oldukça uzun soluklu ve eskiye dayanmakta olduğu söylenebilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren batıya dönük bir tutum sergilemiş ve Avrupa'nın yasal, sosyal ve politik normlarını benimsemiştir (Balkır, 1998:53). Bu nedenle Batı Bloku'nun yer aldığı veya oluşturduğu birçok kuruma dâhil olmuş ya da kurucu üyesi olarak yer almıştır. Bunlara örnek verilecek olursa, Türkiye 1949 yılında Avrupa Konseyi'ne (*Council of Europe*) (1949) katılmış, aynı yıl kurulan askeri organizasyon olan Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'ne (*NATO*) 1952'de üye olmuştur. Daha sonraki yıllarda, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (*Organization for Economic Cooperation and Development- OECD*) olacak olan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün (*Organization for European Economic Cooperation- OEEC*) kurucu üyelerinden birisi olmuştur (Balkır, 1998:53, Yetkin, 1998:1).

Türkiye'nin katıldığı kurumlar ve Batı'nın bir parçası olmak için sarf ettiği çaba ekonomik nedenlerin yanı sıra genel olarak politik nedenleri de içermektedir. Türkiye açısından bu nedenleri şu şekilde özetleyebiliriz: *Birincisi*, Türkiye ve Topluluk arasında oluşacak olan bir gümrük birliğinin sağlayacağı statik ve dinamik etkilerden yararlanmaktır. *İkincisi*, ihraç ürünleri için yeni ve geniş pazar olanaklarına kavuşmaktır. *Üçüncüsü*, Topluluğun vereceği yatırım fonlarından yararlanmaktır. *Dördüncüsü*, Yunanistan'ın Topluluğa üye olması durumunda, Avrupa pazarlarında bu ülke karşısında sahip olduğu rekabet gücünü kaybetme endişesidir. *Beşincisi*, ileride kurulacağına inanılan "Avrupa Birleşik Devletleri"nin dışında kalmamaktır (Dura ve Atik, 2007: 482).

Bu ekonomik ve politik nedenleri göz önünde bulundurulursa yeni kurulmuş olan Cumhuriyetin korunması, geliştirilmesi ve dünyadaki konumunun belirlenmesi için Batı Avrupa daha güvenli ve umut vaat ediciydi (Yetkin, 1998:1). Bu amaçla Türk politikacılar 1950'lerde yaşanan ekonomik, siyasi, askeri ve sosyal sorunları aşmak için yurtdışındaki yeni politika alternatiflerine yönelmiş ve 31 Temmuz 1959 tarihinde Türkiye resmen Avrupa Ekonomi Topluluğuna başvurmuştur. AET'ye başvurmada bir diğer neden o dönemde benzer sorunlar yaşayan Yunanistan'ın

ortaklık için 15 Temmuz 1959 tarihinde, yani Türkiye’den iki hafta önce başvuruda bulunmuş olmasıdır. Yunanistan’ın başvurusu sonucu, Türkiye’nin AET dışında kalması halinde Batı’daki konumunu yitireceğini açıkça belli etmesi ve yapılan değerlendirmeler sonucu, Türkiye’nin üyelik için AET’ye başvurusunun kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır (Balkır, 1998:53; Yetkin,1998:1).

Türkiye’nin Topluluğa girmek için yukarıda bahsedilen belli nedenleri dışında, bu ilişkinin kurulması ve devamlılığının sağlanması için Topluluğunda bazı nedenleri bulunmaktaydı. Avrupa Ekonomi Topluluğu, kurulmasından sonra 1950’ler ve 1960’lar sürecinde politik ve kültürel bir birlikten çok ekonomik bütünleşme projesi olarak gelişmekteydi. Bu nedenle yeni üyelerin kabulü konusunda ülkelerin ekonomilerinin durumları öncelikle dikkate alınıyordu (Öniş, 2000a:4). Her ne kadar Topluluğun Türkiye’yi ortak olarak kabul etme nedenlerine çok değinilmemişse de Topluluğun nedenleri genel olarak şöyle özetlenebilir: Topluluğun, Türkiye ile politik, sosyal ve ekonomik alanlarda yakın ilişki sürdürmesinde temel bir çıkarının olmasıdır (Dura ve Atik, 2007:482-483). Almanya’ya giden türk işçileri, NATO’da Yunanistan ve Türkiye’nin bulunması, Türkiye’nin coğrafik ve stratejik konumundan dolayı güney doğuda denge gibi nedenler gösterilebilir.

Bu nedenlerden dolayı AET Türkiye’yi birlik içinde yer alması gereken bir ülke olarak görmekteydi. Ancak AET’nin bu üyeliğe dair başka kaygıları da bulunmaktaydı. Özellikle, Türkiye’nin yüksek nüfusu ve az gelişmiş ekonomisi Topluluğu düşündürmekteydi. Topluluk, Türkiye’nin birliğe olası bir tam üyeliğinde bütünleşme sürecinin beraberinde getirdiği serbest rekabet ortamında Türk sanayisinin zorlanacağını düşünmüştür (Öniş, 2000a:4-5).

Bu yüzden Türkiye’nin AET’ye yaptığı üyelik başvurusu, Topluluk tarafından Türkiye'nin kalkınma düzeyinin tam üyeliğin gereklerini yerine getirmeye yeterli olmadığı gerekçesiyle geri çevrilmiş fakat tam üyelik koşulları gerçekleşinceye kadar geçerli olacak bir ortaklık anlaşması imzalanması önerilmiştir. Nitekim dört yıl boyunca süren görüşmeler sonucunda Türkiye ve Avrupa Ekonomi

Topluluğu arasında 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara’da “Ortaklık Antlaşması” imzalanmış ve 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girerek iki taraf arasında bir ortaklık ilişkisi oluşturulmuştur. “Ankara Antlaşması” olarak da anılan bu ortaklık antlaşması Türkiye’nin Topluluğa tam üye sıfatıyla katılabilesinin yolunu açmıştır (DTM, 20 Nisan 2010b).

Ankara Antlaşması, Türkiye ile Topluluğun arasındaki ilişkileri düzenleyen ilk temel hukuki belgedir. Süreç içinde Türkiye’nin uyum sağlaması için ilişkileri düzenleyen ve Ankara Antlaşması’na ek niteliğinde olan Katma Protokol imzalanmıştır. Bunun dışında Türkiye ve Topuluk arasındaki ilişkileri düzenleyen diğer temel hukuki belgeler, Mali Protokoller, Uyum Anlaşmaları ve 1/95 sayılı Gümrük Birliği Protokolü’nden oluşmaktadır.

Otomatik olmasa da nihai hedefi tam üyelik olan Ankara Antlaşması (Madde 28), Türkiye-AB ilişkilerini malların serbest dolaşımı ile sınırlamamakta bunun yanı sıra işgücü, hizmetler ve sermayenin serbest dolaşımını sağlamayı, dolayısıyla Türkiye’nin Avrupa Tek Pazarına bütünleşmesini hedeflemektedir. Anlaşmada, *hazırlık dönemi*, *geçiş dönemi* ve *son dönem* olmak üzere üç devre öngörülmüştür. Geçiş döneminin sonunda ise Gümrük Birliği’nin tamamlanması planlanmıştır (Ankara Antlaşması, 1963:16; DTM, 20 Nisan 2010b).

Buna göre *hazırlık dönemi*; Türk ekonomisini, AET’den aldığı mali yardımlarla birlikte, daha gelişmiş bir düzeye ulaştırmayı ve daha sonraki “geçiş ve son döneme” hazırlıklı olmasını amaçlamıştır.

Geçiş dönemi ise, hazırlık döneminin tamamlanması ile başlaması öngörülmüş ve Türkiye’nin bu dönemde bir yandan ekonomisini geliştirmesi, diğer taraftan malların kalitesini ve rekabet gücünü yükselterek AET ülkelerinden Türkiye’ye girecek olan ürünlerle rekabet edebilir konuma gelmesi amaçlanmıştır. Bu çabaların yanı sıra AET’nin mevzuatını ulusal yasaları ile uyumlaştırmaktır. Böylelikle Türkiye giderek AET normlarına yaklaşacak ve son döneme geçmeden önce ilerleme kaydedilmiş olacaktır.

Son dönemde ise, bir önceki dönemlerde kaydedilen ilerleme ile gümrük birliği aşamasına geçilmesi planlanmıştır. Türkiye ve AET arasındaki gümrük birliği için ekonomik ve siyasi kararlarla son engeller kaldırılarak Topluluk ile ticarete gümrük tarifeleri tüm mal ve ürünleri kapsayacak şekilde asgariye indirilmesi veya kaldırılması düşünülmüştür (Aslan, 2000: 11-12).

Ankara Antlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte başlayan hazırlık döneminde Türkiye'nin ekonomisinin gelişmesi ve kalkınması için taahhüt edilenler sırayla uygulanmaya başlanmıştır. Bir sonraki dönem olan geçiş dönemi için temel hazırlıklar bu dönemde yapılmaya başlanmış ve nihayetinde AET ve Türkiye arasında başka önemli bir hukuki belge olan Katma Protokol 1970 yılında imzalanmıştır.

Antlaşma'da öngörülen hazırlık döneminin sona ermesiyle birlikte, 13 Kasım 1970 tarihinde imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren "Katma Protokol" ile geçiş döneminin hükümleri ve tarafların üstleneceği yükümlülükler belirlenmiştir. Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesi ile başlayan, karşılıklı ve dengeli yükümlülükler esasına dayanan *geçiş dönemi*, Türkiye ile Avrupa Birliği arasında Gümrük Birliği'ni kademeli olarak yerleştirmeyi hedeflemiştir (Katma Protokol, 1970:50).

Ankara Antlaşması ve Katma Protokol'ün dışında Türkiye'nin gelişmişlik düzeyini artırmak için mali destekleri taahhüt eden Mali Protokoller imzalanmıştır. Bu Mali Protokoller Ankara Antlaşması'ndan sonra başlamasına ve belli dönemlerde imzalanmış olmasına rağmen kısmen yararlanılmıştır. Bunun dışında AET'nin 1970'lerde tekrar genişlemesi ile bünyesine katılan yeni üye ülkelerin Türkiye ile uyumuna dair Uyum Anlaşmaları da imzalanmıştır.

1970'lerin ilk yarısında yaşanan ve tüm dünyada ciddi etkileri olan Petrol Krizi'nin (1974) yanı sıra Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı da (1974), planlanan geçiş döneminin farklı bir seyir almasına neden olmuştur. Bu yaşanan iki önemli olay Türkiye ve Topluluk arasındaki ilişkinin pekişmesinin ve gümrük birliği yolundaki

ilerlemelerin geri kalmasına neden olmuştur. Böylece Türkiye’de, 1960’larda ve 1970’lerde uygulanan yoğun korumacı ve içe dönük ekonomi modelinin yerini 1980’lerden sonra çok daha açık ve dışa dönük bir ekonomi modeli almış ve ilişkilerin tekrar canlanması için uğraşmıştır (Öniş, 2000a:13).

1980’li yıllarda Türkiye ithal ikameci politikaları hızla terk ederek 24 Ocak 1980 kararlarını alarak dışa açılma sürecini başlatmış ve Topluluk ile ilişkilerini yeniden canlandırmıştır. Türkiye bir taraftan 14 Nisan 1987 tarihinde Avrupa Topluluğuna tam üyelik müracaatında bulunmuş, diğer taraftan ertelenmiş bulunan gümrük vergileri indirimi ve uyum takvimini 1988 yılından itibaren hızlandırılmış bir şekilde yeniden yürürlüğe koymuştur. Avrupa Topluluğu Komisyonu 1989 yılında Türkiye’nin tam üyelik müracaatına verdiği cevapta, Türkiye’nin Avrupa Topluluğuna üyelik konusundaki ehliyetini kabul etmiş ancak, Topluluğun kendi içindeki derinleşme sürecinin tamamlanmasına kadar beklenmesini ve bu arada Türkiye ile Gümrük Birliği sürecinin tamamlanmasını önermiştir. Bu çerçevede, Katma Protokol’de öngörüldüğü şekilde Gümrük Birliği’nin 1995 yılında tamamlanması için gerekli hazırlıklara başlanmıştır. Türkiye ile Avrupa Birliği arasında iki yıl süren müzakereler sonunda 5 Mart 1995 tarihinde yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında alınan 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı-OKK (*Association Council Decision*) uyarınca, Türkiye-AB Gümrük Birliği 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir (1/95 sayılı OKK, 1995:177).

1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla resmen başlayan “Gümrük Birliği”, Türkiye ve Avrupa Birliği ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Bundan sonraki süreçte hem tam üyelik açısından hem de gümrük birliğinin getirileri açısından Türkiye tarafında oldukça yüksek beklentiler oluşmuştur.

3.1.2 Ankara/Ortaklık Antlaşması

Ankara Antlaşması, Türkiye ile Avrupa Birliği arasında bir ortaklık kuran ve ilişkilerini düzenleyen ilk temel antlaşmadır. Bu anlaşma 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara’da imzalanmıştır. Ankara Antlaşması, Avrupa Topluluğunu kuran Roma Antlaşması’nın (1957) “ortaklık (*association*) ilişkilerini” düzenleyen 238. maddesi temel alınarak oluşturulmuştur (Ankara Antlaşması, 1963:5). Bu maddeye göre, “Topluluk bir üçüncü devlet, bir devletler birliği ya da bir uluslararası örgütle, karşılıklı hak ve yükümlülükler, ortak davranışlar ve özel usuller öngören ortaklık kuran anlaşmalar yapabilir.” Bu antlaşmalar usulüne uygun şekilde yapıp yürürlüğe girdikten sonra, Roma Antlaşması’nın 238. maddesi uyarınca tüm üye devletleri ve Topluluk kurumlarını hukuken bağlamaktadır (Kılıç, 2002: 111; Özen, 2002:11). Türkiye AET ile imzaladığı ortaklık antlaşmasında “eşit partnerlik koşulu” ilkesine önem vermiştir (Aslan, 2000:11).

12 Eylül 1963 tarihinde Türkiye ile Topluluk arasında ortaklığı öngören Ankara Antlaşması’nın tam adı “Türkiye ile AET arasında bir Ortaklık Yaratan Antlaşma”dır. Türkiye Büyük Millet Meclisinde (TBMM), 10.02.1964 tarih ve 397 sayılı kanunla onaylanarak 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

Ankara Antlaşması, ortaklığın temel ilkelerini belirlediği; ayrıntıların daha sonra protokoller ile düzenlendiği için bir çerçeve anlaşması olarak görülmektedir. Ankara Antlaşması esas itibariyle beş belgeden oluşmaktadır. Bunlar Esas Antlaşma (33 Madde), Geçici Protokol (11 Madde), Mali Protokol (9 Madde), Son Senet ve işgücü konusunda taraflararası mektuplardan oluşmaktadır. Ankara Antlaşması’na ayrıca, bir adet Niyet Bildirisi; iki adet Yorum Bildirisi ve Federal Alman Hükümeti’ne ait iki bildiri eklenmiştir. Bu belgeler içinde ağırlık “Esas Antlaşma” da olup, bu anlaşma ile ortaklık ilişkisinin amacı, gümrük birliğinin esasları, tarım, malların, kişilerin, sermayenin ve hizmetlerin serbest dolaşımı, ulaştırma, rekabet, mevzuat ile ekonomi ve ticari politikaların uyumlaştırılması, ortaklık organları, Türkiye’nin tam üyelik imkânları, ortaklık ilişkisinde çıkabilecek uyuşmazlıkların çözümü gibi konular hükme bağlanmıştır. Geçici Protokol, Antlaşmanın geç

yürürlüğe girmesi durumunda, ticari hükümlerin gecikmeden uygulanması için oluşturulmuştur. Mali Protokol ise Türkiye'ye verilen yardım amaçlı kredinin esaslarını belirlemiştir (DTM, 20 Nisan 2010a; Dura ve Atik, 2007:484; Karluk, 2007: 449).

Ankara Antlaşmasının amacı 2. maddesinde ortaya konmuştur (Ankara Antlaşması, 1963:6). Buna göre;

“Anlaşma'nın amacı, Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının istihdam seviyesinin ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile göz önünde bulundurarak, taraflar arasındaki ticari, ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir.” (Madde 2/1)

Madde 2/2 de ise, Türkiye'nin gösterilen amaçlara erişilebilmesini teminen taraflar arasında bir gümrük birliğinin gittikçe gelişen şekilde kurulmasını öngörmektedir. Bu çerçevede, gümrük birliğine ulaşılması üç aşamalı bir takvime bağlanmıştır. Bunlar *hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve son dönemdir*.

Bu Antlaşma'nın ilkeleri ise antlaşmanın giriş bölümünde sıralanmaktadır. Buna göre ilkeleri sırasıyla şöyledir: Hızlandırılmış bir ekonomik kalkınma ve uyumlu bir biçimde ticaretin artırılması ile Türk ekonomisi ve Topluluk üyesi devletlerin ekonomileri arasındaki açığı kapatmaktır. Türk halkı ile Topluluk üyesi ülke vatandaşları arasında sıkı bağlar kurmak; Türk halkının yaşam seviyesinin yükseltilmesi çabasına destek vermek suretiyle Türkiye'nin ileride Topluluğa “tam üye” olmasını kolaylaştırmak; Roma Antlaşması'nın esinlendiği ülküyü birlikte izleyerek, barış ve hürriyet güvencesini pekiştirmektir (Ankara Antlaşması, 1963; DTM, 20 Nisan 2010a).

Antlaşma'da, Türk ekonomisinin kalkınmasına yardımcı olmak üzere, Topluluğun, belli bir sürede Türkiye'ye ekonomik yardımda bulunmasının gerekliliği ayrıca vurgulanmaktadır. Bu anlaşmayı imzalayarak Türkiye-AET ortaklık ilişkisi resmen oluşturulmuştur. Bu anlaşmanın hedefi, iki taraf arasında bir GB kurarak sürekli ve dengeli ticari ve ekonomik ilişkilerin yoğunlaştırılmasının teşvikidir. Ayrıca Anlaşmanın 28. maddesine göre; Türkiye'nin Topluluğu kuran Anlaşma'da

belirtilen gerekli yükümlülükleri yerine getirmesi durumunda muhtemel bir tam üyeliğin olabileceğini öngörmüştür (Balkır, 1998: 53)

3.1.2.1 Hazırlık Dönemi

Ankara Antlaşması'nın 1 Aralık 1964 tarihinde yürürlüğe girmesiyle başlayan ve 1 Ocak 1973 tarihinde Katma Protokol'ün yürürlüğe girmesiyle son bulan döneme "hazırlık dönemi" denmektedir. Ortaklığın gelişmesinde ilk aşama olan bu dönemde, Türk ekonomisiyle Topluluk ekonomisi arasındaki farkı azaltmak için Topluluk tek taraflı ödümler vermiştir. Hazırlık döneminin en önemli tarafı, Türkiye'ye tek taraflı "tarife kotaları" açılmasıdır. Tarife kotalarında, kota miktarı limiti içinde tercihli bir tarife uygulanmakta, kota miktarı aşılmaya normal tarifelere geçilmektedir. Ankara Antlaşması uyarınca AET Türkiye'ye, tütün, kuru üzüm, kuru incir ve fındık için tarife kotasını Aralık 1964'de açmış, 1966 ve 1967 yıllarında kotaları arttırmıştır (DTM, 20 Nisan 2010a). Hazırlık dönemi boyunca ithalat ihracattan hızlı gelişmiş ve Türkiye'nin toplam ithalatında AET'nin payı yükselmiştir (Karluk, 2007:455-456).

Ankara Antlaşması'nın Türk ekonomisini olumsuz yönde etkilememesi için ise AET tarafından Türkiye'ye ayrıca hızlandırılmış ekonomik ve mali yardımlar taahhüt edilmiştir. Birinci Mali Protokol çerçevesinde AET Türkiye'ye 175 milyon ECU'lük bir krediyi ilk beş yıl içinde (1965-1969) kullanmıştır. Birinci Mali Protokol'ün amacı, Türkiye'nin anlaşmadan dolayı doğabilecek mali kayıpların veya mali sıkıntılarının AET yardımlarıyla bir oranda telafi edilmesidir. Türkiye hazırlık döneminin tamamlanmasını beklemeden, 1967 yılında, geçiş döneminin başlamasını talep etmiş ve bu isteğini 1968 yılında tekrarlamıştır. Nihayet 6 Şubat 1969 tarihinde Ortaklık Konseyi toplantısında geçiş döneminin başlatılması kabul edilmiştir (Aslan, 2000:12).

3.1.2.2 Geçiş Dönemi

Türkiye'nin ortaklık ilişkisinde üstüne düşenleri yerine getirmesi ve Topluluğa uyum sağlaması için verilen yardımlar ile ekonomisinin geliştirilmesi

amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra bir sonraki dönem olan geçiş dönemine hazırlığı hedeflemiştir. Hazırlık dönemi, beş yıl sürmesi hedeflenirken, dokuz yıl sürmüştür. Nitekim Türkiye'nin geçiş döneminin başlatılması talebi üzerine 1969 yılında Ortaklık Konseyi bu talebi kabul etmiştir (Kılıç, 2002:112).

Hazırlık döneminin uzatılmış süresi içinde, Türkiye'nin isteği üzerine bir sonraki dönemin (geçiş dönemi) koşullarını ve süresini belirlemek üzere Topluluk ile yeniden müzakerelere başlanmış ve 23 Kasım 1970 tarihinde Katma Protokol imzalanmıştır. Üye ülkelerin Parlamentoları tarafından onaylanması gereken Katma Protokol'ün ticari hükümleri, onay işlemlerinin zaman alabileceği düşüncesiyle, ayrıca akdedilen Geçici Anlaşma ile 1 Eylül 1971 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu Antlaşmayla hazırlık dönemi sona ermiş ve "geçiş dönemi" fiilen başlamıştır. Ancak, geçiş döneminin hukuken başlaması, Katma Protokol'ün 1 Ocak 1973 günü yürürlüğe girmesiyle olmuştur. Bir diğer ifadeyle, gümrük indirimlerinin gerçekleştirilme amacına yönelik Topluluk yükümlülükleri 1971'de, Türkiye'nin bu alandaki yükümlülükleri ise, 1973'te başlamıştır.

Geçiş Aşaması sürecinde Türkiye bir yandan ekonomisini geliştirerek, mallarının kalitesini ve rekabet gücünü artırarak AET ülkelerinden Türkiye'ye girecek ürünlerle rekabet edebilir konuma gelmeye çalışırken, diğer taraftan da AET'nin mevzuatını ulusal yasalarına uyumlaştırması gerekmektedir. Türkiye böylece AET normlarını üstlenerek son aşama için hazırlıklı olacaktır (Aslan, 2000: 11).

Bu dönemde önemli olan bir başka nokta ise, Katma Protokol'e göre (Md. 17-18) Türkiye, 12 ve 22 yıllık süreler sonunda Topluluğun ortak gümrük tarifesine uyumunun sağlanmasıdır. Ayrıca, Türkiye'nin kalkındırılmasını hızlandırmak amacıyla, Katma Protokol ile birlikte imzalanan İkinci Mali Protokol, Türkiye'ye 195 milyon ECU'lük bir kredi açmaktadır. Söz konusu kredinin şartları doğrultusunda, düşük kârlı ya da kârsız sosyal amaçlı ve uzun vadeli yatırımlar için sekiz yıl ödemesiz otuz yıl vade ve % 2.5 faiz oranı uygulanacak; normal kârlılıktaki projeler için ise, vade ve ödemesiz dönem projeye göre tespit edilecek, faiz oranı ise % 4.5 olacaktır. Mali Protokol'ün 8. maddesine göre, AET ayrıca 25 milyon

ECU'lük ek bir kredi açma imkânlarını da araştıracaktır (Katma Protokol, 1970:5-58; DTM, 20 Nisan 2010c).

İkili ilişkiler ilk dönemlerde hızlı geliştiği halde, 1970'lerde sorunlar baş göstermiş; Türkiye, üzerine düşen yükümlülükleri birkaç yıl gerçekleştirmiş, ancak Petrol Krizi sonrası döviz kaynakları giderek daralan Türkiye tarife indirimlerinin dondurulmasını talep etmiştir. 1970'li yıllardaki ekonomik krizler ve siyasi bunalımlar sonucunda Türkiye'nin kendi yükümlülüklerini yerine getirememeye ve Toplulukla ilişkilere soğuk bakmasına paralel olarak, Topluluk da kendi yükümlülüklerini aksatmaya ve ortaklık ilişkisinin geliştirilmesi yönünde çaba harcamaktan kaçınmaya başlamıştır (Bayar ve Çalışkan, 2007: 21)

İlişkilerin dondurulmasına rağmen Topluluk ile Türkiye arasında, 30 Haziran 1980 tarihinde, Ortaklık Konseyi toplantısı yapılmış ve bu toplantıda işçilerin serbest dolaşımı konusu ve bazı Türk tarım ürünlerine konan gümrük vergilerinin 1987 yılına kadar sıfırlanması kararlaştırılmıştır. Ancak bu toplantının hemen arkasından, 12 Eylül 1980 tarihinde, askeri darbenin gerçekleşmesiyle Topluluk ile tüm ilişkiler beş yıl boyunca kesilmiştir (Aslan, 2000: 13). Oysa bu süre zarfında, 1981 yılında Yunanistan ve 1986 yılında İspanya ve Portekiz Avrupa Topluluğu'na tam üyelik sıfatını kazanmışlar ve Topluluk şemsiyesi altında ekonomik ve siyasi açıdan önemli avantajlar elde ederek Avrupa'nın geleceği üzerinde söz sahibi olmuşlardır (Yetkin, 1998:2).

1980'li yıllarda ekonomi politikasında ithal ikameciden liberal politikalara geçilmesiyle ve tekrar demokratik düzene dönülmesi ile Türkiye-AT ilişkileri yeniden canlanmıştır. Türkiye 1987 yılında Avrupa Topluluğuna tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Gümrük birliği çerçevesinde Türkiye için tarife indirimleri ve OGT'nin kabulü için yeni bir takvim oluşturulmuştur. Bu takvime göre 12 yıla yayılan listedeki malların tarifelerindeki toplam indirimler 1992'ye kadar %70 ve 22 yıla yayılan listedeki mallar için ise % 60; OGT'nin kabulüne ilişkin toplam indirim oranları ise her iki grup için %40 olacaktır. 1989 yılının sonunda Türkiye'nin başvurusuna cevap gelmiştir. AT Komisyonu, Türkiye'nin tam üyelik

başvurusu konusundaki görüşünde, Topluluğun, kendi İç Pazarı'nı tamamlayabilme sürecinden önce yeni bir üye kabul edilemeyeceği ve Türkiye'nin katılımdan önce, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda gelişmesine ihtiyaç bulunduğu hususlarına yer vermiştir. Ayrıca bir engelde, Yunanistan'ın Kıbrıs Sorunu yüzünden Türkiye'nin başvurusunu veto etmesidir (Balkır, 1998:56).

Türkiye'nin üyelik için başvurusunun tekrar geri çevrilmesi üzerine ilişkilerin tamamen kopmaması ve AT karşıtı bir tutumun gelişmemesi için iki taraf içinde gümrük birliği en uygun fırsat olarak görülmüştür. Bunu takiben 1993 yılında gümrük birliği müzakereleri başlamıştır. Uzun tartışmalar sonucu 6 Mart 1995 tarihinde 36. Türkiye-AT Ortaklık Konsey'i "Gümrük Birliği"ne 1 Ocak 1996 tarihinden itibaren girilmesine karar vermiştir. Türkiye-AB arasındaki bu ilişki sadece ekonomik alanda iki taraf için önem taşımamakta, aynı zamanda da siyasi açıdan Türkiye'nin konumu ve Batı'ya karşı olan yakınlılığının kopmaması açısından önem arz etmektedir (DTM, 20 Nisan 2010c; 1/95 sayılı OKK, 1995:177-178).

3.1.2.3 Son Dönem

Uzun soluklu ve dönem itibariyle yaşanan politik krizler nedeniyle zor bir geçiş dönemi sonrasında Türkiye "Son Dönem"e gümrük birliğinin 1996 yılında gerçekleşmesi ile geçmiştir. AET ortaklığının oluşumunun sağlanmasında üçüncü aşama olan son dönem, Gümrük Birliği aşamasıdır. 1 Ocak 1996 tarihinde sanayi ürünleri ile işlenmiş tarım ürünlerini kapsayan Türkiye-AB Gümrük Birliği yürürlüğe girmiştir.

3.1.3 Katma Protokol

Katma Protokol 1 Ocak 1973 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu protokol geçiş döneminin uygulanmasına ilişkin şartları, usulleri, sıra ve süreleri belirlemektedir. Protokol'ün "Dibacesi"nde yer alan ilkeler; Akit taraflar arasında karşılıklı ve dengeli yükümlülüklerin esas olması, Türkiye ile Topluluk arasında bir gümrük birliğinin giderek yerleştirilmesi ve Ortaklığın iyi işlemesi amacıyla tarafların

ekonomi politikalarının yakınlaştırılması ve ortak faaliyetlerin geliştirilmesinin sağlanması olarak sıralanmaktadır.

Gümrük Birliği esasına dayandırılmış bulunan ve 64 maddeden meydana gelen Katma Protokol, malların serbest dolaşımını gerçekleştirecek usul, sıra ve süreler de dâhil olmak üzere, kişilerin, hizmetlerin, sermayenin serbest dolaşımı; ulaştırma, rekabet, vergileme ve mevzuatın yakınlaştırılması; ekonomi ve ticaret politikalarının uyumlu hale getirilmesi konularını hükme bağlamaktadır (DTM, 20 Nisan 2010c).

Katma Protokol'ün ekonomik, sosyal ve siyasi niteliği Ankara Anlaşması ile paralellik göstermekte ve Protokol, Ankara Antlaşması'nın ekini oluşturmaktadır. Ankara Anlaşması'nın 4., Geçici Protokol'ün 1. maddesine dayandırılarak hazırlanan Katma Protokol, bir "Uygulama Antlaşması"dır. Zira Ankara Antlaşması'nın belirlediği genel çerçeve, Katma Protokol ile doldurulmuş ve uygulamaya geçilmiştir (Katma Protokol, 1970:52).

Katma Protokol hükümlerine göre Türkiye ile Topluluk arasında geçiş döneminde dış rekabet gücü kazanacağı düşünülen üretim dallarında 12 yıl, daha uzun bir süre sonunda dış rekabete açılacak sektörlerde ise, 22 yıl sonunda Topluluğun OGT ile aynı düzeye indirmekle yükümlüdür. Bu kapsamda iki liste hazırlanmış ve bu listeler 12 ve 22 yıllık listelerde yer alan ürünler olarak tanımlanmıştır (Katma Protokol, 1970:57-59). Katma Protokol uyarınca hedeflenen gümrük indirimleri takvimi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Katma Protokol Uyarınca Hedeflenen Gümrük İndirimleri Takvimi

12 Yıllık Oranı Gümrük İndirimi %			22 Yıllık Oranı Gümrük İndirimi %		
Tarih	Yıllık	Toplam	Tarih	Yıllık	Toplam
01.01.1973	10	10	01.01.1973	5	5
01.01.1974	-	10	01.01.1974	-	5
01.01.1975	-	10	01.01.1975	-	5
01.01.1976	10	20	01.01.1976	5	10
01.01.1977	-	20	01.01.1977	-	10
01.01.1978	10	30	01.01.1978	-	10
01.01.1979	10	40	01.01.1979	5	15
01.01.1980	10	50	01.01.1980	-	15
01.01.1981	10	60	01.01.1981	-	15
01.01.1982	10	70	01.01.1982	-	15
01.01.1983	10	80	01.01.1983	5	20
01.01.1984	10	90	01.01.1984	-	20
01.01.1985	10	100	01.01.1985	10	30
			01.01.1986	10	40
			01.01.1987	-	40
			01.01.1988	-	50
			01.01.1989	-	50
			01.01.1990	10	60
			01.01.1991	10	70
			01.01.1992	-	70
			01.01.1993	10	80
			01.01.1994	10	90
			01.01.1995	10	100

Kaynak: Kılıç, 2002:255.

Buna göre 12 yıllık listenin 1985 yılına kadar, 22 yıllık listenin ise 1995 yılına kadar tamamlanması beklenmektedir. Ancak dönemin koşullarından dolayı planlanan ve gerçekleşen farklı olmuştur. Buna göre Tablo 2’de gerçekleşen indirimler vardır.

Tablo 2: Gümrük İndirimleri Planlamalar-Gerçekleştirmeler

Yıllar*	12 yıllık Liste		22 yıllık Liste	
	Planlanan	Gerçekleşen	Planlanan	Gerçekleşen
1 Ocak 1988'e kadar	100	20	40	10
1988	30	50	20	
1989	40	50	30	
1990	50	60	40	
1991	60	70	50	
1992	70	70	60	
1993	80	80	70	
1994	90	90	80	
1995				100

Kaynak: Kılıç, 2002:257.*1 Ocak tarihleri itibariyle birikimli toplamlar.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, gümrük indirimleri planlandığından farklı gerçekleşmiştir. Özellikle 22 yıllık listeyi içeren indirimler öngörülen zaman zarfında gerçekleşmezken, Türkiye'nin 1995 yılından itibaren yerine getirmesi gereken gümrük indirimleri 12 yıllık listede %10, 22 yıllık listede %20'dir (Kılıç, 2002:257). Bunun dışında GB çerçevesinde üçüncü ülkelere karşı Türkiye'nin uyum sağlaması gereken OGT uyum indirimleri bulunmaktadır. Tablo 3'te bunlar 12 yıllık ve 22 yıllık listeye göre nasıl düzenleneceği verilmiştir.

Tablo 3: Ortak Gümrük Tarifesine Uyum İndirimleri (%)

Yıllar	12 yıllık Liste		22 yıllık Liste	
	Yıllık	Birikimli	Yıllık	Birikimli
1989	20	20	20	20
1990	-	20	-	20
1991	20	40	-	20
1992	20	40	20	40
1993	20	60	10	50
1994	20	80	20	70
1995	20	100	30	100

Kaynak: Kılıç, 2002:259.

Belirlenen bir başka önemli nokta ise Protokol'ün 33/1. maddesi, “22 yıllık bir dönem içinde Türkiye, tarım ürünlerinin Türkiye ve Topluluk arasında serbest dolaşımını için Türkiye’de uygulanması gerekli ortak tarım politikası tedbirlerini bu dönemin sonunda alabilmek amacıyla, kendi tarım politikasının uyumu yoluna gider” şeklindeki hükümlerle tarım alanındaki serbest dolaşımın gerçekleştirilebilmesi için, Türk tarım politikasının OTP’ye uyumu zorunlu kılınmaktadır. Öte yandan, Protokol’ün 35. maddesi uyarınca taraflar, birbirlerine, tarım ürünleri alışverişleri için kapsamı ve usulleri Ortaklık Konseyi tarafından tespit edilecek olan tercihli bir rejim tanıyacaktırlar (Katma Protokol, 1970:65).

Kişilerin serbest dolaşımına dair Protokol’ün 36. maddesine göre, Türkiye ile Topluluk arasında işçilerin serbest dolaşımı, Ankara Antlaşması’nın yürürlüğe girişinden sonraki 12. ve 22. yıl arasında kademeli olarak gerçekleşecek, buna ilişkin usuller ise, Ortaklık Konseyi tarafından kararlaştırılacaktır. Yine aynı madde uyarınca, bu konuda izlenecek yöntemler, Ankara Antlaşması’nın 12. maddesi çerçevesinde Konsey tarafından saptanacaktır. Protokol’ün hükümlerine rağmen uygulamada kişilerin serbest dolaşımı önünde engel olmaktadır (DTM, 20 Nisan 2010c; Katma Protokol, 1970:66).

3.1.4 Mali Protokoller ve Uyum Yasaları

Gümrük birliği çerçevesinde Türkiye ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkileri düzenlemek için temel anlaşmaların yanı sıra Mali Protokoller ve Uyum Anlaşmaları da imzalanmıştır.

3.1.4.1 Mali Protokoller

Mali protokoller, Avrupa Birliği'nin adaylık öncesinde Türkiye'nin ekonomisinin gelişimine katkıda bulunmak için yaptığı mali yardımları kapsayan protokollerdir. Türkiye'nin 1964–1996 yılları arasında ortaklık ilişkisinin başlaması ile gümrük birliğinin tamamlanmasına kadar olan süreçte Avrupa Birliğinden aldığı mali yardımlar mali protokoller ile yürütülmüştür. Bu protokollerin Türkiye'nin sosyal ve ekonomik gelişmesini teşvik amaçlı olarak verildiği belirtilmiştir (Dura ve Atik; 2007:676–677). Bu göre bu süreç boyunca toplam dört tane mali protokol imzalanmıştır. Bunlar sırasıyla şunlardır (Aslan, 2000:12–13):

Birinci Mali Protokol, Ankara Anlaşması ile birlikte imzalanmış ve 1964–1969 dönemini kapsamaktadır. Bu protokolün amacı, Türkiye'ye ve Türk işletmecilerine üretimlerinde ve ürettikleri ürünün kalitesini yükselterek rekabet güçlerini arttırmaları amacıyla ucuz kredi olanakları öngörmesidir. Bu kredilerin miktarı 175 milyon ECU olup ilk beş yıl içinde (1965–1969) kullanılmıştır.

İkinci Mali Protokol, Katma Protokolün kabulü ile 1971–1977 döneminde 220 milyon ECU toplam ve 25 milyon ECU'sü Avrupa Yatırım Bankası Kredisi olmak üzere kullanmıştır.

Üçüncü Mali Protokol, 1979–1982 dönemi için 310 milyon ECU toplam, 220 milyonu Topluluk yardımı, 90 milyonu Avrupa Yatırım Bankası kredisi olmak üzere yardım kullanılmıştır. Bu dönemde ayrıca bu yardımların dışında 1980–1982 döneminde “Uyum Fonu” çerçevesinde 75 milyon ECU'lük Özel İşbirliği Fonu verilmesi kararlaştırılmıştır.

Dördüncü Mali Protokol, 30 Haziran 1980 tarihinde imzalanmış ve 600 milyon ECU mali yardım verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu yıl içinde Türkiye’de yapılan askeri darbe ve daha sonra Yunanistan’ın vetoları bu mali kaynağın kullanımını engellemiştir.

1964 yılında imzalanan Ankara Anlaşmasından sonra başlayarak gümrük birliğinin oluşturulduğu 1996 yılına kadar geçen 32 yıllık bu dönemde 1.433 milyon Avro tutarında mali yardım öngörülmüştür. Ancak Dördüncü Mali Protokolün Yunanistan’ın vetosu nedeniyle imzalanmasına rağmen yürürlüğe girmemesi ile mali yardımlardan bu sürede ancak 830 milyon Avro miktarında yararlanılmıştır. 1996 yılında gümrük birliğinin oluşmasından sonra da Avrupa Birliği Türkiye’ye mali yardımları hibe yardımları, proje destekleri ve benzeri farklı başlık altında vermeye devam etmiş ve etmektedir (Dura ve Atik, 2007:676–677).

3.1.4.2 Uyum Yasaları

Avrupa Topluluğu hukukuna göre, Topluluğa yeni katılan ülkelerin Topluluk müktesebatına uyum göstermeleri zorunludur. Buna göre Topluluk ile Türkiye arasında imzalanan Ankara Anlaşması, bu dönemden sonra Topluluğa yeni katılacak olan ülkelerin de bu anlaşmaya taraf olmalarını gerektirmektedir. Bu nedenle, 1 Ocak 1973 tarihinden itibaren Topluluğun bünyesine katılan Danimarka, İngiltere ve İrlanda; daha sonra 1 Ocak 1986 tarihinde üye olan İspanya ve Portekiz ile üye olmalarından sonra bir yıl içinde uyum yasaları imzalanmıştır (Dura ve Atik, 2007:486-487; Karluk, 2007: 451-452).

Bu iki genişlemede dalgası arasında 1981 yılında Yunanistan Topluluğa üye olmuştur. Ancak Yunanistan’ın, Türkiye’deki 1980 darbesini ve sonrasında Topluluk ilişkilerinin dondurulmasını bahane etmesi ile bu uyum anlaşmalarını imzalamamıştır. Daha sonra 1988 yılında iki ülkenin Başbakanlarının bir araya geldiği Brüksel’de uyum anlaşmalarının yapılması kararlaştırılmış ve imzalanmıştır. Böylelikle Topluluğun bünyesine katılan yeni üye ülkeler (Danimarka, İngiltere,

İrlanda, İspanya, Portekiz ve Yunanistan) uyum anlaşmaları ile Ankara Antlaşması'na taraf olmuştur (Karluk, 2007: 452).

3.1.5 1/95 Sayılı Gümrük Birliği Protokolü (Ortaklık Konseyi Kararı)

Avrupa Birliği ile Türkiye arasında 6 Mart 1995 tarihinde tamamlanan müzakereler sonrasında taraflar arasında Ortaklık Konseyi Kararı, Ankara Antlaşması ve Katma Protokol'e dayanarak alınmıştır. 1/95 sayılı Gümrük Birliği Protokolü'nün dibacesinde yer aldığı üzere; Türkiye ile Topluluk arasındaki ortaklığı yaratan Ankara Antlaşması'nda, özellikle de 28. maddesinde belirlendiği üzere; "Antlaşma'nın işleyişi, Topluluğu kuran Antlaşma'dan doğan yükümlülüklerin tümünün Türkiye tarafından üstlenilebileceğini gösterdiği takdirde, Akit Tarafları, Türkiye'nin Topluluğa katılma olanağını inceleyeceklerini" belirtmişlerdir (DTM, 20 Nisan 2010a; 1/95 sayılı OKK, 1995:177).

Ankara Antlaşması'nın 5. maddesinde hükme bağlanan ortaklık ilişkilerinin Gümrük Birliği'ne dayalı son döneme girmekte olduğunu, böylece iki tarafın karşılıklı yükümlülüklerini yerine getirmesi suretiyle geçiş döneminin tamamlanacağını ve Gümrük Birliği'nin Ankara Antlaşması ile Katma Protokol çerçevesinde etkili biçimde işleyişi için gerekli yöntemlerin geliştirilmesinin yolunun açıldığını belirtilmiştir. Taraflar arasındaki Ortaklık ilişkisi çerçevesinde Gümrük Birliği siyasi ve ekonomik bakımdan önem taşıyan nitel bir aşamadır.

Genel olarak 1/95 sayılı OKK, Ankara Antlaşması'na göre Türkiye ve Topluluk ilişkisinin son dönemini oluşturan gümrük birliğinin kapsamı ile ilgili kuralları belirlemektedir. OKK, işlenmemiş tarım ürünleri dışında tüm sanayi mallarının Türkiye ve Topluluk arasında serbest dolaşımını, Avrupa Topluluğunun ortak dış ticaret politikasının benimsenmesini öngörmektedir. Bunun yanı sıra, Türkiye'yi gümrük birliği kapsamına giren konularda Avrupa Birliği mevzuatına uyum göstermesiyle yükümlü tutmaktadır (Dura ve Atik, 2007:487).

1/95 sayılı OKK metni 6 bölüm, 14 alt bölüm, 66 madde, bazı “Açıklamalardan Tamamlayıcı Maddelerden” ve 10 ekten oluşmaktadır. Gümrük birliği kararının altı bölümü sırasıyla; malların serbest dolaşımı ve ortak ticaret politikası; tarım ürünleri; gümrüklere ilişkin hükümler; mevzuat uyumu; kurumsal hükümler; genel ve son hükümlerdir (Aslan, 2000:16; Karluk, 2007:453-454).

OKK ile 1996 yılı itibariyle taraflar arasında ortak bir gümrük alanı oluşturulmuştur. Dolayısıyla, Topluluk ile Türkiye'nin hükmettikleri alanlar ortak gümrük alanını oluşturmaktadır. Türkiye'nin gümrük birliği ile birlikte Topluluğa uyum sağlaması için üstlenmesi ve uygulaması gereken bazı ekonomik mevzuat ve düzenlemeler gerekmiştir. Bunlar; beş yıl içinde Topluluğun gümrük tarifelerini üstlenmek; gümrük tarifelerini AB tarifelerine uyumlu hale getirmek ve AB rekabet düzenlemelerini üstlenerek uygulamaya koymaktır (Aslan, 2000:16).

3.1.6 Gümrük Birliği Sonrası Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri

1990'lı yılların başında Doğu Bloku'nun çözülmesiyle birlikte Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini Batı Avrupa ile ayıran büyük engel kalkmış ve AT, bu ülkelerin yeni sisteme uyumunda yardımcı olmak için gönüllü olmuştur. Bunu takiben Berlin duvarının yıkılmasıyla Batı ve Doğu Almanya birleşmiş ve diğerleri için örnek teşkil etmeye başlamıştır. İleride diğer Doğu Blok ülkelerinin olası üyelikleri için AT yeni düzenlemeler getirmiştir. 1992 yılında Birliğin geleceği açısından önemli anlaşmalardan olan Maastricht Antlaşması'nın imzalanmasıyla Topluluk, Avrupa Birliği'ni oluşturmaya başlamıştır. Maastricht Antlaşması'ndan bir yıl sonra düzenlenen Kopenhag Zirvesi (1993) ile Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerini (ODAÜ) de kapsayan ve üye olmak isteyen ülkelerin öncesinde yerine getirmeleri gereken Kopenhag Kriterleri belirlenmiştir. Türkiye'den de bu kriterlerin yerine getirilmesi istenmiştir. Bu kriterlerin Türkiye'yi de kapsamı Türkiye AB ilişkilerini tekrar germiştir. Ancak aynı yıl GB müzakerelerine başlaması gerginlikleri biraz olsun yatıştırmıştır. Türkiye-AB arasındaki GB'nin 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmesiyle de iki taraf için yeni bir dönem başlamıştır.

GB ile birlikte hem ekonomik hem de siyasi birçok beklenti oluşmuştur. Özellikle, AB üyeliği konusunda ciddi bir bağ olarak görülen GB'nin kurulmasından sonra, bir sonraki genişlemede Türkiye'nin dâhil olacağı düşünülmüştür. Fakat Aralık 1997'de yapılan Lüksemburg Zirvesi sonucu oldukça büyük hayal kırıklığına sebep olmuştur. Lüksemburg süreci, Türkiye'yi olası tam üyelik için başlatılacak olan müzakereler dışında tutmuş, ancak Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri'ni dâhil etmiştir. Bu tutum AB'nin Türkiye'ye karşı adaletsiz davranması ve müslüman nüfusun hakim olduğu bir ülkeyi sınırları içerisinde istemediği kanısı oluşmuştur (Öniş, 2000b:2).

Türkiye'nin Lüksemburg Zirvesi sonrasında AB'ye üyeliği konusunda neredeyse tüm umutları tükenmişken 1998 yılında diğer aday ülkelerle birlikte Türkiye için de ilerleme raporu hazırlanmış ve 1999 yılında yapılan Helsinki Zirvesi ile Türkiye-AB ilişkilerinde bir dönüm noktası yaşanmıştır. Türkiye Aralık 1999 Helsinki Zirvesinde aday üyelik statüsü elde etmiş ve geleceğe dair daha olumlu bir bakış açısı oluşmuştur.

İnişli çıkışlı olan Türkiye-AB ilişkileri, 1999 Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin tam üyeliğe adaylığının tescil edilmesiyle; Türkiye'nin diğer aday ülkeler ile eşit konumda olacağı açık ve kesin bir dille ifade edilmiş; sonrasında diğer aday ülkelerdeki gibi Katılım Öncesi Stratejisi uygulamaya konularak yeni bir süreç girilmiştir. Öte yandan yine aynı Zirvede AB'nin genişleme politikası içinde yer alan diğer tüm aday ülkelerle müzakerelerin başlatılmasına karar verilirken; siyasi kriterlere uyumu henüz sağlayamadığı gerekçesiyle, Türkiye ile katılım müzakereleri başlatılmamış; ayrıca Nice Zirvesinde (Aralık 2000) kararlaştırılan, genişlemeden sonra AB'nin kurumsal yapısındaki değişikliklere ilişkin düzenlemelerde Türkiye'ye yer verilmemiştir (Bayar ve Çalışkan, 2007: 25).

AB'de Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nin (G.K.R.K.) de içinde bulunduğu yeni bir genişleme süreci¹¹ 12-13 Aralık 2002 Kopenhag Zirvesi ile olmuş ve bu

¹¹ Bu genişleme sürecine dâhil olan ülkeler, Çek Cumhuriyeti, Estonya, G.K.R.K., Litvanya, Letonya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya'dır.

genişlemede Türkiye yine dışarıda kalmıştır. Kopenhag Zirvesi, Helsinki Zirvesi kadar büyük önem taşımaktadır. Çünkü Zirvede 2003 yılında üyelik müzakerelerine başlanılmasına ilişkin kesin tarihin belirlenmesi hedeflenmiştir. Türkiye için “koşullu müzakerelere başlama sözü” verilmiştir. Kopenhag Zirvesi’nde alınan önemli bir karar da Güney Kıbrıs Rum Kesimi’nin 1 Mayıs 2004 tarihinde AB’ye üye devlet statüsüne alınacağına ilişkin karardır. Karar, Türkiye’de geniş yankı uyandırmıştır.

Helsinki Zirvesi’nden sonra Türkiye’nin, tam üyelik müzakerelerinin en kısa sürede başlatılması için büyük bir çaba içine girdiği gözlenmektedir. AB’nin Kopenhag Siyasi Kriterleri’ni karşılayabilmek amacıyla 2000–2002 döneminde birçok yasa değişikliğini içeren bir uyum paketi hazırlanmıştır (Balkır, 2010:90). Gerçekleştirilen siyasi ve idari reformlar AB tarafından 2004 yılı İlerleme Raporlarında da belirtilmiş ve müzakerelerin başlanabileceğine dair sinyaller verilmiştir.

Bu bağlamda 17 Aralık 2004 tarihli AB Brüksel Zirvesi kararları uyarınca 3 Ekim 2005 tarihli Lüksemburg Hükümetlerarası Konferans Kararı ile katılımcı ülke statüsüne yükseltelen Türkiye, AB’ye katılım müzakerelerine 3 Ekim 2005 tarihinde, tarama sürecine ise 20 Ekim 2005 tarihinde başlamıştır (Balkır, 2010:90). 12 Haziran 2006 tarihinde de “Bilim ve Araştırma” faslının müzakeresi açılıp aynı gün geçici olarak kapatılmasıyla, fiili müzakereler başlamıştır. “İşletme ve Sanayi Politikası”, “Mali Kontrol”, “İstatistik”, “Tüketici ve Sağlığın Korunması”, “Trans-Avrupa Şebekeleri”, “Bilgi Toplumu ve Medya”, “Sermayenin Serbest Dolaşımı”, “Fikri Mülkiyet Hukuku”, “Şirketler Hukuku”, “Vergilendirme”, “Çevre” ve “Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı” fasıllarında (12 fasıl) ise müzakereler devam etmekte olup, “Ekonomik ve Parasal Politika” ile “Eğitim ve Kültür” olmak üzere iki fasılda ise Türkiye, Müzakere Pozisyon Belgesi’ni sunmuştur. Aralarında “Malların Serbest Dolaşımı, Gümrük Birliği, Rekabet Politikası, Tarım ve Kırsal Kalkınma ile Vergilendirme” fasıllarının da yer aldığı 8 fasılda ise açılış kriterleri belirlenmiştir. Ayrıca, 9 fasılın tarama sonu raporları Konsey’de görüşülmektedir. Henüz tarama sonu raporu hazırlanmamış olan fasıl ise “Ortak Dış, Güvenlik ve Savunma Politikası’dır” (DTM, 2010:1-4).

2004 yılından sonra Türkiye'nin katılım müzakerelerinin olumlu bir çizgide hızla ilerleyeceği düşünülürken aksi gerçekleşmiştir. AB ile ilişkilerimizde doğrudan bağlantısı olmayan, tamamen siyasi özellikteki sorunlar durumun temel sebebi gösterilebilir. Bu sorunların başında ise Kıbrıs sorunu gelmektedir. Buna göre 14–15 Aralık 2006 tarihlerinde yapılan AB Liderler Zirvesi'nde Gümrük Birliği Kararından kaynaklanan Ek Protokol'ün G.K.R.K. genişletilmesi sorunu nedeniyle 8 başlıkta müzakerelerin askıya alınması kararlaştırılmıştır (Bayar ve Çalışkan, 2007: 27). Daha sonra 2007 İlerleme Raporunda bu kararın gerekçeleri “Kıbrıs Cumhuriyeti ile ilişkilerin normalleştirilmesinde ilerleme kaydedilmemiştir. Türkiye, Ortaklık Anlaşmasına Ek Protokol'ü bütünüyle uygulamamış ve Kıbrıs ile doğrudan ulaşım konusundaki kısıtlamalar dâhil olmak üzere malların serbest dolaşımına yönelik bütün engelleri kaldırmamıştır” biçiminde ifade edilmiştir. “Kıbrıs ile ilişkilerini normalleştireceği” süreye kadar, “Malların Serbest Dolaşımı, İş Kurma ve Hizmet Sunumu, Mali Hizmetler, Tarım ve Kırsal Kalkınma, Balıkçılık, Ulaştırma Politikası, Gümrük Birliği, Dış İlişkiler” konularında müzakerelere başlanmayacağı ve diğer tüm başlıklar tamamlanma noktasına gelmiş olsa dahi kapatılmayacağı açıklanmıştır (Balkır, 2010:91; DTM, 2010:3-4).

Son olarak, 10-11 Aralık 2009 tarihli Avrupa Konseyi Zirve Toplantısı'nda, Ortaklık Anlaşması'na Ek Protokol'ün ülkemiz tarafından ayırım gözetmeksizin uygulanmasının sağlanmadığı sürece sekiz başlıkta müzakerelerin askıya alınmasına yönelik uygulamaya devam edileceği kararı alınmıştır (DTM, 2010:4). Bu durum Türkiye'nin tam üyelik sürecini yavaşlatmaktadır.

Türkiye-AB ilişkilerinde iki tarafın kaygıları devam etmektedir. AB'nin temel kaygıları etnik ve dini olarak “öteki” diye tanımladığı bir ülkeyi bünyesine dâhil etmek, Türkiye'nin demografik dinamizminin getirdiği göç endişesinin yanı sıra AB kurumlarında karar alma mekanizmasındaki potansiyel ağırlığı, tarımın konumu, gelir dağılımı ve bölgelerarası eşitsizlik, ve son olarak din ve kültür çatışmasıdır. Türkiye'nin kaygıları ise egemenlik sorunu, din ve kültür çatışması gibi temel konulardadır. Buna ek olarak AB'nin serbest dolaşım ve Kıbrıs sorunu gibi

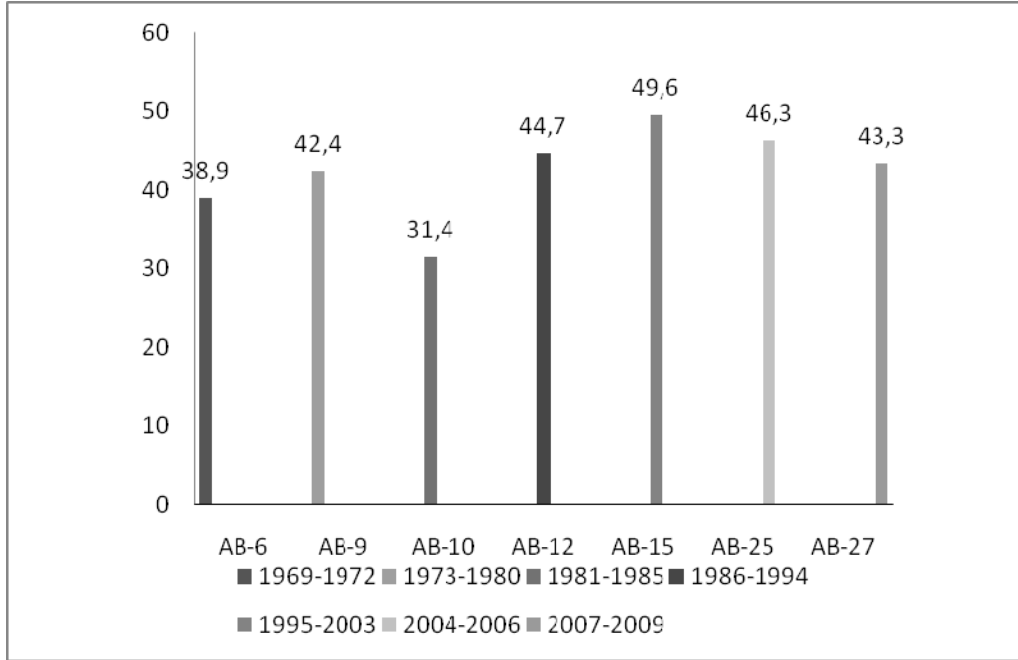
önemli konularda tarafsız davranmadığı ve çifte standart uyguladığı kanısı da müzakere sürecini zorlu bir sürece sokmaktadır (Balkır, 2010: 91).

3.1.7 Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Dış Ticareti

Gümrük birliği, üye ülkelerin arasında miktar kısıtlamaları ve gümrük tarifelerinin kaldırılmasının yanı sıra üçüncü ülkelere karşı ortak tarifelerin uygulandığı bir ekonomik bütünleşme türüdür. Bu bağlamda gümrük birliği kuramıyla, gümrük birliklerinin kaynak dağılımı üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Jacob Viner (1950), gümrük birliklerinin statik etkileri olan ticaret yaratıcı etki ve ticaret saptırıcı etki kavramlarını incelemiştir. Viner (1950); ticaret yaratıcı etkiyi pahalı yerli üretimin gümrük birliği içersindeki diğer üye ülkeden gelen ucuz ithalat ile ikame edilmesi olarak tanımlarken; ticaret saptırıcı etki ise gümrük birliği öncesindeki bir üçüncü ülkeden gelen ucuz ithalatın yerini birlik içindeki daha pahalı ithalatın alması olarak tanımlamıştır. Bu tanımlardan yola çıkarak, ticaret yaratıcı etkide, pahalıya üreten yurtiçi kaynaktan ucuza üreten birlik üyesi kaynağa geçilmektedir. Diğer taraftan, ticaret saptırıcı etkide ise ucuza üreten birlik dışındaki üçüncü bir ülkenin yerini daha pahalı üreten bir birlik üyesi almaktadır. Ticaret yaratıcı etkinin olduğu durumlarda, bir ülkenin ulusal refahı artarken; ticaret saptırıcı etkinin olduğu çoğu durumda ise bir ülkenin ulusal refahı azalmaktadır. Ancak, bazı durumlarda ticaret saptırıcı bir etkiye rağmen ulusal refahta artış olabilir (Balkır, 2010:27-30).

Bu bilgileri de dikkate alarak, bu bölümde Türkiye ve Topluluğun/AB ticari ilişkisi gümrük birliği çerçevesine ele alınmaktadır. Ancak, Topluluk ile ticari ilişkileri sadece gümrük birliğinin oluşturulmasıyla sınırlamak doğru olmamaktadır. Nitekim Ortaklık Anlaşmasının imzalandığı 1963 yılında Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Topluluğun payı %38, toplam ithalatında ise %28.5 oranındaydı. Türkiye'nin Topluluk içindeki temel ticari partnerleri ise başta Almanya olmak üzere, Fransa, Hollanda, İngiltere ve İtalya'ydı (Balkır ve diğerleri, 2008:10).

Grafik 1. Türkiye'nin Toplam Ticareti içindeki AB'nin Payı (%)

Kaynak: Seymen, 2009:51.2007-2009 dönemi yazar tarafından güncellenmiştir.

Grafik 1'e bakıldığında Türkiye'nin toplam ticaretinde dönemler itibariyle AB'nin payı görülmektedir. 1963 yılında imzalanan Ortaklık Anlaşması sonrasında 1969-1972 döneminde Topluluğun payının %38.9 olduğu görülmektedir. Bir sonraki dönemde ise %42.4 oranına yükselmiştir. Türkiye'nin toplam ticaretinde 1970 sonrasında AB'nin payının artış göstermesinin nedeni, Katma Protokol'ün imzalanmasından sonra Topluluğun 1971'den itibaren sanayi ürünleri ithalatında bazı tekstil ürünleri dışında tek taraflı kısıtlamaları kaldırmasıdır. Türkiye ise gümrük tarifelerini ve miktar kısıtlamalarını 1996'da gümrük birliğinin yürürlüğe girmesiyle kaldırmış ve OGT uyum sağlanmıştır (Zschiedrich ve Adalı, 2003:293). Grafik 1'de 1995-2003 dönemine bakıldığında bir önceki döneme göre bir artışın olduğu görülmektedir. Son döneme bakıldığında AB'nin toplam dış ticaretteki payı bir önceki döneme göre düşmüştür. Ancak, genel olarak 1980'lerin ortalarından sonra AB'nin payı %40'ın üzerinde seyretmiştir. Türkiye'nin 1980'de aldığı 24 Ocak kararlarıyla Türkiye dış ticaret politikasında köklü bir değişim yapmıştır. Bu

dönemden sonra daha çok dışa dönük ve ihracata dayalı kalkınma stratejisi uygulanmaya başlamıştır. Türkiye’de uygulanan liberal ticaret politikalarının ve ihracatı artırmaya yönelik teşviklerin etkisiyle dış ticaret hacim ve yapı olarak değişim göstermiştir (Seymen, 2009:31-34). Bu durumun önemli bir ticari partner olan AB’nin Türkiye’nin dış ticaretindeki payını artırdığı görülebilir.

1996’da gümrük birliğinin yürürlüğe girdiği yılda Türkiye’nin dış ticaretinde AB’nin payı %52’yi bulmuştur. Tablo 4’de 2004 yılında AB’ye katılan ODAÜ göz önünde bulundurulursa, Türkiye’nin ihracatında AB’nin payı (%57.9) çok düşmemiştir. Bu yeni üyelerin AB’ye katılmasının bir etkisi olmuş, ancak beklenildiği kadar büyük olmamıştır. 2007 sonrasında AB’nin payı genel olarak düşmüştür. 2008’de Türkiye’nin ihracatında AB’nin payı %48’e, ithalatta ise %37’ye, 2009’da ihracatta %46’ya düşmüştür. Bu dönemde yaşanan ve hala etkisinin sürdüğü düşünülen küresel ekonomik krizin etkisi kadar Türkiye’nin pazar çeşitlemesinde başarılı olması da etkilidir. Ancak, genel olarak bakıldığında Türkiye’nin dış ticaretinde AB’nin payı oldukça yüksektir.

Tablo 4: Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB'nin Payı (%)

Yıllar	İhracat (%)	İthalat (%)	Dış Ticaret Hacmi (%)
1996	54.1	55.7	51.9
1997	51.2	53.8	49.6
1998	54.9	55.1	51.5
1999	58.0	55.4	53.2
2000	56.4	52.3	50.0
2001	56.0	47.9	47.3
2002	56.6	49.8	47.7
2003	58.0	50.7	48.2
2004*	57.9	49.3	49.7
2005	56.3	45.1	46.1
2006	56.0	42.6	44.0
2007**	56.3	40.3	46.5
2008	48.0	37.0	41.4
2009	46.0	40.2	42.6

Kaynak: DTM. *AB-25, **AB-27

AB'nin dış ticaretinde Türkiye'nin payını görmek için Tablo 5'e bakılabilir. Tablo 5'e göre, gümrük birliğinden sonra günümüze kadar AB/ Türkiye ticaretinin Türkiye'nin toplam ticareti içindeki payı azalmışsa da, ticaret miktar olarak çok artmıştır.

Tablo 5: AB'nin Dış Ticaretinde Türkiye'nin Payı (%)

Yıllar	AB'nin Türkiye'ye İhracatı (%)	AB'nin Türkiye'den İthalatı (%)
1996	2.9	1.7
1997	3.1	1.7
1998	3.5	1.7
1999	3.2	2.1
2000	3.8	1.9
2001	2.5	2.3
2002	3.0	2.6
2003	3.5	2.9
2004*	4.2	3.2
2005	4.2	3.1
2006	4.3	3.1
2007**	4.2	3.3
2008	4.1	2.9
2009	4.0	3.0

Kaynak: Eurostat. *AB-25, **AB-27

Tablo 5'de AB'nin genişleme yıllarına bakıldığında Türkiye'nin payında önemli bir değişiklik olmamıştır. Bu durumun nedenlerinden birisi Türkiye ile AB'nin ticari ilişkilerinin uzun yıllara dayanması, diğeri ise AB'ye katılan ülkelerin ekonomisinin ve büyüklüğünün Türkiye'ye göre daha küçük olması gösterilebilir. Bir tek 2004 yılında AB'ye üye olan ülkeler arasında Polonya ekonomisi ve büyüklüğü açısından Türkiye'ye yakın görülmektedir. Ancak Türkiye'nin AB ile olan dış ticaret ilişkileri oldukça uzun bir dönemi kapsamaktadır. Nitekim 2008 ve 2009 yıllarına bakıldığında Türkiye AB'nin önemli ticaret partnerleri arasında 7. sırada yer almaktadır (EU Commission DG Trade Statistics, 2010:5). AB'ye katılan

Ülkelerin Türkiye ile olan ticaretinde ticaret saptırıcı bir etki olmuş olabilir. Fakat bu ticari ilişkiyi etkileyen esas önemli noktalardan birisi, tarım ve hizmetler sektörünün GB dışında kalmasıdır (Nowak-Lehman ve diğerleri, 2007:750-758). Türkiye'nin GSYİH'nın sektör bazında ele alındığında payı oldukça yüksek olan hizmetler sektörünün (2008 için %63.7), AB'ye ticari hizmet ihracat payı 2007 yılı için %3, 2008 için %2.9'dur (EU Commission DG Trade Statistics, 2010:5).

Mal grupları itibariyle Türkiye'nin AB'ye ihracatı ve ithalatı Tablo 6 ve Tablo 7'de verilmiştir. Tablo 6'da AB'ye yapılan ihracatta tüketim mallarının oldukça yüksek bir paya sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'nin AB'ye coğrafi olarak yakın olması dayanıksız tüketim mallarının ulaştırılması açısından bir avantajdır. Ara ve sermaye mallarında Türkiye'nin ithalatının ihracatına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumda Türkiye'nin imalat sanayi üretiminin ithalata dayalı bir üretim olduğu söylenebilir.

Tablo 6: Mal Grupları itibariyle Türkiye'nin AB'ye İhracatı (%)

Yıllar	Sermaye Malları (%)	Ara Malları (%)	Tüketim Malları (%)
1996	3.4	32.3	64.3
1997	3.5	33.5	63.0
1998	3.6	34.2	62.2
1999	4.4	34.7	60.9
2000	4.6	35.9	59.5
2001	6.0	35.7	58.1
2002	6.9	31.6	61.4
2003	8.5	30.4	61.0
2004*	11.0	31.3	57.4
2005	11.9	30.7	57.1
2006	11.6	35.3	52.9
2007**	12.2	39.3	48.1
2008	14.1	40.1	45.0

Kaynak: DTM, Eurostat¹². *AB-25, **AB-27

¹² 2007 ve 2008 yılı için Eurostat verilerinden yararlanılmıştır. 2009 yılı verileri Eurostat'da bulunmamaktadır.

Tablo 7:Mal Grupları itibariyle Türkiye'nin AB'ye İthalatı (%)

Yıllar	Sermaye Malları (%)	Ara Malları (%)	Tüketim Malları (%)
1996	31.9	55.7	12.4
1997	29.5	56.3	14.2
1998	29.8	55.1	15.0
1999	28.4	55.2	16.5
2000	27.3	53.0	19.2
2001	23.6	61.1	14.2
2002	23.0	61.8	13.7
2003	22.1	60.7	16.2
2004*	23.0	59.0	16.8
2005	23.7	59.3	16.4
2006	22.6	60.5	16.3
2007**	21.5	59.4	16.5
2008	20.3	60.0	17.2

Kaynak: DTM, Eurostat¹³. *AB-25, **AB-27

Sanayi mallarının ihracatı ve ithalatında önemli bir faktör de ülkeler arasındaki coğrafi uzaklık olabilir. Türkiye'nin AB'ye coğrafi uzaklık olarak yakın olması malların ulaştırılmasında kolaylık sağlamaktadır. Özellikle, makine, motorlu taşıt gibi yükte ağır ürünlerin taşınmasında uzaklık önem teşkil etmektedir. Ürün bazında sanayi mallarının ticaretine bakıldığında makine ve motorlu taşıtlarda AB'nin Türkiye'den ithalatı birinci sırada ve 2009 yılı için %38.2 oranındadır (EU Commission DG Trade Statistics, 2010:7). Bu durumda ulaştırma maliyetleri açısından uzaklık etkilidir. Son dönemde 2008 ve 2009 yılı için Romanya ve Bulgaristan'a olan dış ticaret hacminde artış görülmektedir. Bu ülkelere olan dış ticaret hacmindeki artışın bir nedeni uzaklık faktörü ise önemli bir diğer nedeni

¹³2007 ve 2008 yılı için Eurostat verilerinden yararlanılmıştır. 2009 yılı verileri Eurostat'da bulunmamaktadır.

Romanya ile 1998, Bulgaristan ile 1999'da yürürlüğe giren ve üye olduktan sonra ortadan kalkan STAlardır (Atilla, 2010:1-2). Bu ülkelere olan ihracata bakıldığında Bulgaristan'a ihracatta demir ve çelik, motorlu kara taşıtları, elektrikli-elektrihsiz makine ve cihazlar, demir-çelikten eşyalar, plastik ve plastikten mamul eşyalar önde gelmektedir. Romanya'ya ise demir çelik, kara ulaşım araçları, enerji üreten makine ve cihazları ihraç edilmektedir (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 10 Temmuz 2008; TÜİK, 2010). Bu yükte ağır malların nakliyesi açısından mesafenin önemli olduğu söylenebilir.

Ulaştırma maliyetlerinin ülkeler arasındaki dış ticaretin belirlenmesinde etkili olduğu düşünülürse, coğrafi uzaklık önem kazanmaktadır. Birbirine yakın olan ülkelerin bu durumda daha çok ticaret yapacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda 1960'lı yıllardan sonra dış ticaret analizlerinde ulaştırma maliyetlerini dikkate alan bir model uygulanmaya başlanmıştır. Bu model çekim modelidir. Çekim modelini dış ticarete ilk uygulayan iktisatçılardan birisi Jan Tinbergen'dir (1962). Kuramsal alt yapısı olmadığı için eleştiri alan bu model, deneysel başarısından dolayı günümüzde de dış ticaret akımlarını tahmin etmede sıkça uygulanmaktadır.

Türkiye ve AB'nin ticari ilişkisi göz önüne alınırsa bu durumda bu ticari ilişkiyi etkileyen faktörlerin birisi de uzaklıktır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde çekim modeli ile ilgili Türkiye çalışmaları ele alındıktan sonra, GB çerçevesine Türkiye'nin ihracatına coğrafi uzaklık faktörünü de dikkate aldığı için çekim modeli uygulanmıştır.

3.2 ÇEKİM MODELİ İLE İLGİLİ TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

Dünya ticaretinde sadece gelişmiş ülkeler arasında değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasındaki ticaret potansiyelini öngörmek için de çekim modeli sıklıkla uygulanmıştır. Türkiye'nin dış ticarete hem ihracatçı hem de ithalatçı ülke olarak kayda değer bir ticaret ortağı olması nedeniyle pek çok iktisatçı tarafından farklı ülke grupları ya da AB ile olan ilişkisi üzerine araştırmalar yapılmıştır. Çekim modeli dış ticaretin ölçülmesi, iki yönlü ticaret ilişkilerin daha iyi

analizi ve özellikle taşıma maliyetlerini dikkate almasından dolayı Türkiye konulu çalışmalarda da uygulanmıştır.

Walter Isard ve diğerleri (1999), mekânsal çekim ve mesafenin etkisini ölçmek için Türkiye ve seçilmiş OECD ülkelerinin 1980-1990 dönemi arasındaki ticaretini çekim denklemi ile tahmin etmişlerdir. Isard ve diğerleri çalışmalarında temel çekim denklemine iki politik değişken (ülkeler arasında husumet (*hostility*) ve işbirliği (*cooperation*) düzeyi değişkenlerini) eklemiştir. Çekim modeli değişkenlerinden ekonomik büyüklük ve uzaklığın, ihracat ve ithalatı açıklamada en önemli değişkenler olduklarını tespit etmişlerdir. Türkiye ile OECD ülkeleri arasındaki ticarete işbirliği değişkeni anlamlı çıkmışsa da ticaret ilişkisini açıklamada ekonomik büyüklük ve uzaklık değişkenleri daha anlamlı sonuçlar vermiştir (Isard ve diğerleri, 1999:265-268).

Arjan M. Lejour ve Ruud A. de Mooij (2004), Türkiye'nin AB'ye katılmasının ne gibi ekonomik artılarının olabileceğini araştırmışlardır. Çalışmalarında üç noktayı dikkate almışlardır. Bunlar; Avrupa iç pazarına giriş, AB üyeliğinin gerektirdiği Türkiye'deki kurumsal reformlar ve işçilerin serbest dolaşımı bağlamında göçtür. Lejour ve diğerleri, bu çalışmayı yaparken 15 farklı endüstri için AB-Türkiye arasındaki potansiyel ticareti çekim denkleminde yararlanarak tahmin etmişlerdir. Mevcut dış ticaret ile potansiyel dış ticaret arasındaki farkı inceledikten sonra, Türkiye'nin tam üyeliğinden sonraki potansiyel göç akımı üzerinde durmuşlardır (Lejour ve diğerleri, 2004:14-15). Elde ettikleri sonuçlar ise, AB ülkelerinin ucuz ithalat ve ticaret yaratıcı etkinin faydalarından dolayı az ama olumlu etkilenmesidir. Türkiye'nin tam üye olması durumunda AB'den daha fazla kazancı olacağını belirtmişlerdir. Türkiye'nin iç pazara girişi ve işçilerin serbest dolaşımı ile kişi başına düşen tüketimi %4 oranında artacağı öngörülmüştür. Eğer Türkiye'nin yerel kurumlardaki reformu başarıyla tamamlanırsa ekonomisinin ek olarak %9 olarak büyüyeceği tahmin edilmektedir. Lejour ve de Mooij çalışmalarında mevcut GB'nin Türkiye'ye sadece AB'nin iç pazarına sınırlı bir giriş hakkı verdiğini ve gerçek etkinin mal piyasalarının bütünleşmesi etkileri olduğunu belirtmişlerdir (Lejour ve diğerleri, 2004:49; Lejour ve de Mooij, 2004:26-27).

Buna benzer bir çalışma olarak Daniele Antonucci ve Stefano Manzocchi (2006) gösterilebilir. Antonucci ve Manzocchi, Türkiye'nin AB ile ticareti ilişkisini tercihli ticaret anlaşması ve AB üyeliği olmak üzere Türkiye'nin konumunun hangi seviyede olduğunu ve AB ile özel bir ticaret ilişkisinin olup olmadığını, olası AB üyeliğinde potansiyel ticaret artışının ne kadar olacağını, çekim modeli yaklaşımını kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmada Türkiye'nin 1967-2001 dönemi dış ticaret akımları dikkate alınmıştır. Antonucci ve Manzocchi önce çekim modelinin Türkiye'nin ticaretinin coğrafik yapısına uygunluğuna baktıktan sonra, uygun olması sonucuna dayanarak Türkiye ve AB arasında özel bir ticaret ilişkisinin varlığını ya da çekim modelinin öngördüğü gibi ticaretin üyelik sonrasında artışının gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini araştırmışlardır. Elde ettikleri sonuçlar ise, çekim modelinin Türkiye'nin ticaret yapısına uygun olduğudur. Ayrıca Türkiye'nin AB ile Ankara Antlaşması (1963) ve Gümrük Birliği (1996) dışında ayrı özel bir ticaret ilişkisinin var olmadığı sonucuna varmışlardır. Özel ticaret ilişkisine gelince, Türkiye ile AB'nin arasında özel bir ticaret ilişkisinin olmadığını, ancak bir tam üyeliğin gerçekleşmesinin böyle bir ilişkiye neden olabileceğini öne sürmüşlerdir. Mevcut durumda ise Türkiye'nin Akdeniz ülkeleri (Mediterranean countries) ve Eski Sovyet ülkeleri (*Commonwealth of Independent States*) ile özel bir ticaret ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Fakat Türkiye'nin tam üyeliğinin gerçekleşmesi sonucu bu durumun ticaret sapmasına ve delokalizasyona neden olacağı için, Akdeniz ülkeleri ile Eski Sovyet ülkelerinin aleyhine olacağı belirtilmiştir. Ayrıca Birlik ile Türkiye arasındaki GB'nin yakın geçmişte oluşturulmuş olmasından dolayı tüm etkisinin dönemin mevcut verileri ile tam tespit edilemeyeceği savunulmuştur. İleriki dönemlerde yapılacak çalışmaların daha doğru sonuçlar verebileceği belirtilmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin bir "ticaret platformu" (*trade platform*) rolünü oynayabileceği, bunun sonucu Akdeniz ülkeleri ve Eski Sovyet ülkeleri ile olan bağlantısının hem Türkiye hem de AB açısından daha geniş bir alan olacağı belirtilmektedir (Antonucci ve Manzocchi, 2006:157-169).

Yener Kandoğan (2005) ise çekim modeli ile Türkiye ve GB'nin etkisine dair bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Avrupa'daki başlıca ticaret anlaşmalarının

etkileri 1962-2002 döneminde her bir anlaşma ve taraf olduğu ülke için, sektörel refah etkileri ile analiz edilmiştir. Bu çalışmada Kandoğan, ticaret yaratıcı etkinin Türkiye için tüm sektörlerde partneri olmadığı ülkelerden ithalatında artışı ile ilgili olduğunu belirtmiştir. (Kandoğan, 2005:11; Özkale ve Karaman, 2006:120).

Gümrük birliği üzerine yapılan bir başka ortak çalışma ise Felicitas Nowak-Lehmann, Dierk Herzer, Inmaculada Martinez-Zarzoso ve Sebastian Vollmer'in (2007), AB ile Türkiye arasındaki gümrük birliğinin Türkiye'nin AB'ye olan ihracatına etkisi çalışmasıdır. Avrupa Birliğinin Türkiye'ye olan sektörel ticaret akımını 1988-2002 dönemi dikkate alınarak çalışılmıştır. Türkiye'nin en önemli 16 sektörü çekim modelinin gelişmiş versiyonu panel veri uygulaması ile yapılmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye'nin en önemli ihracat sektörlerinin analizi, GB'nin sanayi malları üzerine etkisi ve güçlü ve genişletilmiş bir GB'nin Türkiye'nin ayrımcılık yapılan sektörlerine (tarım, demir ve çelik gibi) etkisini görmektir. Bu çalışmada diğer çekim modelleri çalışmalarından ayrı uzaklıkta farklı bir ölçü birimi kullanılmaktadır. Genel olarak çekim denklemlerinde uzaklık değişkeni için başkentler arasındaki karasal uzaklık dikkate alınırken, bu çalışmada ulaştırma maliyetleri için deniz yolu (*maritime*) mesafesi dikkate alınmaktadır. Bunun içinde mümkün olduğu kadar çok miktarda tacirlerin deniz yolunu tercih ettikleri varsayılmıştır. Elde edilen sonuçlar ise, Türkiye'nin AB pazarında tarımda başlıca rakiplerinin Yunanistan, İspanya, Portekiz, İtalya ve Fransa olduğu görülmüştür. Ulaştırma maliyetlerinin ve ulaştırma maliyetleri arasındaki farkların ticaret rakipleri arasında sebze ve meyve, plastik ve kauçuk sektörlerinde ihracatı önemli ölçüde etkilediği belirlenmiştir. GB'nin, Türkiye ve AB arasında genişletilmesi durumunda tarım sektörlerinde ihracatın dikkat çeken bir artış göstereceği söylenmiştir. Makaleye göre beklenen artış ise, sebze ihracatında %14, meyvede %12.5, işlenmiş sebze ve meyvede %38.5'dir. AB'nin Türkiye'yi ortak tarım politikasına dâhil etmesi durumunda ise, Türkiye'nin sebze ihracatı %21, meyve ihracatı %18.7 artış gösterecektir. GB'nin sanayi mallarına (kauçuk, tekstil, giyim ve makine sanayi) olan etkisi ise Türkiye'nin ihracatını sadece kısmen artırmıştır (Nowak Lehmann ve diğerleri, 2007:719-758).

Farklı bir çalışma ise Veysel Ulusoy ve Ahmet Sözen (2008) tarafından GB'nin ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkileri üzerine çalışılmıştır. Çalışmanın konusu 1996 Gümrük Birliği üyeliğinin Türkiye ile AB arasındaki potansiyel ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkisinin araştırılmasıdır. Bu etkilerin analizinde Türkiye'nin kazanç ve kayıplarına bakmak için çekim modeli kullanılmıştır. Çekim modeline rekabet göstergeleri (*competitiveness indicators*) eklenerek 1990-2000 dönemi arasındaki veriler incelenmiştir. Ulusoy ve Sözen, çekim denklemini oluştururken Anne Krueger'in (1999) "NAFTA'nın Ticaret Yaratıcı ve Saptırıcı Etkisi" (*Trade Creation and Diversion under NAFTA*) isimli çalışmasındaki çekim denkleminde yola çıkarak çekim modellerini oluşturmuşlardır. Çekim denklemlerinde kukla değişken olarak GB yanı sıra NAFTA'da dikkate alınmıştır. Bu analizde AB-15 dışında Avustralya ve Yeni Zelanda ülkelerini de dikkate almışlardır. Analiz sonucunda çekim modelinin ticaret saptırıcı etkiler için anlamlı sonuç verdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgu ise, ithalatçı ülkelerin rekabet gücündeki (*competitiveness*) herhangi bir gelişmenin Türkiye'nin ihracat performansına olumlu etkide bulunmasıdır. Analiz edilen 1990-2000 dönemi için Türkiye'nin imalat sanayinde ticaret saptırıcı bir etkinin olduğu görülmektedir. Ancak bunun Jacob Viner'in kısa dönemdeki beklentilerinden birisi olduğu belirtilmiştir. Yapılan çalışmada tahmin edilen parametrelerden Türkiye ile AB arasında yeni bir ticaret hacminin oluşmadığı görülmüştür. Ayrıca ilk beş yıl için ticaret sapması belirlenmiş, bununda kısa dönemli etkiler olduğu belirtilmiştir. Türkiye'nin GB üyeliğinin kısa dönem etkilerinin azaltılması içinse Türkiye'nin belli bir politika uygulaması gerektiği önerilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin küresel piyasalarda rekabet edebilmesi için imalat yapısını gözden geçirmesi gerektiği, karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu tarım ve hizmet sektörünü de ticarete dâhil etmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Ulusoy ve Sözen, 2009:356-361).

Gümrük Birliğinin Türkiye'nin dış ticaretine etkileri çalışmalarından birisini de Cemalettin Kalaycı ve Seyfettin Artan (2009) yapmıştır. Bu çalışmada gümrük birliğinin Türkiye ile AB-15 ülkeleri arasındaki ihracat potansiyelini ne yönde etkilediğini analiz etmek amacıyla, Türkiye dâhil 16 ülke incelenmiştir. 2000-2007 dönemini dikkate alınmıştır. Elde edilen bulgular ise, beklenildiği gibi ihracatçı ve

ithalatçı ülkelerin ekonomik büyüklüklerinin bir göstergesi olan GSYİH'nın ticaret akımlarını pozitif olarak etkilemesidir. Kalaycı ve Artan'ın yaptığı ampirik analiz sonucu gümrük birliğinin Türkiye'nin AB-15 ülkelere olan ihracatını ve AB-15 ülkelerinin birlik içi ticaretini önemli ölçüde artırdığını ortaya koymaktadır. Ancak incelenen dönemde gümrük birliğinin AB-15 ülkeleri arasındaki iç ticareti Türkiye'nin AB-15 ülkelere olan ihracatından daha fazla artırdığı tespit edilmiştir (Kalaycı ve Artan, 2009:14-16).

3.3 GÜMRÜK BİRLİĞİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE İHRACATININ ÇEKİM MODELİ UYGULAMASI

3.3.1 Model

Çekim modeli, çalışmanın amacı doğrultusunda Türkiye ile AB arasındaki gümrük birliği çerçevesinde uzaklık ve GB üyeliği gibi faktörleri dikkate aldığı için tercih edilmiştir. Çekim denklemi, bu çalışmada yalnızca Türkiye'nin Avrupa Birliği ülkelere olan ihracatı üzerine uygulanmaktadır. Türkiye ve AB arasındaki gümrük birliği, 1996 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. Ancak modelin uygulanacağı dönem 1999-2009 yılları arasındadır. Bunun nedeni bazı ülkelerin (Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Romanya, Slovenya) 1996, 1997, 1998 yıllarına ait ihracat, nüfus ve gelir verilerinin eksikliğidir. Dikkat edilen bir başka nokta ise bu ülkelerle serbest ticaret anlaşmalarının 1998-2000 dönemlerinde yürürlüğe girmesiyle ticari ilişkilerin bu yıllar itibarıyla daha yoğun olduğunun görülmesidir. İstatistikî olarak güvenilir sonuçlara ulaşmak için veriler aynı kaynaktan alınmış, dolayısıyla kayıp gözlemlerin olduğu yıllar göz ardı edilerek uygulamada 1999-2009 dönemi dikkate alınmıştır.

Modelin uygulanacağı ülkelerin seçiminde ise dikkat edilen bir nokta Türkiye'nin 1999-2009 döneminde AB'ye olan toplam ihracatında payları en fazla olan AB ülkelerinin seçilmesidir. Buna göre belirlenen ülkeler Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya,

Slovenya ve Yunanistan'dır. 1999-2009 dönemi için Türkiye'nin ihracat yaptığı ilk 20 AB ülkesini kapsayan panel veri kullanılmaktadır.

Türkiye ile serbest ticaret antlaşması imzalayan ülkeler için STA genel itibariyle 1998-2000 yılları arasında yürürlüğe girmiştir. Buna göre STA'lar; Bulgaristan ile 1999, Çek Cumhuriyeti ile 1998, Litvanya ile 1998, Macaristan ile 1998, Polonya ile 2000, Slovenya ile 2000 ve Romanya ile 1999 yıllarında yürürlüğe girmiştir (Atilla, 2010:1-2). Malta ise 1970 yılında AB ile bir Ortaklık Anlaşması imzalamıştır (EU Parliament, 1 Mart 2003). Türkiye'de Gümrük Birliği Kararı'nın 16.maddesine ilişkin 10 sayılı Ek'te, Türkiye tarafından üstlenilmesi gereken tercihli anlaşmalar arasında Malta ile Ortaklık Anlaşması da bulunmaktadır (Aydın, 10 Temmuz 2008). STA'nın yürürlüğe girmesiyle ticari ilişkilerin daha da yoğunlaştığı görülmüştür. Malta ile olan ticari ilişkilerde artış genel olarak 1999 yılı itibariyle görülmüştür (TÜİK, 2010). Bu nedenle çalışmada yapılan uygulamada son iki genişlemede dâhil olan ülkelere olan ihracat 1999 yılı itibariyle dikkate alınmıştır. Çalışmanın amacı, 20 AB ülkesine ve 8 ülkeye (STA imzalayan ülkeler ve Malta) olan Türkiye ihracatında gümrük birliği üyeliğinin ve çekim modeli nedeniyle uzaklığın etkisini görmektir.

Bu çalışmada uygulanan temel çekim denkleminde bağımlı değişken olarak Türkiye'nin ihracatı alınmaktadır. Açıklayıcı değişkenler olarak Türkiye'nin ve AB ülkelerinin reel GSYİH'ları, nüfusları ve AB ülkelerinin başkentlerinin Ankara'ya olan coğrafi uzaklıkları ve son olarak GB kukla değişkeni modele dâhil edilmiştir.

$$X_{ijt} = A Y_{it}^{\beta_1} Y_{jt}^{\beta_2} N_{it}^{\beta_3} N_{jt}^{\beta_4} UZ_{ij} u_{ijt}$$

Buna göre modelin GB kukla değişkeni eklenmiş logaritmik doğrusal formu ve çekim denkleminde kullanılan değişkenlerin açıklaması aşağıdaki şekildedir:

$$\ln(X_{ijt}) = \alpha_{ij} + \beta_1 \ln Y_{it} + \beta_2 \ln Y_{jt} + \beta_3 \ln N_{it} + \beta_4 \ln N_{jt} + \beta_5 \ln UZ_{ij} + \beta_6 GB + u_{ijt}$$

X_{ijt} : i ülkesinin j ülkesine olan ihracat değeri,

- Y_{it} : ihracatçı ülkenin GSYİH,
 Y_{jt} : ithalatçı ülkenin GSYİH,
 N_{it} : i (ihracatçı) ülkesinin nüfusu,
 N_{jt} : j (ithalatçı) ülkesinin nüfusu,
 UZ_{ij} : iki ülkenin başkentleri arasındaki uzaklık,
 GB : Gümrük Birliği kukla değişkenidir. Eğer ülke GB üyesi ise “1”, değilse “0” değerini alır,
 u_{ijt} : Hata terimidir.

3.3.1.1 Değişkenler

Çekim modelinde denklemdeki bağımlı değişken (X_{ijt}), Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatını temsil etmektedir. Denklemdeki diğer taraftaki bağımsız değişkenler ise sırasıyla Türkiye'nin GSYİH (Y_{it}), her bir AB ülkesinin GSYİH (Y_{jt}), Türkiye'nin nüfusu (N_{it}), her bir AB ülkesinin nüfusu (N_{jt}), her bir AB ülkesi başkentlerinin Ankara'ya olan coğrafi uzaklıkları (UZ_{ij}) ve kukla değişken olarak GB bulunmaktadır.

Bir ülkenin ekonomik büyüklüğü, genel anlamda bir ekonominin üretim kapasitesi ile paraleldir. Ülkelerin üretim kapasiteleri GSYİH ile ölçülür. GSYİH ise sadece ülke sınırları içinde üretilen mal ve hizmet toplamını kapsamaktadır. Reel GSYİH'nın enflasyonun etkilerinden arındırılmış olmasından dolayı, ülkeler arasındaki ekonomik büyüklük karşılaştırmasında, nominal değerlere göre daha gerçekçi sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu nedenle çekim denkleminde açıklayıcı değişkenlerden birisi olan gelir için Avro cinsinden ifade edilmiş reel GSYİH kullanılmıştır. Denklemdeki GSYİH değişkenlerinin katsayısının pozitif olması beklenmektedir. İhracatçı ülkenin GSYİH'sı o ülkenin ihraç arzı kapasitesini ve mevcut mal çeşitliliğini gösterir. İthalatçı ülkenin ise ne kadar büyük bir ekonomisi varsa o kadar daha çok ithal edeceği için, GSYİH ithalat talebini gösterir (Hellvin ve Nilsson, 2000:7-8).

Nüfus değişkeni ise genellikle ülkelerin büyüklüğünü temsil etmesi için denkleme dâhil edilir. Çünkü büyük ülkelerin daha büyük bir iç piyasası bulunmaktadır. Bu değişken ticareti iki yönlü etkileyebilmektedir. Büyük bir ülke aynı zamanda iç pazar ve tüketim açısından büyük bir ülke olacağı için daha az ticarete gereksinim duyabilir. Bu durumda bunun ticareti azaltıcı bir etkisi olabilmektedir. Diğer taraftan ise geniş iç piyasalarda iş bölümü ve uzmanlaşma ile üretimde ölçek ekonomilerinin varlığı gözlemlenir. Bu da ülkelerin ticaret etme isteğini artıracakını ve daha fazla mal çeşidiyle ticaret yapabilme fırsatının olduğu anlamına gelmektedir (Hellvin ve Nilsson, 2000:7-8).

Uzaklık değişkeni, ulaştırma maliyetlerinin ölçüsüdür. Bu değişkenin ticaret akımlarını azaltıcı bir etkisi olduğu için katsayısının negatif olması beklenir (Hellvin ve Nilsson, 2000:7-8).

Son olarak denkleme çalışmanın konusu doğrultusunda eklenen GB kukla değişkenin katsayısının pozitif olması beklenmektedir. Bunun nedeni aralarında GB oluşturan ülkelerin ticaretin önündeki engelleri kaldıracakları için daha çok ticaret yapmaları ve ticareti artırıcı bir etkisinin olması beklentisidir. Çekim denklemindeki bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkene beklenen etkileri ve katsayılarının işaretleri Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 8: Çekim Modelindeki Bağımsız Değişkenler ve Beklenen Etkiler

Değişkenler	Açıklama	İşaretler	Açıklama
Y_i	GSYİH	+	İhracat arzı, mevcut mal çeşitliliği
N_i	Nüfus	+/-	Nüfusun hem ticareti artırıcı hem de azaltıcı etkisi vardır.
Y_j	GSYİH	+	Ekonomisi büyük olan ülkeler daha çok ithalat yapar.
N_j	Nüfus	+/-	Nüfusun hem ticareti artırıcı hem de azaltıcı etkisi vardır.

UZ	Uzaklık, Mesafe	-	Ulaştırma maliyetleri ve ekonomi açısından coğrafi yakınlık
GB	Gümrük Birliği Kukla Değişkeni	+	Aralarında GB olan ülkelerin daha çok ticaret yapması beklenir.

Kaynakça: Hellvin ve Nilsson'un (2000) makalesinden yararlanılarak çalışmadaki modelin değişkenleri oluşturulmuştur.

3.3.1.2 Veriler

Bu çalışmada uygulanan çekim modeli, Türkiye'nin 20 AB ülkesine olan ihracatını kapsamaktadır. Bu 20 ülke Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovenya ve Yunanistan'dan oluşmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere istatistikî olarak güvenilir sonuçlara ulaşmak için kayıp gözlemlerin olduğu yılları göz ardı edilerek uygulamada 1999-2009 dönemi dikkate alınmıştır.

Modeldeki bağımlı değişken olan ihracat verisi ve açıklayıcı değişkenlerden gelir ve nüfus verileri çalışmanın AB ülkelerini kapsamaması nedeniyle AB'nin istatistik veritabanı olan Eurostat¹⁴dan alınmıştır. Eurostat'dan alınan ihracat verileri iki yönlü ticaret akımları ve milyon Avro cinsinden ifade edilmiştir. Gelir verileri için reel GSYİH milyon Avro cinsinden dikkate alınmıştır.

AB ülkelerinin başkentlerinin Ankara'ya olan uzaklığının tespiti için "<http://indo.com/distance/>" web sitesinden yararlanılmıştır (Golovko, 2009; Ulusoy ve Sözen, 2009). Bunun yanı sıra, gümrük birliği kukla değişkeni çalışmanın amacı doğrultusunda eklenmiştir. Modelin tahmininde E-Views 6 adlı ekonometrik programdan yararlanılmaktadır.

¹⁴ http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database

3.3.2 Çekim Modelinin Tahmin Yöntemi

Çekim modelinin tahmininde yatay kesit (*cross-section*) analizleri daha önceki dönemlerde sıklıkla kullanılırken, 1990'lardan sonra panel veri (*panel data*) analizlerinin daha avantajlı olması nedeniyle tercih edilmeye başlanmıştır (Kula ve Aslan, 2008:4). N sayıda ekonomik birimin ve her birime ait T sayıda gözlem bulunduğunu varsayılırsa, bu iki boyutun birlikte ele alınması panel verilerini meydana getirmektedir. Panel veri analizi, zaman boyutuna sahip kesit serilerini kullanarak ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemine denmektedir (Pazarlıoğlu, 2001:7). Yatay kesit analizi ise tek bir zaman noktasında farklı değişkenlerin incelenmesine dayanmaktadır. Panel veri analizi, araştırmacıya sadece yatay kesit veya zaman serisi verilerinin kullanılmasından daha fazla veri kullanma olanağı sağlamaktadır. Bu da tahminlerdeki serbestlik derecesini artırarak, tahminlerin daha doğru olmasını sağlamaktadır. İkinci olarak, panel veri analizi açıklayıcı değişkenler arasındaki bağlantıyı düşürmeye yaramaktadır. Son olarak da panel veri analizi gruplara ve döneme özgü spesifik etkileri ve konjonktürel değişimleri hesaba katmaktadır (Yalçın, 2005:43-44).

Bu çalışmada çekim modelinin tahmininde panel veri analizi tercih edilmiştir. Bunun nedeni çalışmanın amacı doğrultusunda gümrük birliğinden sonraki dönemde Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracata ülkelerin gelirlerinin, nüfusunun, birbirlerine uzaklıklarının ve GB üyeliğinin etkilerini tahmin etmektir. Uygulamada gözlemleyeceğimiz 1999–2009 döneminde Türkiye'nin AB'nin 20 üye ülkesinin her birine olan ihracatı, modeldeki bağımsız değişkenlerin ne yönde etkilediğini görmektir. Yani bu çalışmada yatay kesitleri AB'nin 20 ülkesi ve zaman serisini 1999–2009 dönemi ihracat, gelir ve nüfus verileri ile zamandan içinde değişmeyen (*time invariant*) veriler olan uzaklık ve GB kukla değişkenleri oluşturmaktadır.

Panel veri analizinde sabit etkiler modeli (*fixed effects model-FEM*) ve rastsal/tesadüfî etkiler modeli (*random effects model-REM*) tahmin yöntemleri uygulanabilmektedir. Sabit etkiler modelinde, sabit katsayı her kesit sayısına göre değişmektedir. Rastsal etkiler modelinde ise katsayı tesadüfî bir şekilde kesitten

kesite değiştiği için asıl önem merak edilen değişkenlerin katsayılarına verilmektedir (Golovko, 2009:12). Rastsal etkiler yöntemi ile tahminde sabit etkiler yöntemine göre daha büyük bir serbestlik derecesi tanınmaktadır. Bir başka nokta ise sabit etkiler tahmininde zaman içinde değişmeyen değişkenlerin dışlanmasıdır (Kula ve Aslan, 2008:5). Bu durumda modeldeki uzaklık değişkeni ve gümrük birliği, zaman içinde değişmemesi nedeniyle buna bir örnek olmaktadır.

Panel veri analizinde önemli tercihlerden birisi de sabit etkiler veya rastsal etkiler modeli tahmini arasında seçim yapmaktır. Bunun içinde Hausman Testi¹⁵ kullanılmaktadır (Egger, 2000: 26-28; Golovko, 2009:12; Kula ve Aslan, 2008:4; Pazarlıoğlu, 2001: 7-9). Hausman Testi sonucu, model için sabit etkiler ya da rastlar etkiler tahmin yönteminden hangisinin daha uygun olup olmadığını göstermektedir.

3.3.3 Tahmin Sonuçları

Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatına uygulanan çekim modelinin logaritmik doğrusal formu şu şekildedir:

$$\ln(X_{ijt}) = \alpha_{ij} + \beta_1 \ln Y_{it} + \beta_2 \ln Y_{jt} + \beta_3 \ln N_{it} + \beta_4 \ln N_{jt} + \beta_5 \ln UZ_{ij} + \beta_6 GB + u_{ijt}$$

Daha önce belirtilen nedenlerden ötürü model Türkiye'nin 1999-2009 dönemi ihracatına uygulanmıştır. Öncelikle model ihracat paylarına göre seçilen AB'nin 20 ye ülkesine uygulanmıştır. Bu 20 ülkenin içinde 1998-2000 dönemi itibariyle STA imzalamış olan ülkeler ve Malta modelde 1999 yılı itibariyle dâhil edilmiştir. Buna göre model E-Views 6 isimli ekonometrik programla tahmin edilmiştir. Türkiye'nin ihracatı üzerine uygulanan sabit etkiler modeli ve rastsal etkiler modeli tahmin sonuçları tablolar şeklinde verilmiştir.

¹⁵ Hausman testi için:

H₀: Rastsal etkiler modeli geçerlidir.

H₁: Sabit etkiler modeli geçerlidir.

Prob değeri $\geq \alpha$, H₀ kabul edilir.

Prob değeri $\leq \alpha$, H₁ kabul edilir.

Tahmin sonuçlarından önce bu çalışmada uygulanan analizin belirli kısıtlarının olduğu belirtilmelidir. Şöyle ki, Türkiye'nin AB'ye olan toplam ihracatı analiz edilirken, bu toplam ihracatın içinde GB'ne dâhil olmayan (tarım ürünleri gibi) ve dolayısıyla tarife ve kotaların uygulandığı ürünlerde yer almaktadır. Ayrıca bu belirlenen 20 AB ülkesinden Almanya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya, Portekiz ve Yunanistan ile GB öncesinde de ticaret yapılmaktaydı. ODAÜ olan Çek Cumhuriyeti (1998), Litvanya (1998), Macaristan (1998), Polonya (2000), Slovenya (2000) dışında Bulgaristan (1999) ve Romanya (1998) AB'ye üyelik sürecinde AB ve dolayısıyla Türkiye ile STA imzaladıkları için gümrük birliği üyeliği öncesinde ticarete bazı ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Malta ile Türkiye arasında bir STA imzalanmamış, ancak Gümrük Birliği Kararı'nın 16.maddesine ilişkin 10 sayılı Ek'te, Türkiye tarafından üstlenilmesi gereken tercihli anlaşmalar arasında Malta ile Ortaklık Anlaşması da bulunmaktadır. Buna rağmen Malta ile olan ticari ilişkiler genel olarak 1999 yılı sonrasında yoğunluk göstermiştir. Malta küçük bir ülke olmasına rağmen, gemilerin bakımı ve onarımı açısından gelişmekte olan denizcilik sektöründen dolayı işbirliği açısından önemlidir. Ayrıca, Batı Akdeniz ve Atlantik hatlarında çalışan Türk bayraklı gemilerin önemli bir bölümü Malta'da bakım ve onarım görmektedir. Son dönemde ihracatta görülen artış nedeniyle bu ülke de dikkate alınmıştır (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 10 Temmuz 2008).

Bu bakımdan Türkiye'nin bu ülkelere olan ihracatını dikkate alırken 1999-2009 dönemi imzaladığı STA'nın yürürlüğe girdiği yıllarda kapsadığı için daha uygun olacağı düşünülmüştür. Bu çalışmada amaç dikkate alındıktan sonra, uzaklık ve GB'nin Türkiye'nin AB'ye olan ihracatıyla nasıl bir etkileşim içinde olduğunu görmektir. Buna göre uygulanan modelin panel veri tahmin sonuçları tablolar şeklinde verilmiştir. Panel veri tahmin yönteminde sabit etkiler modeli ve rastsal etkiler modeline göre sonuçlar elde edilmiştir. Ancak rastsal etkiler modeli, uzaklık ve GB kukla değişkenini dikkate aldığı için bu modelin sonuçları üzerinden yorum yapılmıştır.

Tablo 9: Sabit Etkiler Modeli (20 AB ülkesi)

Bağımlı Değişken LN(X_{ij})			
Gözlem Sayısı: 200			
Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık Değeri
C	-19.05564	-1.620475	0.1069
LN (Y_i)	0.626188	2.421756	0.0165**
LN (Y_j)	3.054851	8.490762	0.0000**
DLN (N_i)	-27.58979	-3.877790	0.0001**
LN (N_j)	2.376503	1.926106	0.0557***

R² 0.977752

F-ist 336.2930

O.D.(F-ist)0.000000

D: Farkı almıştır¹⁶. (*), (**), (***) sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 9'a göre sabit etkiler modelinde değişkenler genel olarak ve LN(Y_i), LN(Y_j), DLN(N_i) değişkenlerinin katsayısı %5 düzeyinde, LN(N_j) ise %10 düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Bağımlı değişkenin (LN(X_{ij})) %98'i bu modeldeki bağımsız değişkenler ile açıklanmaktadır.

Daha önce belirtildiği üzere sabit etkiler modelinde zaman içinde değişmeyen değişkenler (uzaklık, kukla değişkenler v.b.) dışlandıği için bunların etkisini görmek açısından rastsal etkiler modeli uygulanmıştır. Buna göre rastsal etkiler modeli tahmin sonuçları Tablo 10'da gösterilmektedir.

¹⁶Yatay kesit gözlemlerin belli bir zaman dönemi içinde bir araya getirilerek oluşturulan panel veri analizi, beraberinde zaman serisi özelliklerini ve sorunlarını da getirmektedir. Bu nedenle panel veri setinin zaman boyutu içermesi nedeniyle, genellikle panel verilerde birim kökleri araştırmak gereklidir. Eğer verilerde birim kökün varlığı tespit edilirse, farkı alınarak bu sorun ortadan kaldırılır (Golovko, 2009:12).

Tablo 10: Rastsal Etki Modeli (20 AB ülkesi)

Bağımlı Değişken LN(X_{ij})			
Gözlem Sayısı: 200			
Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık Değeri
C	12.92547	13.80622	0.0000**
LN (Y_i)	2.698089	16.97746	0.0000**
LN (Y_j)	-2.143407	-10.80692	0.0000**
DLN (N_i)	-35.44543	-5.106117	0.0000**
LN (N_j)	0.890165	70.48098	0.0000**
LN (UZ)	-0.494844	-10.51579	0.0000**
GB	0.713997	14.19993	0.0000**

R² 0.830623

F-ist 157.7450

O.D.(F-ist)0.000000

D: Farkı alınmıştır. (*), (**), (***) sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 10'a göre modelin değişkenleri topluca ve değişkenlerin tek tek katsayılarına bakıldığında hepsi anlamlıdır. Uzaklık değişkeninin katsayısı beklenildiği gibi negatif ve gümrük birliği kukla değişkeninin katsayısı ise pozitif çıkmıştır. Türkiye ile ithalatçı ülke arasındaki coğrafi uzaklıkta meydana gelen %1'lik bir artışta Türkiye'nin ihracatında %0.49'luk bir azalış meydana gelmektedir. Bu durumda mesafe arttıkça ihracatın azaldığı söylenebilir. Bir başka nokta ise, GB'nin ihracata olan %0.71 oranında artırıcı bir etkisidir. Sonuçlarda dikkat çeken ise, Türkiye'nin nüfusunda meydana gelecek %1'lik artışın ihracatında %35'lik bir azalışa neden olmasıdır.

Bu iki modelden hangisinin seçilmesi gerektiğini öğrenmek için uygulanan Hausman Testine göre rastsal etkiler modelinin daha uygun olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumda uzaklık ve gümrük birliği kukla değişkenlerinin bu modeli açıklamada anlamlıdır.

Çalışmada bir başka uygulama 1998-2000 döneminde Türkiye ile STA imzalayan ülkeler (Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Litvanya, Macaristan, Polonya, Slovenya ve Romanya) ve Malta'dan oluşan 8 ülkeye yapılmıştır. Sabit etkiler modeli uygulandığında $DLN(Y_i)$ ve $DLN(N_i)$ değişkeninin katsayısının oldukça yüksek düzeyde anlamsız çıkması nedeniyle denklemden çıkarılarak tahmin edilmiş ve şu sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre sabit etkiler modeli sonucu Tablo 11'dedir.

Tablo 11: Sabit Etkiler Modeli (8 AB ülkesi)

Bağımlı Değişken LN(X_{ij})			
Gözlem Sayısı: 88			
Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık Değeri
C	94.19555	4.038421	0.0001**
LN (Y_j)	-10.28485	-3.896286	0.0002**
LN (N_j)	3.100431	11.81811	0.0000**
R²	0.923173		
F-ist	104.1416		
O.D.(F-ist)	0.000000		

D:Farkı alınmıştır. (*), (**), (***) sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 11'e bakıldığından genel olarak değişkenlerin katsayılarının topluca ve katsayıları tek tek anlamlı olduğu ve bağımlı değişkenin %92'nin bağımsız değişkenler tarafından açıklandığını göstermektedir.

Tablo 12: Rastsal Etkiler Modeli (8 AB ülkesi)

Bağımsız Değişken LN(X_{ij})			
Gözlem Sayısı: 80			
Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık Değeri
C	17.31882	7.970694	0.0000**
DLN (N_i)	-39.32104	-2.487989	0.0151**
LN(Y_j)	1.454952	4.220405	0.0001**
LN (N_j)	0.578597	20.37101	0.0000**
LN (UZ)	-1.330127	-10.36601	0.0000**
GB	0.418921	4.062468	0.0001**

R² 0.798324

F-ist 58.58493

O.D.(F-ist)0.000000

D: Farkı alınmıştır. (*), (**), (***) sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 12'ye göre uzaklık değişkeninin katsayısı beklentiler doğrultusunda negatif ve tüm önem düzeyinde anlamlı çıkmıştır. GB değişkeni de tüm önem düzeylerinde anlamlıdır. Bu modelde Türkiye'nin nüfusunu temsil eden LN(N_i) katsayısı negatif çıkmıştır. Tablo 8'den de yola çıkarak bu durumda bu değişkenin azaltıcı bir etkisi olduğu söylenebilir. Türkiye'nin nüfusunda meydana gelecek olan %1'lik bir artış, ihracatında %39'luk bir azalışa neden olmaktadır. Bu durumun nedeni Türkiye'nin dikkate alınan ODAÜ'den (Polonya hariç) genel olarak daha büyük bir ülke olması nedeniyle iç tüketiminin fazla olması ve birçok alt sektörde kendi kendine yetebildiği için ticarete gereksiniminin az olması olabilir. Ayrıca ülkeler ihracat yapmak istediklerinde ekonomileri yüksek gelirli ülkelere ihracat yapmayı tercih edecekleri için bu ülkelerle ticaretin daha az olması söz konusu olabilir. Bir başka noktada bu ülkelerle ticaret yapılmasının nedeninin bu ülkelerin ithalat talebi ve GB olduğu söylenebilir. İthalatçı ülkelerin gelir katsayısı beklenti doğrultusunda pozitif çıkmıştır. Bu tahmin kapsamında olan ülkeler genel olarak daha küçük ekonomiler oldukları için talepleri ihracatı artırıcı bir etki yapabilir. Bu

ülkelerin gelirlerinde meydana gelecek %1'lik bir değişme Türkiye'nin ihracatını %1.45 oranında artırmaktadır. Bu ülkelerle olan ticaretle de uzaklık önem arz etmektedir. Coğrafi uzaklıkta medyana gelecek olan %1'lik bir artış ihracatı %1.33 oranında azaltmaktadır. GB'nin ihracata artırıcı etkisi ise %0.42 oranındadır. Uygun modelin hangisi olduğunu belirlemek için yapılan Hausman testi sonuçları sabit etkiler modelinin bu modeli tahminde daha uygun olacağı çıkmıştır.

Bu durumda 20 ülkeyi kapsayan tahmin ile 8 ülkeyi kapsayan tahmini karşılaştıracak olursak; uzaklık faktörünün genel olarak ticaretle etkili olduğunu ancak oranlarına baktığımızda Türkiye'nin hangi ülkelere ihracat yaptığının daha önemli olduğu söylenebilir. Türkiye'nin ihracatında yüksek paya sahip olan ülkeler başta Almanya olmak üzere Fransa, Hollanda, İngiltere, İtalya gibi AB'nin büyük ekonomilere sahip ülkeleridir. Bu ülkelerin coğrafi mesafeleri Türkiye'ye Bulgaristan, Macaristan, Polonya ve Romanya'ya göre daha uzak olsa da bu ülkelerin pazar ve tüketim açısından büyük ekonomiler olması ve Türkiye ile ticaret ilişkilerinin çok daha eskilere dayanması nedeniyle uzaklık faktörünün etkisinin fazla olmadığı söylenebilir. GB'nin artırıcı etkisinin de diğer 20 ülkeyi kapsayan tahminde daha yüksek olduğu görülmüştür.

SONUÇ

Uluslararası ekonomik bütünleşmeler, farklı ülkelerin bir ekonomik blok oluşturacak şekilde bir araya gelerek ekonomik birimleri arasındaki engel ve ayrımcılığı kaldırarak ticaretin serbestleşmesi için girişimde buldukları ve üretim faktörlerinin (mal, hizmet, emek, sermaye) serbest dolaşımının önündeki engellerin kaldırıldığı bir pazarın oluşturulmasıdır. Ekonomik bütünleşmenin temelinde iş bölümü vardır. Üretim kapasitelerini, kaynak verimliliklerini ve bunun sonucu refah düzeylerini artırmak amacıyla ekonomik bütünleşmeye giden ülkeler ekonomik açıdan birbirine daha bağımlı hale gelmektedir. Günümüzde dünyadaki ekonomik bütünleşmelerin %81'ini serbest ticaret bölgeleri, geri kalan %11'i ise gümrük birlikleri oluşturmaktadır. Bu %11'e dâhil olan en gelişmiş gümrük birliği örneği ise Avrupa Birliğidir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da, kıtada barışın tekrar hâkim olması ve yeni güçlü bir Avrupa'nın yaratılması için yeni bir proje başlatılmıştır. Bu projeye hedeflenen bütünleşmiş bir Avrupa'dır. Böylece projeye Avrupa'da huzursuzluğun nedeni olan kömür-çelik sanayinin üretiminden sorumlu uluslarüstü bir organın oluşturulması kararı alınarak başlanmıştır. Bu amaçla 1951'de Batı Almanya, Fransa, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg bir araya gelerek Paris Antlaşması'nı imzalamış ve AKÇT'yi oluşturmuştur. Daha sonraki süreçte bu altı üye devlet projenin kapsamını genişleterek 1957'de Roma Antlaşması'nı imzalamış ve bir gümrük birliği olan AET ve AAET'yi kurmuştur.

Roma Antlaşması'ndan sonraki süreçte AET, aşama aşama yetki ve etki alanını genişletmiş, bünyesine yeni ülkeler dâhil olmuştur. Avrupa Topluluğu, 1992'de Maastricht Antlaşması'nı imzalaması ile resmi olarak Avrupa Birliği ismini almıştır. Avrupa Birliği ile ekonomik, finansal ve politik bir birlik oluşturulmuştur. Bu anlaşma AB'nin ekonomik alanda yetkilerinin gelişmesine ve ekonomik bütünleşmenin daha ileri aşamasına geçmesine katkısı olmuştur. Dinamik bir yapıya sahip olan Avrupa Birliği, uyguladığı reformlar ve uyum süreci ile önemli ve etkili bir ekonomik birlik olarak kabul görmektedir. Bu yapısını korumak küreselleşen ve

sürekli değişen dünyaya daha hızlı uyum sağlamak ve modernleşmek için 2007’de imzaladığı Lizbon Antlaşması, 2009’da yürürlüğe girmiştir. Lizbon Antlaşması ile AB’nin yetkisi ve bu yetkiyi kullanmada karar vereceği yöntemler belirlenmiş, daha bütün ve tek olarak hareket etmesi için AB kurumlarının yapısında değişiklikler getirilmiştir. Böylece AB temel değerleri doğrultusunda ve daha demokratik hareket edebileceği düşünülmüştür. Dünyada dış ticarete önemli bir partner ve politikada önemli bir aktör olan AB’nin çatısı altına giren ve girmek isteyen ülkeler bulunmaktadır. Kurulduğu dönemden günümüze AB’ye dâhil olan ülkelerle Birlik 27 üye devletten oluşmaktadır.

Türkiye, Avrupa’da gerçekleşen bu yeni oluşumun farkına varmış ve AET’ye dâhil olmak için 1959 yılında başvuruda bulunmuştur. Ancak Topluluk Türkiye’nin kalkınma düzeyinin tam üyeliğin koşullarını yerine getirmeye yeterli olmadığı için kabul etmemiştir. Fakat tam üyelik koşullarını yerine getirebilecek seviyeye gelinceye kadar geçerli olacak bir ortaklık anlaşması imzalanmasını önermiştir. Bunun üzerine 12 Eylül 1963 tarihinde Türkiye ve AET arasında “Ortaklık/Ankara Antlaşması” imzalanmış ve taraflar arasında bir ortaklık ilişkisi oluşturulmuştur. Ankara Antlaşması, Türkiye ve Topluluğun arasındaki ilişkileri düzenleyen ilk temel hukuki belgedir. Daha sonraki süreçte bu anlaşmaya ek niteliğinde Katma Protokol (1970) imzalanmıştır. Bunun yanı sıra Topluluk ile Türkiye arasındaki ilişkileri düzenleyen diğer hukuki belgeler Mali Protokoller, Uyum Anlaşmaları ve 1/95 sayılı Gümrük Birliği Protokolü’dür.

Nihai hedefi tam üyelik olan Ankara Antlaşması’nda Türkiye’nin Avrupa Tek Pazarına uyum sağlaması için hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere üç dönem öngörülmüştür. Son dönemde 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı uyarınca 1 Ocak 1996 tarihinde Gümrük Birliği yürürlüğe girmiştir. Gümrük birliği ile Türkiye ve AB’nin ticaret ilişkileri daha da gelişmiştir. Günümüzde Türkiye’nin dış ticaretinde AB’nin payı %42 civarındadır. Türkiye de son dönemde AB’nin dış ticaret partnerleri arasında ilk on arasında önemli bir yere sahiptir.

Çekim modeli, iki yönlü ticaret akımlarını açıklamada yararlanılan önemli bir model olmuştur. Bu modelin dış ticarete birçok alanda uygulanabilir olması, verilerinin kolay ulaşılabilirliği ve güvenilir olması son dönemde sıkça başvurulmasının nedenlerindedir. Bir başka nedeni, iktisatçılar tarafından ampirik başarısının kabul edilmesidir. Çekim modelinin eleştiri aldığı nokta ise, kuramsal alt yapısının gelişmiş olmamasıdır. Ancak buna rağmen çekim modeli için kuramsal bir alt yapı oluşturulmaya çalışılmış ve uygulanan model geliştirilmiştir.

Çekim modeli yaklaşımında temel nokta, ülkelerin ekonomileri büyüdükçe ve aralarındaki coğrafi mesafe kısaldıkça aralarındaki ticaretin artış göstereceğidir. Çekim modeli, ülkeler arasındaki iki yönlü dış ticareti bu ülkelerin gelirleri, nüfusları, birbirlerine olan coğrafi uzaklıkları ve tahmin edilecek akıma özel genel bazı özellikleri (ortak dil, ortak sınır, bir bloka üyelik, ortak para birimi vb.) dikkate alan kukla değişkenlerle açıklamaktadır. Bu modelde, ülkelerin ekonomik büyüklüklerini milli gelir değişkeni ile ülkenin iç pazarının büyüklüğü ise nüfus değişkeni ile açıklanmaktadır. Ülkeler arasındaki coğrafi uzaklık ise ulaştırma maliyetlerini temsil etmektedir. Bu nedenle mesafe arttıkça ulaştırma maliyetleri artacağı için ticaretin bundan olumsuz etkileneceği düşünülmektedir.

Çalışmada çekim modelinin tahmininde panel veri yönteminden yararlanılmıştır. Bunun nedenleri ise; panel verinin araştırmacıya daha fazla veri kullanmasına izin vermesi, gruplara ve döneme dair spesifik etkileri ve konjonktürel değişimleri dikkate almasıdır.

Bu çalışmada çekim modeli, Türkiye'nin AB ile olan gümrük birliği çerçevesinde Türkiye'nin ihracatı üzerine uygulanmıştır. Panel veri yöntemiyle tahmin edilen çekim modeli, 1999-2009 dönemi için Türkiye'nin AB'ye olan ihracatında en çok paya sahip olan ilk 20 AB ülkesine uygulanmıştır. Bir başka uygulama ise bu ülkeler arasında Türkiye ile 1998 yılı itibarıyla serbest ticaret anlaşması imzalayan ülkelerdir. Bunlar Bulgaristan (1999), Çek Cumhuriyeti (1998), Litvanya (1998), Macaristan (1998), Polonya (2000), Romanya (1998) ve Slovenya (2000) ve Malta ile birlikte 8 AB ülkesine yapılmıştır. Uygulamada söz konusu 7 AB

ülkesi ile (Malta hariç) imzalanan STA 1998-2000 dönemi yürürlüğe girmiştir. Malta ile Ortaklık Antlaşması ise GB Kararı'nın 16.maddesine ilişkin 10 sayılı Ek'te, Türkiye tarafından üstlenilmesi gereken tercihli anlaşmalar arasında bulunmaktadır. Bu ülkeyle olan ticari ilişkilerdeki yoğunluk ise 1999 yılı itibariyle görülmüştür. Bu nedenle, uygulamada genel olarak 1999-2009 döneminin dikkate alınmıştır.

Uygulamada hangi modelin seçilmesi gerektiğine karar vermek için uygulanan Hausman testine göre 20 AB ülkesi için *rastsal etkiler modeli*, ikinci uygulama için ise *sabit etkiler modelinin* daha uygun olacağı sonucu elde edilmiştir. Ancak sabit etkiler modeli, uzaklık ve GB kukla değişkeni gibi zaman içinde değişmeyen değişkenleri dikkate almadığı için her iki uygulama içinde rastsal etkiler modeli üzerinden açıklama yapılmıştır.

1999-2009 dönemi 20 AB ülkesine (Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Fransa, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İtalya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovenya ve Yunanistan) uygulanan modelin tahmin sonuçları şöyle özetlenebilir:

1. *Milli Gelir değişkeni*: Genel olarak milli geliri temsil eden değişkenlerinin katsayısının pozitif olması beklenmektedir. Milli gelir ülkelerin ekonomilerinin büyüklüklerini temsil etmektedir. İhracatçı ülkenin milli gelirinin artması, o ülkenin üretim kapasitesinin ve ürün çeşitliliğinin artması anlamına gelir. Ekonomileri büyük olan ülkelerin daha çok ihracat/ithalat yapması beklenir.
 - a. Türkiye'nin milli gelirini temsil eden değişkenin katsayısı pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Uygulanan modelde Türkiye ihracatçı ülkedir. Türkiye'nin gelirinin artması, onun üretim kapasitesinin ve ürün çeşitliliğinin artması demektir. Böylece Türkiye'nin AB'ye olan ihracatı olumlu etkilenmektedir.
 - b. Uygulamada seçilen 20 AB ülkesi ise ithalatçı ülkelerdir. Bu ülkelerin milli gelirini temsil eden değişkenin katsayısı negatif ve anlamlı çıkmıştır. İthalatçı ülkelerin ekonomileri büyüdükçe daha çok ithal etmesi ve ithal talebinin artması

beklenir. Bu tahmin sonucuna göre seçilen bu 20 AB ülkesinin, seçilen dönemin ve gümrük birliği çerçevesinde ticarete dâhil olan malların çeşidinin sınırlı olmasını göz önünde bulundurursak ithal talebinin düşük olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra, ithal talebinin düşük olmasının nedeni, AB ülkelerinin üye ülkelere veya daha büyük ekonomilerden (Amerika, Çin vb.) ithalatı tercih etmesi olabilir. Nitekim 2009 yılı için AB'nin başlıca ithalat yaptığı dış ticaret partnerlerine bakıldığında Türkiye 7. sırada %3'lük bir paya sahipken, 1. sırada Çin (%17.9 payla), 2. sırada ise Amerika (%13.3 payla) yer almaktadır (EU Commission DG Trade Statistics, 2010:5).

2. *Nüfus değişkeni*: Nüfus değişkeni genellikle ülkelerin büyüklüğünü temsil etmektedir. Büyük ülkelerin büyük iç piyasası olduğu kabul edilir. Bu nedenle bu ülkelerin yurtiçi tüketiminin fazla olması nedeniyle daha az ihracat fakat daha fazla ithalat yapma gereksinimi duyabileceği düşünülür. Diğer taraftan, geniş iç piyasada iş bölümü ve uzmanlaşma dolayısıyla ölçek ekonomilerinin varlığı gözlemlenir. Bu durumun ticareti artırıcı bir etkisinin olması beklenilmektedir.
 - a. Türkiye'nin nüfusunu temsil eden değişkenin katsayısı negatif ve anlamlı çıkmıştır. Türkiye'nin büyük bir iç pazarı vardır. Bu nedenle nüfus artışı iç tüketimi artırarak ihracatı sınırlamaktadır.
 - b. AB ülkelerine bakıldığında ise, beklenildiği gibi değişkenin katsayısı pozitif ve anlamlı çıkmıştır. AB'nin geniş iç pazarı, ölçek ekonomilerinden yararlanılması ve uzmanlaşmanın etkinliğinin yanı sıra durağan hatta negatif nüfus artışına sahip olması ihracatı olumlu etkilemektedir.
3. *Uzaklık değişkeni*: Ülkeler arasında coğrafi uzaklık arttıkça ulaştırma maliyetleri artacağı için mesafenin dış ticareti olumsuz etkilemesi beklenmektedir. Uzaklıkta dikkate alınan ülkelerin başkentleri arasındaki mesafedir. Uygulamada AB ülkelerinin başkentlerinin

Ankara'ya olan uzaklığı dikkate alınmıştır. Tahmin sonucunda uzaklık değişkeninin Türkiye'nin ihracatında azaltıcı etkisi olduğu görülmüştür.

4. *GB kukla değişkeni:* GB kukla değişkeninin ticareti olumlu etkilemesi beklenir. GB üyesi olan ülkelerin aralarındaki ticareti serbestleştirmek için ticarete engel teşkil eden uygulamaları kaldıracakları için daha çok ticaret yapmaları beklenir. Tahmin sonuçlarına göre GB kukla değişkeni beklenildiği gibi pozitif çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatında GB'nin artırıcı etkisi vardır.

Bu tahmin sonucuna göre Türkiye'nin seçilmiş 20 AB ülkesi ile olan ticaretinde uzaklık (%0.49) etkilidir. Ancak GB'nin etkisi (%0.71) uzaklığa göre daha fazladır.

1999-2009 dönemi Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Romanya ve Slovenya'dan oluşan 8 AB ülkesine uygulanan modelin tahmin sonuçları şöyle özetlenebilir:

1. *Milli Gelir değişkeni:*

- a. Türkiye'nin milli gelir değişkeninin katsayısı yüksek düzeyde anlamsız çıkması ve tahmin sonuçlarını etkilemesi yüzünden çıkarılmıştır.
- b. 8 AB ülkesinin milli gelirini temsil eden değişkenin katsayısı pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Küçük ekonomiler daha büyük ekonomiler ile ticaret yapmayı tercih ederler. Bu ülkelerin (Polonya hariç) Türkiye'nin ekonomisinden daha küçük ekonomilere sahip olduğu dikkate alınır, gelirlerindeki artış Türkiye'nin ihracatını olumlu etkilemektedir.

2. *Nüfus değişkeni:*

- a. Türkiye'nin nüfus değişkeninin katsayısı gene negatif ve anlamlı çıkmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere bu ekonomilerin (Polonya hariç) küçük olmasını da dikkate alırsak Türkiye'nin büyük iç pazarından dolayı bu ülkelere daha az ihracat eğiliminin olabileceği kabul edilebilir.

- b. AB ülkelerinin nüfus değişkeninin katsayısı ise pozitif çıkmıştır. Bu ülkelerin ekonomileri ve yapısı dikkate alındığında ölçek ekonomilerinin etkisinden daha çok bu ülkelerin daha büyük iç pazara sahip ülkeler ile ticaret yapma eğiliminin Türkiye'nin ihracatını olumlu etkilediği söylenebilir.
3. *Uzaklık değişkeni*: AB ülkelerinin başkentlerinin Ankara'ya olan coğrafi uzaklıklarını temsil eden değişkenin katsayısı negatif ve anlamlı çıkmıştır. Önemli bir nokta ise mesafenin artmasıyla Türkiye'nin ihracatının % 1.33 oranında azaltıcı etkisi olmasıdır.
4. *GB kukla değişkeni*: GB kukla değişkenin katsayısı anlamlı çıkmıştır. Bu ülkeler için GB, Türkiye'nin ihracatını %0.42 oranında artırmaktadır. Burada GB olarak alınan aslında bu ülkelerle 1998'den itibaren imzalanan serbest ticaret anlaşmalarıdır.

Tüm bu sonuçlarda değerlendirildiğinde GB'nin Türkiye'nin AB'ye olan ihracat ilişkisinde oldukça önemli bir etkisinin gözlemlendiği söylenebilir. 1996 yılında GB'nin yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye'nin bu ortaklıktan ekonomik ve siyasi yönde büyük beklentiler içinde olduğu ancak bu beklentilerinin karşılanmaması sonucu hayal kırıklığına uğradı bilinmektedir. Genellikle bu durumdan dolayı GB sorumlu tutulmaktadır. Ancak dikkate alınması gereken bir husus, gümrük birliği dinamik etkilerinin uzun dönemde görülmesidir.

Bir başka noktada, bahsi geçen 8 ülkenin AB'ye 2004 sonrasında üye olan ülkeler olmasıdır. Bu ülkelerin üyeliği ile ticaretle Türkiye'nin olumsuz yönde etkileneceği endişesi olmuştur. Genel olarak AB'ye her yeni bir üye ülke katıldığında ticaret sapması yaratacağı tahmin edilir, gene de bu durum her zaman geçerli olmayabilir. Fakat 2004 sonrasındaki genişlemeler ile gelen yeni üyeler Türkiye'nin AB'ye olan ihracatını çok etkilememiştir. Türkiye'nin Polonya hariç, bu ülkelere göre üretim kapasitesi daha büyük ve ürün çeşitliliği daha fazladır.

Türkiye'nin 20 AB ülkesine olan ihracatına bakıldığında ise uzaklık faktörünün etkisi olduğu ancak GB kadar fazla olmadığı görülmüştür. Bu 20 ülke içinde AB'nin ekonomik açıdan büyük ve Türkiye ile ticari ilişkileri çok eskiye dayanan üye devletleri olan Almanya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin dâhil olduğu düşünülürse, Türkiye'nin ihracatında uzaklık faktöründen daha önemli faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Bu durum 2004 sonrasında üye olan ülkeleri kapsayan 8 AB ülkesine yapılan uygulama sonuçları ile karşılaştırıldığında daha iyi gözlemlenmektedir.

Son dönemde Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatında Bulgaristan ve Romanya'ya artış gözlemlenmektedir. Yapılan uygulama sonucu bu ülkeler ile olan ihracatta uzaklık faktörünün GB'den daha fazla etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda bu ülkeler ile olan ihracatın bir nedeni GB ise, diğeri önemli nedeni de mesafe olarak yakınlığıdır. Nitekim bu iki ülkeye olan ihracata bakıldığında en yüksek pay ürün bazında makine ve motorlu taşıtlardır. Bu malların yükte ağır olması ve taşınmasındaki zorluklar göz önüne alınırsa, ulaştırma maliyetlerini etkileyen uzaklık faktörünün bu ticaret ilişkisinde etkili olduğu söylenebilir.

Daha öncede belirtildiği üzere yapılan uygulamada zaman içinde değişmeyen değişkenleri (uzaklık ve GB kukla değişkeni) dikkate almasından dolayı rastsal etkiler modeli tahmin sonuçları üzerinden genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu bilgiler ışığında Türkiye'nin ticaret yaptığı AB ülkeleri ne kadar büyük nüfusa ve iç pazara sahip ise, ekonomileri ne kadar istikrarlı ve yüksek gelir yaratıyor ise, o denli Türkiye'nin ihracatı olumlu etkilenmektedir.. Bu 20 AB ülkesinin, AB'nin geniş iç pazarının önemli kısmını oluşturan ve büyük nüfus oranına sahip ülkeleri (Almanya, Fransa, Hollanda, İngiltere, vb.) içermesi etkilidir. Ayrıca bu ülkeler istikrarlı ve yüksek gelirli ekonomilere sahiptir.

Uzaklık faktörü dikkate alınarak uygulama sonuçlarına bakıldığında, bu faktörün ihracata etkisinin farklı oranlarda olduğu görülmektedir. Bu etki 20 AB ülkesine olan ihracata bakıldığında, büyük ekonomilerin etkisiyle, beklenildiği kadar yüksek değildir. Oysa diğer 8 ülkenin olduğu sonuçlara göre uzaklık daha yüksek bir

etkiye sahiptir. Örneğin, Türkiye-Almanya arasındaki coğrafi uzaklık ile Türkiye-Romanya arasındaki uzaklık farkına bakıldığında Türkiye-Almanya birbirine daha uzaktır. Bu ticaret ilişkisinde sadece uzaklık faktörü dikkate alınrsa, Türkiye'nin Romanya ile daha çok ticaret yapması beklenebilir. Fakat Almanya Türkiye'nin AB ülkelerine olan ihracatında en önemli partner ülkelerden birisidir. Bu 20 AB ülkesi arasında Türkiye'nin Fransa, İtalya, İngiltere gibi başlıca önemli ihracat partnerlerin durumunda uzaklık faktörünün ihracatta kısmen etkili olduğu sonucuna varılabilir. Düşük gelirli ekonomilerde ise Bulgaristan ve Romanya gibi nakliye mesafesinin kısa olmasından dolayı makine ve motorlu taşıtlar gibi yükte ağır olan malların ihracatında uzaklığın etkili olduğu görülebilir.

Bu durumda GB, Türkiye ihracatını artırıcı bir etki yaptığı ancak uygulamada dikkate alınan dönem itibariyle beklenildiği kadar çok yüksek bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. GB etkilerinin uzun dönemde görüldüğü bilinmektedir. GB'nin etkili olmasında, GB'den sonraki süreçte ülkelerin dış ticaret ilişkilerinin yanı sıra pazarının büyüklüğü, ekonomik gelir durumları, ekonomilerinin istikrarlı olması ve ticari ilişkilerinin ne kadar geriye uzandığı gibi faktörler de etkili olduğu söylenebilir. Bu durumda elde edilen sonuçlara göre Türkiye ve AB ülkeleri ile olan ihracat ilişkisini yorumlarken, tek başına uzaklık ve GB faktörlerinin etkisinden bahsedilmesi doğru olmayabilir. Çünkü her iki faktörün etkisinin önemi ihracat yapılan ekonomilere göre değişkenlik göstermektedir. Bu uygulama sonucu gözlemlerden yola çıkarak, Türkiye'nin ihracatında Türkiye'nin AB ile GB öncesine dayanan ticari ilişkileri, bu ülkelerin çoğunun yüksek gelirli, istikrarlı ve iç pazarı büyük ekonomilere sahip olması nedeniyle uzaklık faktörünün etkisinin beklenildiği kadar olmadığı söylenebilir. GB'nin etkilerinin uzun dönemde görüldüğü göz önüne alınrsa, GB öncesi sürecin ve ticari ilişkilerin de Türkiye ihracatını etkilediği söylenebilir.

Türkiye'nin AB ile olan ticari ilişkilerinde GB üyesi olmasının yanı sıra coğrafi yakınlığı da avantaj olarak görülebilir. Çalışmada yapılan uygulama sonucunda elde edilen bulguların bu durumu desteklediği söylenebilir. Türkiye ile ilgili çekim modeli çalışmalarında genel olarak bu iki avantajdan bahsedilmiştir.

Eğer Türkiye tam üye olursa AB'nin bu durumdan kazancının olacağı, ancak Türkiye'nin bu durumdan daha fazla kazanç elde edeceği belirtilmiştir. Bunun nedeni ise, mevcut durumda Türkiye'ye AB'nin iç pazarına sınırlı bir giriş hakkı verilirken, tam üyelik sonrasında ihraç ürünleri için daha geniş pazar olanaklarına kavuşması ile gerçek bir etkinin görüleceği öne sürülmüştür (Lejour ve diğerleri, 2004:49). Bunun yanı sıra GB dışında Türkiye ve AB arasında özel bir ticari ilişkinin olmadığını ancak tam üyelik söz konusu olduğunda ise böyle bir ilişkinin ortaya çıkabileceği iddia edilmiştir (Antonucci ve Manzocchi, 2006:167-169). Uygulama sonuçlarına göre uzaklığın tahmin edildiği kadar etkili çıkmaması, GB ile ihracatta da özel bir ilişkinin oluşturulduğu söylenebilir.

Bunun yanı sıra ihracat değerlerinin olumsuz etkilenmesinde GB çerçevesinde tarım ürünlerinin dâhil olmaması, Birliğin istediği norm ve standartlarda üretim yapılmaması ve ortak tarım politikasına uyumda sıkıntıların yaşanması gibi faktörler gösterilebilir (Gündüz ve Esengün, 2007:49). Türkiye'nin coğrafi uzaklığı bağlamında ulaştırma maliyetleri ve ulaştırma maliyetleri arasındaki farkların ticaret rakipleri arasında tarım ürünleri sektörlerinde ihracatı önemli ölçüde etkilediği belirlenmiştir. Türkiye ve AB arasındaki GB'nin genişletilmesi durumunda tarım sektörlerinde ihracatın dikkat çeken bir artış göstereceği belirtilmiştir (Nowak Lehmann ve diğerleri, 2007:755-758).

Türkiye'nin de gümrük birliğine katılımından sonra, GB'nin kısa dönemli etkileri nedeniyle de, imalat sanayinde ticaret saptırıcı etkiler görülmüştür (Ulusoy ve Sözen, 2008:359-361). Böylece ODAÜ ile Bulgaristan ve Romanya'nın AB'ye katılımının sonucu Türkiye'nin ticaretinde tekrar bir sapmanın görülebileceği düşünülmüştür. Zira bu ülkelerin bir kısmının uzaklıkları karşılaştırıldığında AB ülkelerine mesafeleri Türkiye'ye nazaran daha kısadır. Ayrıca Türkiye'nin ihracat yapısının hammadde ve emek yoğun mallar açısından Bulgaristan, Polonya ve Romanya ile benzer olması, Türkiye'nin ihracatının bu durumdan olumsuz etkilenmesine yol açabilir (Yılmaz, 2003:11-12). Nitekim Türkiye'nin büyüklüğüne yakın olan Polonya'nın GSYİH'nin %20'den fazlası AB'ye olan ihracatını oluşturmaktadır. Türkiye içinse bu oran %15-16'dır. Bu durumun bir nedeni AB'nin

korumacı tavrı olarak gösterilirken diğer taraftan Türkiye'nin birçok ODAÜ nazaran coğrafi uzaklık olarak AB pazarına daha uzak olması gösterilmektedir (Gros, 2005:4). Buna rağmen Türkiye'nin AB ile olan GB ve ticari ilişkilerinin ODAÜ göre daha uzun bir döneme dayandığı ve Türkiye'nin AB İç pazarıyla daha iyi bütünleştiği söylenebilir. Ayrıca Türkiye'nin dinamik nüfusu ve dolayısıyla iş gücü büyürken, diğer çoğu ODAÜ'nde bu durum inişe doğru gitmeye başlamıştır (Gros, 2005:1). Türkiye'nin bu durumu kendi lehine çevirmesiyle ticari ilişkilerinde daha avantajlı olacağı söylenebilir.

Ayrıca Türkiye dinamik ihracat gelişimiyle yabancı rekabet ortamına ayak uydurabileceğini göstermiş ancak küresel piyasalarda yerini alması ve istikrarlı olması için teknolojik altyapı önemlidir (Zschiedrich ve Adalı, 2003:312-314). Bunun yanı sıra küresel piyasalarda rekabet edebilmesi için ekonomisinde önemli bir paya sahip olan hizmet ve tarım sektörünü de Gümrük Birliği'ne dâhil etmesi gerektiği belirtilmektedir (Ulusoy ve Sözen, 2008:360-361). Diğer bir deyişle, hizmetler ve tarım sektörü Gümrük Birliği'ne dâhil edilmezse ve Türkiye AB içinde yerini almazsa sadece Gümrük Birliği'ne dayalı bir ortaklık modeli sürdürülebilir olmayabilir.

KAYNAKLAR

Acar, M. S. (2007). *Uluslararası Reel Ticaret: Teori, Politika*. İzmir: Gözden Geçilirmiş Üçüncü Baskı, T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası.

Anderson, J. E. (1979). A Theoretical Foundation for the Gravity Equation. *The American Economic Review*, 69(1): 106-116.

Anderson, J. E. ve Van Wincoop, E. (2003). Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle. *The American Economic Review*, 93(1):170-192.

Ankara Anlaşması (1963). *Ankara Anlaşması ve Katma Protokol, Avrupa Topluluğuna İlişkin Temel Belgeler* (ss.1-46). T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Avrupa Topluluğu ile İlişkiler Genel Müdürlüğü, Cilt 2:1993, <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/antlasma/aa-kp.pdf> (05 Ağustos 2009).

Antonucci, D. ve Manzoichi, S. (2006). Does Turkey have a special trade relation with the EU? A gravity model approach. *Elsevier, Economic Systems*, 30:157-169.

Arısoy, E. (1997). Dış Ticaret Hadlerinin Gelir Etkisi. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Dış Ticaret Dergisi*, Temmuz(6):1-11. www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/ead/tanitimkoordinasyondb/3sa6.doc (19 Aralık 2009).

Aslan, R. (2000). Türkiye-Avrupa Birliği: Sancılı Gelişen İlişki. *T.C. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 55(3):9-28.

Atilla, A. (2010). Serbest Ticaret Antlaşmalarının Türkiye'nin Dış Ticareti Üzerindeki Etkisi, ss.1-11. <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/KonjokturIzlemeDb/sta.doc> (30 Eylül 2010).

Aydın, A.K. (10 Temmuz 2008). Serbest Ticaret Anlaşmalarının Yeri ve Türkiye'nin Dış Ticaretinin Geliştirilmesindeki Önemi. *T.C. Dışişleri Bakanlığı*. http://www.mfa.gov.tr/serbest-ticaret-anlasmalarinin-yeri-ve-turkiye_nin-dis-ticaretinin-gelistirilmesindeki-onemi.tr.mfa (30 Eylül 2010).

Balkır, C. (1998). The Customs Union and Beyond: The Political Economy of Turkey in the Post Soviet Era. *Ed L. Rittenberg, Praeger, Connecticut, USA*, ss.51-79.

Balkır, C. (2010). *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri*. İstanbul: T.C. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Balkır, C., Eylemer, S. ve Taş, İ. (2008). "Customs Union: An End in Itself or A Step Towards Accession". Türkiye ve Avrupa Birliği: Geçmişten Geleceğe, *İKV Konferans*, İstanbul, 10-11 Temmuz 2008.

Bayar, G. ve Çalışkan, Ö. (2007). Türkiye-AB İlişkileri: Bir Oyun Kuramı Yaklaşımı. *T.C. ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34 (1): 19-62.

Bergstrand, J. H. (1985). The Gravity Equation in International Trade: Some Microeconomic Foundations and Empirical Evidence. *The Review of Economics and Statistics*, 67(3): 474-481.

Bergstrand, J. H. (1989). The Generalized Gravity Equation, Monopolistic Competition, and the Factor-Proportions Theory in International Trade. *The Review of Economics And Statistics*, MIT Press, 71(1): 143-53.

Christie, E. (2002). Potential Trade in Southeast Europe: A Gravity Model Approach. *WIIW- The Vienna Institute for International Economic Studies Working Papers*,(21):81-101. <http://www.wiiw.ac.at/balkan/files/christie.pdf> (21 Ağustos 2009).

Cooper, C. A. ve Massell, B. F. (1965). A New Look at Customs Union Theory. *The Economic Journal*, 75(300): 742-747.

Çınar Ay, S. (2005). *Gümrük Birliği sürecinde Türkiye'nin Dış Ticaretinde meydana gelen yapısal Değişmeler*. Ünal Aysal Tez Değerlendirme Yarışma Dizisi, İktisadi Araştırmalar Vakfı, Doktora Tezi. İstanbul: T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Deardorff, A. V. (1998). Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?. *National Bureau of Economic Research, Inc, NBER Working Paper*, 5377:1-30.

Der Grosse Brockhaus (1954). Derleyen: Brockhaus F. A. Wiesbaden: Fünfter Band GP-LZ.

DTM (20 Nisan 2010a). Ankara Anlaşması: AET Ortaklığı. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=227&icerikID=327&dil=TR> (25 Mayıs 2010).

DTM (20 Nisan 2010b). Türkiye'nin Avrupa Birliği ile İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, Ankara Anlaşması ve Katma Protokol. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=208&icerikID=310&dil=TR> (25 Mayıs 2010).

DTM (20 Nisan 2010c). Katma Protokol. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı*, <http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=252&icerikID=355&dil=TR> (25 Mayıs 2010).

DTM (2010). Türkiye-AB İlişkilerinde Son Dönem Gelişmeler ve Katılım Müzakerelerinde Son Durum, Türkiye-AB İlişkileri. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı*, ss.1-4

<http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=220&icerikID=302&dil=TR> (25 Mayıs 2010).

Dura, C. ve Atik, H. (2007). *Avrupa Birliği, G mruk Birliği ve Türkiye*. Ankara: Genişletilmiş 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım.

EFTA- European Free Trade Association, <http://www.efta.int/about-efta/the-efta-states.aspx> (25 Mayıs 2010).

Egger, P. (2000). A Note on the Proper Econometric Specification of the Gravity Equation. *Economics Letters, Elsevier*, 66(1):25-31.

El-Agraa, A. M. (1994). *The Economics of The European Community*. New York-Londra : Harvester Wheatsheaf, 4th Edition.

Ertürk, E. (2006). *Uluslararası İktisadi Birleşmeler*. Bursa: Geliştirilmiş 4. Baskı, Alfa Akt el.

EU Commission DG Trade Statistics (2010). Turkey EU Bilateral Trade and Trade with the World, 15 Eylül 2010. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113456.pdf (11 Ekim 2010).

EU Parliament (1 Mart 2003). Relations between Malta and the EU, Briefing No 5 Malta and the relations with the European Union. http://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/5a2_en.htm#3 (30 Eylül 2010).

Evenett, S. J. ve Keller, W. (1998). On Theories Explaining The Success of the Gravity Equation. *National Bureau of Economic Research, Inc*, NBER Working Papers 6529: 1-35.

Fratiani, M. U. (2007). The Gravity Equation in International Trade, Handbook of International Business. 2nd Ed., Oxford Press, Forthcoming. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1013348> (17 Ocak 2009).

GATT- The General Agreements on Tariffs and Trade (1947). <http://www.worldtradelaw.net/uragreements/gatt.pdf> (17 Ocak 2009).

Golovko, A. (2009). Çekim Modeli: Avrasya Ülkelerinin Dış Ticareti. *Anadolu Uluslararası İktisat Kongresinde Sunulmuş Tebliğ*, 17-19 Haziran 2009, Econanadolu. http://econ.anadolu.edu.tr/fullpapers/Golovko_econanadolu2009.pdf (28 Temmuz 2009).

Gros, D. (2005). Economic Aspects of Turkey's Quest for EU Membership. *Centre for European Policy Studies, CEPS Policy Brief*, 69:1-9.

Gündüz, O. ve Esengün, K. (2007). Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Avrupa Birliği (15) ile Dış Ticareti üzerine Etkileri. *T.C. GOÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 24(1):43-49.

Güran, N. (2002). *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Birliği*. İzmir: 2. Baskı, Anadolu Matbaacılık.

Harri, A. (2003). *Theoretical And Emprical Aspects Of The Economic Integration and Trade Liberalization*. Ph.D., Albanian Long-Term Expert on the Project "Consulting Services For Macroeconomic & Fiscal Analysis".

Head, K. (2003). Gravity for Beginners, http://home.fhtw-berlin.de/~betzk/International_Economics-Dateien/gravity_head.pdf (15 Aralık 2008).

Hellvin, L. ve Nilsson, L. (2000). Trade Flows Between Trading Blocs: The Case of the EU's Trade with Asia and NAFTA. <http://www.snee.org/filer/papers/36.pdf> (5 Eylül 2010).

Höfken J., W. G. (1842). *Der Deutsche Zollverein in seiner Vortbildung*. Stuttgart und Tübingen: Verlag der I. G. Cotta'schen Buchhandlung, Digitale Texte der Bibliothek des Seminars für Wirtschaft-und Sozialgeschichte, http://www.digitalis.uni-koeln.de/hofken/hofken_index.html (29 Temmuz 2009).

Hunt, E. K. (2002). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Çeviren Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

International Encyclopedia of the Social Science (2008b). USA: 2nd Edition, Volume 2 Cohabitation–Ethics in Experimentation, Derleyen William A. Darity Jr. ,The Gale Group.

International Encyclopedia of the Social Science (2008c). USA: 2nd Edition, Volume 3 Ethnic Conflict–Inequality, Gender, Derleyen William A. Darity Jr. ,The Gale Group.

Isard, W., Azis, I. J., Drennan, M. P., Miller, R. E., Saltzman, S. ve Thorbecke, E. (1998). *Methods of Interregional and Regional Analysis*. Aldershot-Brookfield USA, Singapor-Sydney: Ashgate Publishing.

Jovanović, M. N. (1998). *International Economic Integration- Limits and Prospects*. Londra: 2. Baskı, Routledge.

Kalaycı, C. ve Artan, S. (2009). Gümrük Birliğinin Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri. *EconAnadolu 2009: Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi Tebliği*, 17-19 Haziran 2009, Eskişehir.

Kandoğan, Y. (2005). Trade Creation and Diversion Effects of Europe's Regional Liberalization Agreements. *William Davidson Institute, Working Paper, No.746*.

Karaca, N. (2003). GATT' tan Dünya Ticaret Örgütü'ne. *Maliye Dergisi*, (144): 84-99.

Karluk, R. (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye*. İstanbul: 9. Baskı, Beta Yayınları.

Katma Protokol (1970). *Ankara Anlaşması ve Katma Protokol, Avrupa Topluluğuna İlişkin Temel Belgeler* (ss. 47-78). T.C. Devlet Planlama Teşkilatı Avrupa Topluluğu ile İlişkiler Genel Müdürlüğü, Cilt 2:1993, <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/antlasma/aa-kp.pdf> (5 Ağustos 2009).

Kılıç, R. (2002). Türkiye-AB İlişkileri ve Gümrük Birliği: Ekonomik Entegrasyon Teorisi. Gümrük Birliği Teorisi. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Kluge (2002). *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Derleyen Elmar Seebold Berlin-New York: 24. durchgesehene und erweiterte Auflage, Water De Gruyter(WdeG).

Kreinin, M. E. (1964). On the Dynamic Effects of a Customs Union. *The Journal of Political Economy*, 72(2):193-195.

Krueger, A. O. (1999). Trade Creation and Trade Diversion Under NAFTA. *NBER Working Paper No. 7429*.

Krugman, P. (2004). The "New" Economic Geography: Where Are We?. *International Symposium "Globalization and Regional Integration-From the Viewpoint of Spatial Economics"*, (2 Aralık 2004), http://www.ide.go.jp/English/Events/Sympo/pdf/krug_summary.pdf (15 Ekim 2010).

Kula, F. ve Aslan, A. (2008). Türkiye'nin Ortadoğu'da Ekonomik Geleceği: Türkiye'nin İhracat Potansiyeline Yönelik Ampirik Bir Analiz. *Munich Personal RePEc Archive MPRA No. 10688*.

Latince-Türkçe Sözlük (1995). Kabağaç, S. ve Alova, E. , Sosyal Yayınlar.

Lejour, A.M. ve de Mooij, R.A. (2004). Turkish Delight: Does Turkey's Accession to The EU bring Economic Benefits?. *CESIFO Working Paper No. 1183, Category 7: Trade Policy*.

Lejour, A.M., de Mooij R.A. ve Capel, C.H. (2004). Assessing the economic implications of Turkish accession to the EU. *CPB Document No. 56*.

Lipsey, R. G. (1957). The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare. *Economica, New Series, 24(93):40-46*.

Lipsey, R. G. (1960). The Theory of Customs Unions: A General Survey. *The Economic Journal, 70(279):496-513*.

Machlup, F. (1998). Economic Integration, *International Economic Integration-Theory and Measurement- Critical Perspective on the World Economy* (ss. 115-135). Derleyen Miroslav N. Jovanović, Londra: Routledge.

Makeower, H. ve Morton, G. (1953). A Contribution Towards a Theory of Customs Unions. *The Economic Journal, 63(249): 33-49*.

Martinez-Zarzoso, I. ve Nowak-Lehmann F. D. (2003). Augmented Gravity Model: An Empirical Application to MERCOSUR-European Union Trade Flows. *The Journal Of Applied Economics, 6(2):291-316*.

Martinez-Zarzoso, I. , Nowak-Lehmann F. D. ve Horsewood N. (2006). Effects of Regional Trade Agreements using a Static and Dynamic Gravity Equation.

Discussion Papers/ Ibero-America Institute for Economic Research, Ibero-Amerika Institut für Wirtschaft, Discussion Papers, (149):1-33.

Meade, J. E. (1979). The Adjustment Processes of Labour Co-operatives with Constant Returns to Scale and Perfect Competition. *Economic Journal, Royal Economic Society*, 89(356):781-88.

NAFTA- North American Free Trade Agreement, Office of the United States Trade Representative, Executive Office of the President, <http://www.ustr.gov/trade-agreements/free-trade-agreements/north-american-free-trade-agreement-nafta> (25 Mayıs 2010)

Nowak-Lehmann, F. , Herzer, D. , Zarzoso Martinez, I. ve Vollmer, S. (2007). The Impact of a Customs Union between Turkey and the EU on Turkey's Exports to the EU. *JCMS* 45(3):719-743.

Öniş, Z. (2000a). An Awkward Partnership: Turkey's Relations with the European Union in Comparative-Historical Perspective. Final Draft, August 2000.

Öniş, Z. (2000b). Luxembourg, Helsinki and Beyond: Towards an Interpretation of Recent Turkey-EU Relations. Final Draft, August 2000.

Özen, Ç. (2002). Türkiye-Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği ve Tam Üyelik Süreci üzerine Etkileri. İzmir: Ceylan Kitabevi.

Özkale, N.L. ve Karaman, F.N. (2006). Gümrük Birliği'nin Statik Etkileri. *DTM Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1(1): 117-138.

Pazarlıoğlu, M. V. (2001). 1980-1990 Döneminde Türkiye'de İç Göç üzerine Ekonometrik Model Çalışması. *Çukurova Üniversitesi 5. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, <http://idari.cu.edu.tr/sempozyum/bil8.htm>(31 Ağustos 2010).

Pedussel Wu, J. (2004). Measuring and Explaining Levels of Regional Economic Integration. ZEI-Zentrum für Europäische Integrationsforschung- Center for European Integration Studies, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Working Paper B(12):1-37.

Pelkmans, J. (2001). *European Integration: Methods and Economic Analysis*. Harlow, England- New York: Financial Times/Prentice Hall, 2. Ed.

Robson, P. (1998). *The Economics of International Integration*. Londra: Fourth Edition, Routledge.

Roma Antlaşması (1957).
http://ec.europa.eu/economy_finance/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf (17 Ocak 2009).

Sabır, H. (2002). Gelişmekte olan Ülkeler arasında Ekonomik Entegrasyon: MERCOSUR Örneği. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Dış Ticaret Dergisi*, Temmuz(25):1-9.

Scott, A. (2002). Theories of Regional Economic Integration and Global Economy, *The European Union Handbook* (ss. 100-120). Derleyen Jackie Gower ve Ian Thomson. Londra: 2nd Edition, Routledge.

Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*. İstanbul: Geliştirilmiş 15. Baskı, Güzem Can Yayınları.

Seymen, D. (2009). *Türkiye'nin Dış Ticaret Yapısı ve Rekabet Gücü*. İzmir: T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

T.C. Dışişleri Bakanlığı (10 Temmuz 2008). AB Üyeleri. <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?20f23bce-3517-46c3-86a3-28cf52eb5e9a> (30 Eylül 2010).

TDK (2005). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*. Ankara: 10. Baskı.

Tovias, A. (1994). A Survey of the Theory of Economic Integration, *European Integration: Theories and Approaches*, Derleyen Byhans J. Michelmann ve Panayotis Soldatos. Maryland, USA: University Press of America, Inc.

Treaty of Lisbon, Taking Europe to 21st Century, http://europa.eu/lisbon_treaty/take/index_en.htm (25 Şubat 2010).

Ulusoy, V. ve Sözen, A. (2008). Trade Diversion and Trade Creation the Case of Turkey Establishing Customs Union with the European Union. *European Journal of Scientific Research*, 20(2):356-361.

Uyar, S. (2001). Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Dış Ticaret Dergisi*, Ocak(20): 1-13.

Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language (1959). Derleyen Noah Webster. Cleveland ve New York: Unabridged, Second Edition, , The World Publishing Company.

Webster's Third New International Dictionary (1981). Derleyen Philip Babcock Gove , Ph. D. ve The Merriam-Webster Derleyenleri. Massachusetts, USA: Merriam-Webster Inc., Publishers Springfield.

Yalçın, E. (2005). *İktisadi Büyüme ve Dış Krediler: Bir Ampirik Çalışma*. Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Ankara: T.C. Merkez Bankası Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü.

Yetkin, M. N. (1998). Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Değerlendirilmesi. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Dış Ticaret Dergisi*, Ekim (Özel Sayı):1-12.

Yıldırım, E. ve Dura, C. (2007). Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusunda Literatüre Bir Bakış. *T.C. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteler Dergisi*, 28(Ocak-Haziran):141-177.

Yıldız, M. (1999). Bütünleşme Biçimleri ve Avrupa Birliği, Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Değerlendirilmesi. *T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Dış Ticaret Dergisi*, Ekim (15):1-14.

Yılmaz, B. (2003). Turkey's Competitiveness in the European Union: A Comparison with Five Candidate Countries-Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania- and the EU-15. *Ezoneplus Working Paper No. 12*:1-20.

Zschiedrich, H. ve Adalı, F. (2003). Auswirkungen der Zollunion mit der EU auf die Wirtschaft der Türkei. *Südosteuropa-Zeitschrift für Gegenwartsforschungen*, 52:292-314.

1/95 sayılı OKK (1995). *Türkiye-Avrupa Topluluğu Ortaklık Konseyi Kararları 1964-2000* (ss.177-242). T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. Yayın No. DPT: 2596 Cilt 1:2001, <http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/okk1.pdf> (05 Ağustos 2009).

European Commission Audiovisual Services,
http://ec.europa.eu/avservices/photo/photo_thematic_en.cfm?mark=PRO,CART

Eurostat Statistics Database,
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database.

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı,
<http://www.dtm.gov.tr/dtmweb/index.cfm?action=detay&yayinID=256&icerikID=326&dil=TR>

TÜİK (2010). Dış Ticaret İstatistikleri. *T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu*,
http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=12&ust_id=4

Uzaklık ölçümü, <http://www.indo.com/distance/>

EKLER

EKLER: ÇEKİM MODELİ UYGULAMASINDA KULLANILAN VERİLER

EK 1: Ülkelerin Nüfus Göstergeleri (Birim 1000 Kişi)

ÜLKELER	YILLAR													
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Almanya	81896.0	82052.0	82029.0	82087.0	82188.0	82340.0	82482.0	82520.0	82501.0	82464.0	82366.0	82263.0	82120.0	81874.0
Avusturya	7959.0	7968.0	7976.8	7992.3	8011.6	8042.3	8082.1	8118.2	8169.4	8225.3	8267.9	8301.0	8336.5	8363.0
Belçika	10155.0	10180.0	10203.0	10222.0	10246.0	10281.0	10330.0	10373.0	10417.0	10474.0	10543.0	10622.0	10708.0	10790.0
Bulgaristan	8363.0	8312.0	8257.0	8211.0	8170.0	7913.0	7869.0	7801.2	7761.0	7718.7	7679.3	7640.2	7606.6	7568.6
Çek Cumh.	10315.4	10303.6	10294.9	10282.8	10272.5	10224.2	10200.8	10201.7	10206.9	10234.1	10266.6	10322.7	10429.7	10490.8
Danimarka	5262.0	5285.0	5303.0	5321.0	5338.0	5357.0	5376.0	5390.0	5403.0	5419.0	5437.0	5460.0	5492.0	5522.0
Fransa	59624.0	59831.0	60047.0	60333.0	60725.0	61163.0	61605.0	62038.0	62491.0	62959.0	63394.0	63781.0	64141.0	64494.0
Hollanda	15526.0	15607.0	15703.0	15809.0	15922.0	16043.0	16147.0	16223.0	16276.0	16317.0	16341.0	16378.0	16440.0	16526.7
İngiltere	58164.0	58314.0	58475.0	58684.0	58886.0	59113.0	59323.0	59557.0	59846.0	60238.0	60587.0	60975.0	61383.0	61767.0
İspanya	39479.2	39583.4	39722.1	39927.2	40264.2	40721.4	41314.0	42004.6	42691.8	43398.2	44068.2	44873.6	45593.4	45929.5
İsveç	8841.0	8846.0	8851.0	8858.0	8872.0	8896.0	8925.0	8958.0	8994.0	9030.0	9081.0	9148.0	9256.0	9341.0
İtalya	56860.3	56890.4	56906.7	56916.3	56942.1	56977.2	57157.4	57604.7	58175.3	58607.0	58941.5	59375.3	59832.2	60263.0
Litvanya	3601.6	3575.2	3549.3	3524.2	3499.5	3481.3	3469.1	3454.2	3435.6	3414.3	3394.1	3375.6	3358.1	3339.4
Macaristan	10311.2	10290.5	10266.6	10237.5	10211.0	10187.6	10158.6	10129.6	10107.1	10087.1	10071.4	10055.8	10038.2	10022.1
Malta	380.0	382.8	385.3	387.5	390.0	393.1	395.9	398.5	401.2	403.4	406.2	409.0	412.3	413.2
Polonya	38289.0	38292.0	38283.0	38270.0	38256.0	38251.0	38232.0	38195.0	38180.0	38161.0	38132.0	38116.0	38116.0	38145.0
Portekiz	10057.9	10091.1	10129.3	10171.9	10225.8	10293.0	10368.4	10441.1	10502.0	10549.4	10584.3	10608.3	10622.4	10632.5
Romanya	:	:	:	22458.0	22435.2	22408.8	21794.8	21733.6	21673.3	21623.8	21584.4	21537.6	21504.3	21461.3
Slovenya	1989.9	1986.3	1982.4	1983.7	1989.4	1992.0	1995.0	1996.3	1997.3	2000.8	2007.8	2018.9	2022.0	2041.5
Yunanistan	10709.2	10776.5	10834.9	10882.6	10917.5	10950.0	10987.6	11023.5	11061.7	11103.9	11148.5	11192.8	11237.1	11260.4
Türkiye	60671.0	61582.0	62464.0	63366.0	64259.0	65135.0	66009.0	66873.0	67734.0	68582.0	69421.0	70256.0	71079.0	72500.6

Kaynak: Eurostat. (:) bulunmamaktadır.

EK 2: Türkiye'nin AB Ülkelerine İhracatı (Milyon €)

ÜLKELER	YILLAR							
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Almanya	4341406807	4920127433	5262669112	5434560299	5961906805	6304065504	6576921736	6788505242
Avusturya	259473390	291614478	333616689	395142651	479232256	575249420	634881592	787538152
Belçika (ve Lüks -> 1998)	391705707	496552883	637062281	670626948	823070754	996799760	1010057818	1216155461
Bulgaristan	:	:	:	154977425	233676504	305672353	414684723	588361638
Çek Cumh	:	:	:	88594597	121015416	192488197	248145188	297023071
Danimarka	120498180	160419865	187595470	211357609	246569970	305137155	409972651	450679167
Fransa	1288094520	1339978954	1735018961	2042440851	2278964765	2533601934	2687381231	2593136924
Hollanda	654824533	772372320	961756364	1059456183	1122187386	1128104311	1310939103	1474245536
İngiltere	1134961382	1483649912	1703243820	1905280889	2459046099	2853770247	3650705440	3848263927
İspanya	326750761	450788274	500861276	653029262	902562730	1101839792	1323640921	1694647212
İsveç	105988956	149637488	184082036	201792852	237689226	342791983	340941085	448635180
İtalya	1238037414	1330269274	1512691722	1801154554	2209617722	3030433919	2940322484	3334852456
Litvanya	:	:	:	24997287	32604262	45705801	67785403	76255534
Macaristan	:	:	:	105367733	123466687	202166034	258913732	332748642
Malta	:	:	:	28196789	29254587	30942792	38365859	39498204
Polonya	:	:	:	181422135	235207054	444880912	672352331	774172789
Portekiz	57881113	98746302	148880168	183286827	192486786	276554422	257146522	277470352
Romanya	:	:	:	208168607	293741809	419929316	591528984	814773178
Slovenya	:	:	:	49116249	58884227	95382492	98236476	128938955
Yunanistan	183508791	263105646	330129137	352113453	428833097	563520765	645150974	779637331

Kaynak: Eurostat. (:) bulunmamaktadır.

EK 2devam: Türkiye'nin AB Ülkelerine İhracatı (Milyon €)

ÜLKELER	YILLAR					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Almanya	7139750492	7443411978	8153682428	8883210543	8757307653	7317976504
Avusturya	971092149	1140435327	1154065661	1301900241	1376247349	1273566366
Belçika (ve Lüks -> 1998)	1793871870	1866768396	1986209397	2420403194	2642982325	2064574816
Bulgaristan	699942721	887127142	1103514203	1488665117	1395785041	918328286
Çek Cumh	236761144	252352073	290729043	369624898	421022326	345996281
Danimarka	525795744	610601189	660251746	720699438	696980089	523979136
Fransa	3166516727	3292324420	3743475334	4186783920	4614423883	4409581968
Hollanda	1882005750	2217792191	2313805369	2209019713	2244124460	1676797225
İngiltere	4961550294	5311790273	5989522325	6678202943	5662295217	4412362444
İspanya	2339590286	2737551364	3405821824	4069551416	3421743811	2473162815
İsveç	556790218	659116016	800984317	796239291	840981778	613555695
İtalya	3970566903	4363987210	5409630786	5339718863	5583269397	4422858297
Litvanya	70672411	81407727	106923073	137325234	115316728	74658214
Macaristan	351730970	369838142	396144634	424391123	417324441	316444461
Malta	37230082	36379029	36303573	36226436	31173203	23899085
Polonya	769324289	856187688	1008220197	1245186090	1199566176	1005290047
Portekiz	352447616	358983528	476689194	444725347	366500766	283773978
Romanya	1090744694	1573982843	2009825345	2766474738	2762240301	1459955953
Slovenya	206002812	344156336	496075897	723594641	830335325	641063052
Yunanistan	992516287	956456380	1325950023	1669174790	1693262340	1238766548

Kaynak: Eurostat. (:) bulunmamaktadır.

EK 3: AB Ülkeleri ve Türkiye'nin reel GSYİH (Milyon €)

ÜLKELER	YILLAR							
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Almanya	91.44	93.09	94.98	96.89	100	101.24	101.24	101.02
Avusturya	88.24	90.12	93.36	96.48	100	100.52	102.18	102.99
Belçika	88.09	91.39	93.15	96.45	100	100.79	102.16	102.97
Bulgaristan	94.44	89.18	92.75	94.88	100	104.07	108.75	114.19
Çek Cumh.	96.64	95.93	95.21	96.48	100	102.46	104.40	108.16
Danimarka	89.33	92.19	94.18	96.59	100	100.70	101.17	101.56
Fransa	88.04	90.01	93.16	96.24	100	101.85	102.90	104.02
Hollanda	84.81	88.43	91.90	96.21	100	101.93	102.00	102.35
İngiltere	86.89	89.76	93.00	96.23	100	102.46	104.61	107.55
İrlanda	68.30	76.15	82.57	91.37	100	105.74	112.59	117.53
İspanya	83.75	86.99	90.88	95.19	100	103.65	106.45	109.75
İsveç	85.47	87.78	91.47	95.74	100	101.26	103.78	106.20
İtalya	92.01	93.73	95.05	96.44	100	101.82	102.28	102.26
Litvanya	84.64	90.96	97.90	96.85	100	106.74	114.06	125.75
Macaristan	83.36	86.96	91.45	95.32	100	104.13	108.73	113.36
Malta	:	:	:	:	100	98.38	100.96	100.65
Polonya	81.62	87.41	91.76	95.91	100	101.21	102.67	106.64
Portekiz	84.31	88.01	92.45	96.22	100	101.97	102.69	101.73
Romanya	:	:	:	97.65	100	105.68	111.04	116.86
Slovenya	83.68	87.79	90.92	95.80	100	102.85	106.94	109.97
Yunanistan	86.40	89.54	92.55	95.71	100	104.20	107.78	114.19
Türkiye	87.43	94.01	96.92	93.66	100	94.30	100.12	105.39

Kaynak: Eurostat. (:) bulunmamaktadır.

EK 3devam: AB Ülkeleri ve Türkiye'nin reel GSYİH (Milyon €)

ÜLKELER	YILLAR					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Almanya	102.24	103.01	106.27	108.89	110.26	104.82
Avusturya	105.62	108.21	111.96	115.93	118.30	114.21
Belçika	106.30	108.18	111.17	114.44	115.63	112.14
Bulgaristan	121.78	129.38	137.56	146.05	154.83	147.04
Çek Cumh.	113.01	120.15	128.33	136.20	139.55	133.80
Danimarka	103.89	106.44	110.05	111.91	110.94	105.51
Fransa	106.59	108.61	111.02	113.65	113.90	110.91
Hollanda	104.63	106.78	110.40	114.39	116.67	112.02
İngiltere	110.72	113.13	116.35	119.33	119.99	114.08
İspanya	113.33	117.43	122.15	126.50	127.59	122.94
İsveç	110.70	114.20	119.10	123.05	122.55	116.25
İtalya	103.83	104.51	106.64	108.22	106.79	101.41
Litvanya	134.99	145.53	156.94	172.38	177.14	150.96
Macaristan	118.87	123.07	127.95	129.19	130.02	121.81
Malta	101.40	105.31	109.12	113.31	115.25	113.52
Polonya	112.34	116.40	123.65	132.04	138.65	141.01
Portekiz	103.32	104.10	105.60	108.12	108.08	105.29
Romanya	126.78	132.05	142.45	151.44	162.57	150.97
Slovenya	114.68	119.83	126.80	135.41	140.14	129.18
Yunanistan	119.46	122.14	127.67	133.38	136.06	133.39
Türkiye	115.25	124.94	133.55	139.78	141.04	134.39

Kaynak: Eurostat. (:) bulunmamaktadır.

EK 4: Ülkelerin Başkentlerinin Coğrafi Uzaklıkları (km)

ÜLKELER	BAŞKENTLER	ANKARA'YA UZAKLIK(KM)
Almanya	Berlin	2037
Avusturya	Viyana	1600
Belçika	Brüksel	2514
Bulgaristan	Sofya	854
Çek Cumhuriyeti	Prag	1826
Danimarka	Kopenhagen	2302
Hollanda	Amsterdam	2536
Fransa	Paris	2601
İngiltere	Londra	2835
İspanya	Madrid	3093
İsveç	Stockholm	2393
İtalya	Roma	1716
Litvanya	Vilnius	1724
Macaristan	Budapeşte	1370
Malta	Valletta	1681
Polonya	Varşova	1661
Portekiz	Lizbon	3587
Romanya	Bükreş	736
Slovenya	Ljubljana	1635
Yunanistan	Atina	824

Kaynak: Uzaklık ölçümü, <http://www.indo.com/distance/>

EK 5: Avrupa Birliği Üye Devletleri ve Aday Devletlerin olduğu Harita

Kaynak: European Commission Audiovisual Services,
http://ec.europa.eu/avservices/photo/photo_thematic_en.cfm?mark=PRO.CART